

A detailed historical map of Mongolia and its surrounding regions, including parts of China, Russia, and the Korean peninsula. The map is rendered in a light, aged style with various geographical features, rivers, and place names in Latin script. The text is overlaid on the right side of the map.

Лубсанданзани зохиосон

Эртний хаадын
үндэслэсэн төр
ёсны зохиолыг
товчлон хураасан
Алтан Товч
хэмээн орибой

Далай совин алтан сандалт хааны отгон хөвгүүн Бөртээс эхлээд Бэхир баатрын хөвгүүн Мэнэн Тудан төрсөн хүртэлх түүх

Бурхан нярваанд нөгчиж, гурван
мянга хоёр зуун тавь илүү жил
болсонд, умар монголын газарт
Богд Чингис хаан төрсөн ёсон ийм
буюу. Түвдийн эн тэргүүн Хүзүүн
сандалт хаанаас салсан Далай совин
алтан сандалт хааны хөвгүүн нь
гурав буюу ах нь Борочу, дэд нь
Шибагучи, отгон нь Бөртэ Чинуа
буюу. Өөр зуураа муудалцаж Бөртэ

Чинуа умар зүг тэнгис далай гэтэлж
жадын (харийн) газар ирээд, эр үгүй
Гоо Марал нэрт охиныг авч жадын
газар нутаглан Монгол омогтон
болов. Дээр тэнгэрийн заяагаар
тэнгис далайг гэтэлж ирсэн Бөртэ
Чинуа, Гоо Марал хоёр Бурхан
Халдунаа нутаглаж агсан ажээ. Тэр
хоёроос Батцагаан төрөв.
Батцагааны хөвгүүн Тамача,
Тамачийн хөвгүүн Хоричар мэргэн,
Хоричар мэргэний хөвгүүн Уужим
буурал, Уужим бууралын хөвгүүн
Сали халжау бөлгөө. Сали
халжаугийн хөвгүүн Их нүдэн нэрт
бөлгөө. Их нүдэний хөвгүүн Сэмсочи
нэрт бөлгөө. Сэмсочийн хөвгүүн

Харачус нэрт бөлгөө.

Харачусын хөвгүүн Бурхан Халдуны
өвөр этгээд орших Бутахан
богурчины тэргүүнээ төрсөн,
Борчигидай мэргэн, Монголжин гоо
гэргийт бөлгөө. Монголжин гоогоос
төрсөн Торголжин баян, Борогчин
гоо гэргийт, Боролдой Хубилай
залуут (хөвгүүнт) дайр бор хоёр
хөлөг морьт бөлгөө. Борогчин
гоогоос төрсөн Дува сохор, Добу
мэргэн хоёр бөлгөө. Дува сохор
манлай дундаа ганц нүдэт бөгөөтөл
гурван нэгүри газар үзэм бөлгөө.
Нэгэн өдөр ах дүү хоёул гөрөөлөөд
Бурхан Халдун дээр гарваас тойрон
гэрээс (ой шугуйн гэрээс) Түнхэлэг

горхин уруу нэгэн бүлэг иргэн нүүж
айсуйг ах нь Дува сохор үзэж
өгүүлсэн нь: Тэр Түнхэлэг горхин
уруу нүүж айсуй иргэний дотор
нэгэн харгудай (мүхлагтай) тэргэний
өлжигэд (суудалд) суусан нэгэн
охины өнгө гэгээ эндээс үзэгдэм.
Хүнд эс өгдөгсөн бөгөөс (хүний
гэргий болоогүй бол, Н. Т) дүү чамд
гүйсүй гэж, Добу мэргэнийг үзэхээр
илгээв. Тэд иргэнд хүрвэл үнэнхүү
хүнд эс өгдөгсөн гоо сайхан, нэр
алдар ихтэй Алан гоо нэрт охин
ажээ.

Тэд иргэн, Баргужин түмэдийн эзэн
Хорилдай мэргэний Баргужин
гоогоос төрсөн Алан гоо тэр ажээ.

Хорилдай мэргэн түмэдийн газарт
булгад (булга) хэрэм гөрөө газад
хорилож хорилолдож (эсрэг тэсрэг)
өөр зуураа муудаллан (муу)
бололцож Хорилар омогтон
(овогтон Н. Т.) болов. Бурхан
Халдунаа гөрөөлж (гөрөөсөн) олон
буй хэмээн Бурхан Халдунаас Бурхан
Урианхай шиншин баянд нүүж ирсэн
аж. Хорь түмэдийн Хорилдай
мэргэний охин, Ариг уснаа төрсөн
Алан гоог Добу мэргэний авсан ёсон
тийм бөлгөө. Алан гоо, Добу
мэргэнд ирээд Бэгүнүтэй, Бэлгүнүтэй
нэрт хоёр хөвгүүн төрөв. Дува сохор
дөрвөн хүүтэй бөлгөө. Төдий атал
Дува сохор үгүй болсны хойно,

дөрвөн хөвгүүн нь Добу мэргэн авга
юугаа ураг үл тоон доромжилж
хагацан нүүв. Дүрвэд омогтон
болов. Дүрвэдийн өвөг нь тэд
бөлгөө. Түүний хойно Добу мэргэн
нэгэн өдөр довцог өндөр дээр
гөрөөлөн одвоос ой дотор нэгэн хүн
Чэү (гунжин) буга алж эвдээд абид
(богино) хавиргы нь шарж сууна аж.
Добу мэргэн хүрч "нөхөр шиrolга"
хэмээгээд, "юун хүн бэ, чи"
хэмээвээс тэр хүн өгүүлсэн нь: Би
урианхайн хүн буй гээд уушигт зүлд,
арьсы нь авч бус бүгд махыг Добу
мэргэнд өгөв.

Добу мэргэн тэр махыг авч харьж
айсуй зуур нэгэн яданги хүн, өчүүхэн

хөвгүүнээ хөтөлж явах аж. Добу
мэргэн өгүүлсэн нь: Чи юун хүн бэ
гэвэл, тэр хүн өгүүлсэн нь: Би Маалиг
баягудын хүн. Ийн ядаж явах аму би.
Энэ хөвгүүнээ чамд өгье. Тэр
махнаасаа над өгнө үү чи хэмээвээс
Добу мэргэн тэр Чэү (гунжин) бугын
өрөөсөн гуяыг өгч тэр хөвгүүнийг авч
гэртээ зарах болов. Төдий атал Добу
мэргэн үгүй болов. Добу мэргэн үгүй
болсны хойно. Алан гоо эр үгүй явж,
Буху Хатаги, Бухучи Салжи, Бодончар
мунхаг нэрт гурван хөвгүүн төрөв.
Бэлгүнүтэй, Бэгүнүтэй хоёр хөвгүүн
нь эх юүгээ эд хөвгүүдийг төрүүлэв
хэмээн эчнээ өгүүлэлдсэн нь: Ах дүү
үе хая хүнгүй бөлгөө. Эд хөвгүүд

хэнийх болов. Энэ Маалиг Баягуд хүн гэрийн дарга бөлгөө. Түүнийх буй за хэмээлдэхийг Алан гоо ухаж (мэдээд Н. Т.) хаврын нэгэн өдөр ууц хөгшмэл хонины мах чанаж таван хөвгүүнээ хурааж, зэрэглүүлж суулгаад, нижгээд мөс (сүм буюу нарийн мод Н. Т.)-ийг бариулж, "хөвгүүд хугалагтун" хэмээн өгвөөс хөвүүд нь хугалж орхив. Бас жич таваад мөс хамт цуглаж өгвөөс эс хугалав.

Тэндээс эх Алан гоо өгүүлсэн нь: хоёр хөвгүүн минь сэрэхүй тань (сэжиглэх нь) эд гурван хөвгүүнийг төрөв хэмээн, хэний юуны хөвгүүн бэ хэмээн сэрмүй за. Сэрэхүй тань зөв

буй. Шөнө бүр шар цэгээн хүн ирж,
хээлийг минь илж гэрт өрх тотгын
гэгээ лүгээ орж, наран саран
гилбаран (мандан) гарах цагт шар
нохой болж шилмалзаж гарч одом
бөлгөө. Түүгээр ухваас тэмдэг нь
тэнгэрийн хөвгүүн буй за хэмээн
санам бөлгөө би. Харц хүнд ханитган
(адилтган) бүү өгүүлэгтүн. Мөнөө
хойно харийн хаад, улсын эзэн
болбаас аяндаа мэдэх буй за та. Хар
тэргүүт хүн бус буй за. Юу ч болов та
хоёрын нөхөр сүүдэр тань болтугай
хэмээвээс хоёр хөвгүүн нь эс
донгодов (дуун эс гарав). Бас Алан
гоо хөвгүүддээ сургаал өгүүлсэн нь:
Таван хөвгүүд минь та ганц

хэвлийгээс төрөв за. Та тавуулын эе
өөр болбаас, тугаарын ганц мөсөн
мэт хялбар ялагдана. Тэр цуг мөс
мэт нэгэн эет болбаас, хэн бээр
яхин дарагдах билээ гэв. Төдий
атал Алан гоо үгүй болов. Эхийгээ
үгүй болсны хойно, ах дүү нар
адугаа хувааж авалцав. Бэлгүнүтэй,
Бэгүнүтэй, Буху Хатаги, Бухучи
Салжи, дөрвөн ах нар нь хувь
авалцав. Анхны дүү Бодончарыг
мунхаг ядуу буюу хэмээн ураг үл
тоон хувь эс өгөв. Бодончар хувь эс
хүртэж, ийн атал юун хэмээж, гол
дайрт годил сүүлт орог шинхулыг
унаж, үхэх аваас заяа минь мэдтүгэй
хэмээн Онон мөрөн уруу одов.

Одоод Ононы Балчар арал
(Балжигун арал) хүрч өвсөн эмбүүл
гэр хийж тэнд суув. Агсан (суусан)
үзүүрээ (газрын өндөрт) нэгэн өдөр
борогчин харцага хар хур барьж
идэхийг үзэж гол дайрт годил сүүлт
орог шинхулын сүүлийн хялгасаар
уургалж (харцагыг) барьж асрав.
Тэндээс идэх идээнгүй болж бүртэ
чонын гуунд хураасан гөрөөсийг
мярайж харваж алаад, өөрөө идэн,
харцагаа тэжээгээд тэр он гарав.
Хойд он ирж хавар болбаас нугас
галууд ирвээс харцага юугаа татаж
(сойж И. Т.) огорбаас хожуул тутам
хоншуун (хоёр гурван), үндэс тутам
үнэр ортол нугас галууд бариулж

идэн бүхүйд тойрон (ойн) гэрүүдээс
Түнхэлэг горхин уруу нэгэн бүлэг
иргэн нүүж айсуйг Бодончар үзэж
харцага юугаа бариад тэд иргэнд
одож, өдөр бариулсан нугаснаас өгч,
эсэг ундаа ууж шөнө эмбүүлдээ
харьж хонох бөлгөө.

Тэд иргэн Бодончарын харцагыг
гуйваас эс өгөв. Тэд иргэн
Бодончарыг хэнийх вэ, юуных вэ гэж
асуухгүй. Бодончар тэд иргэнийг юун
иргэн хэмээхгүй явалцав. Төдий атал
Буху Хатаги ах нь, дүү минь
Бодончар энэ мөрөн уруу одлоо,
эсэн уу, үхэв үү хэмээн эрэн одвоос
тэд Түнхэлэг горхиноо бүхий
иргэнээс тийм нэгэн хүн, тийм морьт

бөлгөө хэмээн сурваас тэд иргэн
өгүүлсэн нь: Морь хүн чиний
сурсантай адил тийм хүн буй. Өдөр
бүр манайд ирж нугаснаасаа өгч эсэг
ундаа ууж одно. Шөнө магаа
(манагар) хаа хононо (мэдэхгүй),
нэгэн борогчин харцага бий. Өрнө
умраас хий (салхи) болбол тэр
харцагаар бариулсан нугас галууны
өд бургалиг цасан мэт бутарч хийсэн
ирнэ. Би харцагыг нь гуйваас эс өгөв.
Одоо ирэх цаг нь,болов, хоромхон
хүлээ гэв. Төдий атал Түнхэлэг
горхин өөд нэгэн хүн айсуй ирвээс
Бодончар мөн ажээ. Ах Буху Хатаги
дүү Бодончарыгаа үзээд таньж
аваад, үл өгүүлэлдэн харин

хатирваас Бодончар ахынхаа
хойноос даган явж өгүүлсэн нь: Бие
тэргүүтэй, дээл захтай сайн хэмээв.
Ах нь эс донгодов. Бас хоромхон
яваад мөн үгээ өгүүлэв. Эс дуугарав.
Бас мөн үгээ өгүүлбээс, ах нь
өгүүлсэн нь: Тугаараас ямар уг
өгүүлнэ хэмээвээс Бодончар
өгүүлсэн нь: Та ах нар хувь авалцаж
надад үл өгөхийг хэр мэдмүй. Энэ
үгийг бас эс мэдэв гээд тугаарын
иргэн их өчүүхэн үгүй, эхэн тэргүүн
үгүй хялбар буй. Бид тэднийг
дагуулъя хэмээвээс, Буху Хатаги
өгүүлсэн нь: Тийн хийхийг ах дүү
нартайгаа зөвлөлдье хэмээлдэж
гэртээ хүрч ах дүү нартайгаа

ээдэлдэж мөн Бодончарыг
газарчлуулж тэд иргэнийг
дагуулахуйд Бодончар нэгэн дунд
хээлт (жирэмсэн Н. Т.) эмийг барив.
Юун хүн бэ гэвэл тэр эм өгүүлсэн нь:
Анхны нэндэгсэн зарчигуд
урианхайн хүн гэв. Тэр дунд хээлт эм
Бодончарт ирж нуган хөвгүүн төрөв.
Жад (харь Н. Т.) иргэнийх гэж
Зарчидай гэж нэрийдэв. Тэр
Зарчидайн хөвгүүн Түгүдэй нэрт
бөлгөө.

Төгүдэйн хөвгүүн Буреболшиху,
Буриболшихугийн хөвгүүн
Харахадаган нэрт бөлгөө. Зарчирад
омогтон болов. Зажраны өвөг тэд
болов. Хойно Бодончараас хөвгүүн

төрөв. Барьж авсан эмээс төрсөн хүү гэж Бааридай гэж нэрийдэв.

Бааридайн хөвгүүн Жидхул нэрт бөлгөө. Түүний хүү нь манан мэт төрөв. Манан Багарин омогтон болов. Багарины өвөг тэр бөлгөө.

Добу мэргэний Бэгүнүтэйн ураг Бэгүнүт омогтон болов. Бэлгүнүтэйн хөвгүүд Бэлгүнүт омогтон болов.

Буха Хатагийн хөвгүүн Хатагин омогтон болов. Хатагины өвөг тэр бөлгөө. Бухучи Салжийн хөвгүүн Салжиуд омогтон болов. Салжиудын өвөг тэр бөлгөө. Бодончарын авааль эмээс төрсөн барим шигиртү Хабичи баатар нэрт бөлгөө. Боржигин омогтон болов. Боржигиний өвөг

тэр бөлгөө. Барим Шигиртү Хабичи
баатрын эхийн инж эмийг Бодончар
татаж бөлгөө. Тэр инжээс төрсөн
Зэгөриэдэй нэрт бөлгөө. Бодончарыг
байхад зүхэлт (тайлгад орох) бөлгөө.
Бодончарыг үгүй болсны хойно
нэндэгсэн урианхай хүн гэрийн
дарга бөлгөө, түүнийх буй за хэмээн
зүхлээс гаргалаа. Зэгөриэд омогтон
болов. Зэгөриэдийн өвөг тэр бөлгөө.
Барим шигиртү Хабичи баатрын
хөвгүүн Бэхир баатрын хөвгүүн
Мэнэн Тудан нэрт бөлгөө. Мэнэн
Туданы Номалангаас долоон хөвгүүн
төржээ.

Өэлүн үжинийг Есүхэй баатрын авсан ёсон

Анхны ах нь Хачи Хөлөг, Хачин, Хачиу, Хачила, Харалдай, Хачигун, Начин баатар нэртэн эд долоон бөлгөө. Хачи Хөлөгийн хөвгүүн Хайду нэрт бөлгөө. Ноён шиг авиртын тул ноёхон омогтон болов. Ноёхоны өвөг тэр бөлгөө. Хачиугийн хөвгүүн Барилдай нэрт бөлгөө. Идээ барах (ховдог Н. Т.) тул Барулас омогтон болов. Хачилагийн хөвгүүн идээ барах их биетэй тул их Барулас хэмээж нэрийдэв. Барулас омогтон болов.

Эрдэмт Барула Төдөгэн тэргүүтэн
Баруласын өвөг тэр бөлгөө.
Харилдайн хөвгүүд будаа мэт
хутгалдаж эх тэргүүн үгүйн тул
Будагад омогтон болов. Будагадын
өвөг тэр бөлгөө. Хачигуны хөвгүүн
Адархидай нэрт бөлгөө. Ах дүү
зуураа энд тэнд хэлж зан муут тул
омог зуураа адрагч буй. Мухар
суурин тэргүүтэн Адархин омогтон
болов. Адархины өвөг тэр бөлгөө.
Начин баатрын хөвгүүн Уругудай
Мангудай нэртэн бөлгөө.

Уругу дайн хөвгүүн Уругут бөлгөө.
Мангудайн хөвгүүн Мангуд омогтон
болов. Уругуд, Мангудын өвөг тэр
бөлгөө. Начин баатрын авааль

гэргийгээс төрсөн Шишигудай,
Тугулгудай хоёр бөлгөө. Шишигуд,
Тугулгуд омогтон болов. Тэдний өвөг
тэр бөлгөө. Хайдугийн хүү
Байшинхор догшин, Чирхай линхуа,
Чаужин өртэгэй гурав бөлгөө.
Байшинхор догшны хөвгүүн
Тумбихай сэцэн нэрт бөлгөө.

Чирхай линхуан хөвгүүн Сингүм
Бэлгэ нэрт бөлгөө. Сингүм Бэлгийн
хөвгүүн Исэлэй хаан тэргүүтэн
Тайчууд омогтон болов. Тайчуудын
өвөг тийм бөлгөө. Чирхай линхуан
хөвгүүнийхээс төрсөн Бэсүд нэрт
бөлгөө. Бэсүд омогтон болов.
Бэсүдийн өвөг тэд бөлгөө. Чаужин
Өртэгэйн хөвгүүн Уруннар,

Хонхотан, Аралд, Сөнид, Хавдурхад,
Хэнид Хиргисийн өвөг тэд бөлгөө.
Түмбихай сэцний хөвгүүн Сэмсэчүлэ,
Хабул хаан хоёр бөлгөө.

Сэмсэчүлэгийн хөвгүүн Бултачу
баатар нэрт бөлгөө. Бултачу баатрын
хөвгүүн Мэргэн сэцэн бөлгөө. Хабул
сэцний долоон хөвгүүний анхны ах
нь Охинбархаг, Бардан баатар,
Хутугту мөнгүр, Хотала хаан, Хулан
баатар, Төдөгэн, Хадаган эд долоо
бөлгөө. Охинбархагийн хөвгүүн
зоригт Жүрхэ нэрт бөлгөө. Хөвгүүн нь
Сэцэнбэх, Дайчу хоёр бөлгөө.
Жүрхэн омогтон болов. Жүрхэний
өвөг тэд бөлгөө.

Бардан баатрын хөвгүүн Есүхэй

баатар, Нэгүн тайш, Мэнгитүхиа,
Мэргэн Ихтэй, Даридай Отчигин тэд
тав бөлгөө. Сочихил үжингээс
төржээ. Сочихил үжин Монгол
Таргужин Жисүтэйн охин ажгуу.
Хутугту мөнгүрийн хүү Бүри Бөхэ
Ононы түнд (шугуйд) жүрхэн лүгээ
хуримлахуйд Бэлгүтэй ноёны мөр
хага цавчсан бөлгөө. Хотала хааны
хөвгүүн Чочи, Хирмигу, Алтан гурав
бөлгөө. Үеэгэд омогтон болов. Хулан
баатрын хөвгүүн Их Чэрэн бөлгөө.
Бадай, Хишлиг хоёр Дархудын ноён
тэр бөлгөө.

Хадаган, Төдөгэн хоёр ураггүй
бөлгөө. Хамаг монголыг Хабул хаан
мэдэн явав. Хабул хааны хойно

Хабул хааны үгээр долоон хөвгүүн нь бөгөөтөл, Тайчуудын Сэнгүм Бэлгийн хөвгүүн Амагай хаан мэдэн явав.

Буйр нуур, Хөлөн нуур хоёрын зуур урсах мөрнөө бүхий ураг ноён Буйргуд (овгийн Н. Т.) татаар иргэнээ Амагай хаан охиноо өгч өөрөө үдэж очиход татаар иргэн Чуин иргэн Хияад Амагай хааныг барьж Хятадын Алтан хаанд авч одоход Амагай хаан Бэсүдэй Балхагчи нэрт элчээрээ өгүүлж илгээсэн нь: Хабул хааны долоон хүүгийн дотор Хоталад өгүүл, миний арван хүүгийн дотор Хадаган тайшид өгүүл хэмээн өгүүлж илгээсэн нь: Хамгийн хаан улсын эзэн болж бөгөөтлөө өөрөө охиноо

үдэн Амагай гэгдэгч, татаар иргэнээ баригдав. Таван хурууныхаа хумсыг тамтартал, арван хурууныхаа хумсыг хадтал ачийг минь (өшөөг минь) авран хууриятгун (авахыг оролдогтун Н. Т.) гэж илгээжээ.

Тэр цагт Бардан баатрын хөвгүүн Есүхэй баатар Онон мөрнөө шувуулан бүхүйд Мэргидийн Их Чилэдү, Олхунууд иргэнээс охин авч үүсгэж айсуйтай золгож тэргэнд нь өнгийн үзвэл өнгө зүс бусгай охин хатныг үзэж гэртээ харьж, ах Нэгүн тайш, дүү Даридай отчигиныг удирдаж хүрэхэд Чилэдү айж хурдан ухаа юугаан гуяыг дэлдээд, хобори (хол) алс бурууллаа. Хойноос нь

гурвуул цувалдан хатирваас Чилэдү
хошуу хучиж (тойрч) тэргэндээ
ирэхэд Өэлүн үжин өгүүлсэн нь:
Тугаарын гурван ардыг ухав уу чи,
тэд хүний царай, царай бус буй.
Аминд чинь хор хүргэх мэдээ үгүй
иргэн буй. Амьд мэнд үлдвээс
харага тутам хатад, өлжиг тутам
охид буй за. Миний мэт өнгөтэйг
олох буй за. Өөр нэртэй хүн
учирваас Өэлүн гэж нэрлэгтүн. Чи
амиа хайрлан яв. Хуруг үнэриег
үнэсэн яв хэмээн цамцаа мөлтөлж
өглөө. Морин дээрээс тонгойж
авахад хойноос ах дүү нар гурвуул
хошуу хучилдаж ирвээс Чилэдү айж
хурдан ухаагаа дэлдээд Онон мөрөн

өөд зорин дутааж одлоо. Хойноос нь
долоон гурва давтал нэхэж, гүйцэж
ядаж харьж ирээд Есүхэй баатар,
Өэлүн үжиний дэлбэг (цулбуур)-ээс
барьж ах Нэгүн тайш удирдаж, дүү
Даридай отчигин тэмээг гилж айсуйд
Үжин эх их дуугаар үйлж өгүүлсэн нь:
Ах минь, Чилэдү салхинд хөхлөө
хийсгэсээр, хээр газар хээлээ
өлсгөсөөр бөлгөө. Эдүгээ хэрхэсү би
хэмээн хоёр шивэлгэрээ нэгэнтээ ар
дээрээ, нэгэнтээ өвчүүн дээрээ оорч
(унжуулж Н. Т.), яахин одъё гээд
Онон мөрөн долгистол, ой шугуй
дуурстал, их дуугаар үйлж айсуйд
Даридай отчигин зэрэгцэж яваад
өгүүлсэн нь: Давирах чинь даваа

олон давав. Уйлах чинь үс олон
гэтлэв. Хайлбаас үл сонсох, харваас
үл үзэгдэм, сэм бол хэмээн ятгав.
Өэлүн үжинийг Есүхэй баатрын
авсан ёсон ийм бөлгөө.

Амагай хаан, Хадаган, Хотала хоёрыг
нэр зааснаар Хамаг Монгол,
Тайчиуд, Ононы Хорхонаг жибүүрт
Хоталыг хаан болгов. Хадаганыг
тайш болгов. Хадаган тайш
монголын өвдгөөс илүү болтол
дэвсэв (бүжив). Амагай хааны өш
авъя хэмээн Хотала хаан, Хадаган
тайш хоёр татаар иргэнд цэрэглэн
морилж, татаарын хүйтэн Барха
баатар Тэмүжин лүгээ Хорибуха
Жилибуха тэргүүтэн татаарт арван

гурвантаа хатгалдаж Амагай хааны
өшил өшин, хясал хясан ядав хэмээв.
Хүдэй сэцэн өгүүлсэн нь: Та Амагай
хааны арван хөвгүүн сонс:

Атриат уулыг авлам та

Аргал угалзыг алам та

Аргал угалзын махыг

Хувилан хуваахаас улам

Алалдан тэсхилдэн хагацам та.

Будант уулыг авлам та

Буга согоо алам та

Бугын махыг

Хувилан хуваахаас улам

Бутралдан тэсхилдэн хагацам та.

Чулуут цөлийг авлам та

Чихтэй зээрийг алам та

Чихтэй зээрийн махыг

Хувилан хуваахаас улам

Цавчилдан гөвшилдөн хагацам та.

Тэр Хабул хааны долоон
хөвгүүдийн ая явдал нь ийм буюу:

Гурбихан газрыг авлам тэд

Гуларайхан янзагыг алам тэд

Гуларайхан янзагын махыг

Хувилан хувааж авахдаа

Хуримлалдан тахилдъя хэмээгээд

Хутагт буянт болтугай хэмээн
тархалдам тэд.

Хүдэнт уулыг авлам тэд

Хүдэр гөрөөсийг алам тэд

Хүдэр гөрөөсний махыг

Хуви́лан хувааж авахдаа

Хүндлэлдэн дайралдъя хэмээж

Хүсэх мэт сайхан үгээ

өгүүлэлдээд тархалдам тэд.

Давалгаат голыг авлам тэд

Туулай хяруулыг алам тэд

Туулай хяруулын махыг

Хуви́лан хувааж авахдаа

Тахилдан хүндлэлдье гэж

Таалалдах мэт сайхан үгээ

өгүүлэлдээд тархалдам тэд.

Та Амагай хааны арван хөвгүүд

Авир зан тань муу

Аху албат харцас болох та.

Тэд Хабул хааны долоон хөвгүүд

Эе эвтэйн хүчинд

Хамгийн хаан

Улсын эзэн болмуй за.

Та намайг муу

Өтөг өвгөнийг

Хэлэв гэж бүү аймс (хилэгнэ)

Та ах дүү нар

Амгалан сайхан явагтун хэмээн
өгүүлсэн ажээ.

Хар морин жилийн зуны тэргүүн сарын арван зургаанаа улаан тэргэл өдрийн, өдөр дөл цагт Чингис хаан төрөв

Тэд Есүхэй баатар, Татаарын
Тэмүжин, Хорибуха тэргүүтэн
татаарыг дагуулж ирвээс тэд Өэлүн
үжин хөл хүнд бөлгөө. Ононы Дэлүүн
болдогт байхад, хар морин жилийн
зуны тэргүүн сарын арван зургаанаа
улаан тэргэл өдрийн, өдөр дөл цагт
Чингис хаан төрөв. Төрөхдөө баруун
гартаа шагайн төдий хар нөжийг
атган төрөв гэх. Баяр мялаахад

Татаарын Тэмүжинийхийг авч
ирсэнд төрөв хэмээн, төмөр өлгийд
өлгийдөн Тэмүжин гэж нэрийдсэн
ёсон ийм бөлгөө. Чингис хаан төрөөд
долоо хоногийн хойно далайн хойг
дотор харавтар шувуун хур хар
чулуун дээр наран зөвшөөрөхүйя
(зөв) эргэн гурван өдөр донгодов.
Есүхэй баатар, энэ нэгэн билэгт
шувуу болов хэмээж, тэр хар чулууг
хагалж үзвэл, алтан тамга үзэгдээд
тэнгэрт нисэж гарав. Мөн тэр чулуу
урьд, ёсоор бүтэж, тэр шувуу бас
урьд ёсоор донгодов. Бас хагалбал
мөнгөн тамга үзэгдээд далайд оров.

Бас тэр чулуу бүтэж тэр шувуу бас
донгодоход Есүхэй баатар өгүүлсэн

нь: Энэ хөвгүүн төрөөд энэ харавтар
шувуун нэгэн билэгт буй гэж, бас тэр
чулууг хагалж үзвээс дотор нь хасбуу
тамга байв. Авчирч ариунаа хүндэлж
хүж зул түлж суун атал, тэр харавтар
шувуу өрхөн дээр нь суугаад "чингис,
чингис" гэж донгодов. Тэр шувууны
дуун гарсан шалтгаанаар Чингис
хаан хэмээн нэрийдсэн тийн бөлгөө.
Түүн лүгээ тохиосон лам нь
Сахьяагийн Гунгаа Нямбуу бөлгөө.
Тэр ламын зарлигаар Эсрэу-гийн
нэрт хотны хойд хаалгын тус хоёр
лавар газрын үзүүрээр Далай
дуурсахуй нэрт сүм босгов. Суут богд
Чингис хаан дөчин таван наснаа
хаан ор суув. Тэр Чингис хаан, таван

өнгө дөрвөн харь улсаас эхлэн,
замбутивийн гурван зуун жаран
нэгэн омогтон, долоон зуун хорин
хэлтэн улсын алба гувчуур авч, гар
газар, хөл хөсөр амаржуулж
Заграварди хаан мэт алдаршив.

Бурхан нярваанд нөгчиж гурван
мянган хоёр зуун тавь илүү жил
болсны хойно суут богд Чингис
хааныг төрөхийн үед замбутивийн
ертөнцөд арван хоёр муу хаад төрж,
хамаг амьтан маш дэнслэн зовоход,
эрхт Шигмуни бурханд Заграварди
өгдөж бадрангуй эсрун тэнгэрийн
хувилгаан, суут богд Чингис хааныг
энэ замбутивийн амьтныг мэдүүлж
төрөхүйд, хамаг улсыг үл мэдүүзэй

хэмээн гурван оны урьд Сахьяагийн
Гунгаа Нямбуу лам зарлиг болсон нь:
Дээр тэнгэрээс заяагаар, чин зоригт
чандмань мэт богд Чингис хаан
төрөх, хамгийг мэдэгч тэр болох буй
хэмээж, Хятадын Илишида Шигү, Би
Ба нэрт хоёр хүнээр Бурхан
Халдунаа улаан чулуунаа цавчиж
бичив. Чингис хаан, дээр Шигмүний
бурхнаа Зиванхирид өгдөж, дор
Нанди уба нанди лусын хаан хасбуу
тамга гарган өгсөн тэр бөлгөө. Есүхэй
баатрын Өэлүн үжинээс төрсөн
Тэмүжин, Чочи Хасар, Хачугун,
Тэмүгэ отчигин тэд дөрөв бөлгөө.
Тэмүлүн нурт нэг охин бөлгөө.
Тэмүжин есөн наст бүхийд, Чочи

Хасар долоон настай бөлгөө.

Хачугун таван настай бүхийд Тэмүгэ
отгичин гурван настай бөлгөө.

Тэмүлүн өлгийтэй байжээ. Есүхэй
баатрын нөгөө гэргий Сочихил эхээс
төрсөн Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр бөлгөө.
Есүхэй баатар Тэмүжинийг есөн
настай байхад Өэлүн үжиний төрхөм
Олхунуд иргэнээс охин гуйя хэмээж,
Тэмүжинг аваад одов. Чэгчэр
Чухурху хоёрын зуур Хонгирадын
Дэй сэцэн золгов. Дэй сэцэн өгүүлсэн
нь: Есүхэй худ хаа одно чи хэмээвээс
Есүхэй баатар өгүүлсэн нь: Энэ
хөвгүүндээ нагац нар Олхунуд
иргэнээс охин гуйя хэмээн ирлээ би
хэмээв. Дэй сэцэн өгүүлсэн нь:

Хөвгүүн чинь нүдэндээ галтай
нүүрэндээ гэрэлтэй хөвгүүн буюу.
Есүхэй худ би зүүд зүүдлэв. Энэ хоёр
шөнө цагаан шонхор, наран саран
хоёрыг атган нисэж ирж гар дээр
минь, буув. Энэ зүүдээ хүнд үл
өгүүлэн ажгуу. Би наран саран
хоёрыг харж үзэх бөлгөө. Эдүгээ энэ
шонхор атгаж ирэн гарт минь гэгээн
цагаан болгов. Ямар сайныг үзэх
хэмээлүгээ би. Юун болбаас, шонхор
нь таны Хияад иргэний сүлд ирж
заасан аж. Бид Хонгирад иргэн эрт
өдрөөс:

Харь улсыг үл тэмцэн

Хацар гоо охиноо

Хаан болсон таны

Хасаг тэргэнд унуулж

Хар буур хөлгэж

Хатируулж одож

Хатдын сууринд

Хамт суулгам бөлгөө.

Улс иргэнийг үл тэмцэн

Өнгө сайн охиноо

Өлжигдэй тэргэнд унуулж

Өл буур хөлгэж

Үүсгэж одож

Өндөр суурины

Өрөөл этгээд тань суулгам бөлгөө.

Эрт өдрөөс бид Хонгирад иргэн
хацар гоо хатадтай, өнгө сайн
охидтой бөлгөө. Зээ зүстэн, охин
өнгөтэн бөлгөө. Нуган хөвгүүн маань
нутгаа харж, охин ураг маань өнгөө
үзүүлнэ. Есүхэй баатар худ, охин
минь өчүүхэн буй, гэрт минь одож
үзтүгэй хэмээн гэртээ буулгав.

Охиныг нь үзвэл нүдэндээ галтай,
нүүрэндээ гэрэлтэй, охиныг үзэж
ойндоо оруулав. Тэмүжинээс нь
нэгэн нас эгч, арван настай аж.

Бөртэ нэртэй ажгуу. Шөнө хонож,
маргааш нь гуйваас, Дэй сэцэн
өгүүлсэн нь: Олонтаа гуйлгаж өгвөөс
дээжлэгдэх, цөөхөнтэй гуйлгаж
өгвөөс доромжлогдох, охин хүний
заяа төрсөн үүдэнд өтлөх ёсон үгүй
ажгуу. Охиноо өгсүгэй би. Хөвгүүнээ
хүргэнийг минь та тавьж (үлдээж) од
хэмээвээс, за хэмээн худ бололцов.
Есүхэй баатар өгүүлсэн нь: Хөвгүүнээ
хүргэддээ талбиж одсугай. Хөвгүүн
минь нохойноос цочимтгой буй. Бүү
цочиул гээд хөтөлгөө мориороо
бэлэг өгч Тэмүжинг хүргэддээ
талбиж одов.

Есүхэй баатар харьж ирэх зуураа
Чэгчэр шар хээрд татаар иргэнд

умдаасран, хуриманд нь бууваас тэд
эрт дайсан ажгуу. Есүхэй өстөн ирэв
хэмээн эртний довтлогдсоноо
хэгээслэн дурдаж өшлөлдөн хор
хольж өгчээ. Зуур муу одож гурван
хоног явж гэртээ хүрч ихэд
чилээрлэв. Есүхэй баатар өгүүлсэн
нь: Миний дотор муу байна. Ойр
дэргэд хэн байна вэ хэмээвээс,
Хонхотны Чирха өвгөний хөвгүүн
Минлиг ойр буй хэмээвээс, урьж
ирүүлж өгүүлсэн нь: Чага минь
Минлиг, хөвгүүн минь балчир
бөлгөө. Би хөвгүүн Тэмүжинээ
хүргэддээ талбиж харьж айсахуйд,
зуур татаар иргэн хуримлан ажгуу.
Умдаасран буулаа би. Өшөөлөгдөв.

Дотор минь муу байна. Өчүүхэн
хоцорсон дүү нараа, бэлэвсэн
бэргэдээ хэр асрахыг чи мэд. Хөвгүүн
Тэмүжинийг минь үтэрхэн одож авч
ир. Чага (хүү) минь Минлиг гээд
нөгчив.

Есүхэй баатрын үгийг бус үл болгон
Минлиг одож, Дэй сэцэнээ өгүүлсэн
нь: Есүхэй ах Тэмүжинг маш их
мөрөөдөж өр нь өвдөнө. Тэмүжинг
авраа (авахаар) ирэв би хэмээв. Дэй
сэцэн өгүүлсэн нь: Худ, хөвгүүнээ
мөрөөдөх болбаас одтугай. Үтэр
үзэж, үтэр иртүгэй хэмээв. Минлиг
Тэмүжинг аваад ирвээс, Есүхэй
баатар тэнгэр болсонд, Тэмүжин
газарт уруу унан хэвтэж маш их

гаслахад Хонхотны Чирха сэргээн
өгүүлсэн ажгуу:

Тул загасан мэт яахин

Тулбарин гасална чи

Туурга цэргээ бэхэлье гэж
хэлэлцсэн биш үү.

Лагар загасан мэт яахин

Лайврин гасална чи

Нармай улсаа байгуулъя гэж
хэлэлцсэн биш үү, хэмээн өгүүлбээс
уйлахаа зогссон ажгуу.

Тэр хавар Амагай хааны хатан

Үрбэй, Сухадай хоёр хатан ихсийн газар (өвгөдийн хүүр оршуулах газар Н. Т.) идээн өргөхөд Өэлүн үжин хождож идээнээс хоцров. Өэлүн үжин, Үрбэй Сухадай хоёрт өгүүлсэн нь: Есүхэйг минь үхэв хэмээн, хөвгүүдийг минь балчир гэж ихсийн хишиг билүүр сархдаас яахин хождуулна та. Үзээд одож үл сэрүүлэн, үлдээгээд нүүх болов та хэмээв. Тэр үгт, Үрбэй, Сухадай хоёр хатан өгүүлсэн нь:

Амагайг үхэв хэмээн Өэлүнээ хүртэл ийн хэлэгдэх болов:

Урьж үл өгдөх мөртэй чи

Учирваас идэх ёстой чи.

Хүргэж үл өгдөх мөртэй чи

Хүртвээс идэх ёстой чи.

Эд эхэс хөвгүүдийг нутагт гээж
нүүе.

Бүү бүгдийг авч явагтун хэмээн
маргааш өдрөөс Тайчууд Онон
мөрөн өөд Таргутаи Хирилтуг,
Түдэгэн Хэрдэ нар хөдөлж Өэлүн
үжин эх, хөвгүүдийг нутагт гээж нүүв.
Хонхотны Чирха өвгөн одож ятган
өгүүлэхэд Түдэгэн Хэрдэ өгүүлсэн нь:

Цээл усан чэүхэн нидурлуга

Чилагун царлуга хэмээгээд
нүүжээ.

(Цээлийн үс ширгэв.

Цэгээн чулуу хагарав Н. Т.)

Чирха өвгөнийг ятгах буюу чи
хэмээж хойноос нь жадаар суга
гудас нь жадлахад Чирха өвгөн
шархтай болж гэртээ ирээд бэрх
хэвтэхүйд, Тэмүжин үзэхээр одвоос
Чирха өвгөн өгүүлсэн нь: Сайн
эцгийн чинь хураасан Бида бүрэн
улсыг, Тайчууд ах дүү тань нүүхэд
ятгасугай хэмээн одоод ийм болов
би гэжээ. Тэр үгийг нь сонсоод
Тэмүжин уйлаад гарч одов. Тэндээс

Өэлүн үжин, иргэнээ авч нүүгчдэд
биеэрээ морилж зарим иргэнийг
ятгаж авчирсан боловч тогтсонгүй,
Тайчуудын хойноос нүүжээ. Тайчууд
ах дүү нь Өэлүн үжин бэлэвсэн,
өчүүхэн өнчин эх хөвгүүдийг нутагт
гээж нүүжээ.

Өэлүн үжин эм мэргэн төрж

Өнчин хөвгүүдээ тэжээн

Өрнөтөл богтолж, нөгцтөл бүсэлж

(Дээлийн хормой шуун бүсэлж Н.
Т.)

Онон мөрөн өөд эрт гүйж

Өрөл мойл түүж

Өдөр шөнө хоолойгоо тэжээв.

Сүлдэртэй төрсөн Үжин эх

Суут хөвгүүдээ тэжээж

Царсан шор барьж

Сөд гичгэнэ ухаж

Шөнө өдөр нөхцөөв.

Хатан төрсөн Үжин эх

Хаад хөвгүүдээ тэжээж

Хайлаасан шор барьж

Халдун уулыг өгсөж гүйж

Хайлс, мангир ухаж

Ханатал цадтал идүүлж тэжээв.

Зарчимтай төрсөн Үжин эх

Заяатан төрсөн хөвгүүдээ тэжээж

Зав голыг үл үлдээн

Затгас төмс ухаж

Зарчимтайяа тэжээв.

Гоо төрсөн Өэлүн Үжин эх

Хутагтан төрсөн хөвгүүдээ тэжээж

Гол зэв үл үлдээн

Гогод мангираар тэжээв.

Гоо Үжин эхийн

Гогод мангираар тэжээсэн хөвгүүд
нь

Хутагтан сайд болороо хүрэв
(болтлоо өсөв)

Хатан Үжин эхийн

Хайлс мангираар тэжээсэн хөвгүүд
нь

Хаад сайд болороо хүрэв.

Сүүтэй Үжин эхийн

Сөд гичгэнээр тэжээсэн хөвгүүд нь

Суут сэцэд болороо хүрэв.

Зарчимтай төрсөн Үжин эхийн

Затгас төмсөөр тэжээсэн хөвгүүд
нь

Заяатан сайд болороо хүрэв.

Эр сайд болон барж

Эрхэм ундааныг эрье хэмээлдэж

Эхийн ач хариулан

Өлгүүр гох барьж

Эх Ононы эрэг дээр сууж

Эрэмдэг зэмдэг загас гохдож

Зүүгээр өлгүүлж

Замаг доторхийг

Зүтгэн гохдож

Гулми гувчуур уяж

Загас жараахайг шүүж

Заяат эхээ ачлан тэжээв.

Тэмүжин Тайчуудаас зугтсан нь

Нэгэн өдөр Тэмүжин, Хасар, Бэгтэр, Бэлгүтэй дөрвүүл хамт сууж гох татахад, нэгэн гэгээн согосон орж Тэмүжин Хасар хоёроос Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр булааж авав. Тэмүжин Хасар хоёул гэртээ ирж. Үжин эхэд өгүүлсэн нь:

Өчигдөр нэгэн бялзуухай харвасныг мөн тийн булааж авлаа. Эдүгээ бас гэгээн согосон гох зуусныг Бэгтэр Бэлгүтэй ах дүү хоёр булаав. Хэр алдаад бид хэмээв.

Тэр үгэнд Үжин эх өгүүлсэн нь:

Юу ч бүү маргалд. Ах дүү нар яахин тийн маргалдана. Сүүдрээс бус нөхөргүй, сүүлээс өөр чүчигэ (ташуур Н. Т.) үгүй. Тэр Тайчууд ах дүүгийнх гашуун бэрх аж. Хэн өшөөгөө авах вэ. Эртний Алан гоогийн таван хөвгүүд мэт, яахин эе тань өөр болов. Дэмий битгий маргалд хэмээв.

Хөвгүүд нь эс донгодов. Үүд орхиод зорчив. Бэгтэр улхун (довцог) дээр шарга агттан есөн морьдоо харж суун ажгуу. Тэмүжин умраас, Хасар өмнөөс далдалж сумаа солбицож хүрэхийг Бэгтэр үзээд өгүүлсэн нь: Ах

дүү лүгээ алалдахад нөхөр, хүн лүгээ
уралдахад нөхөр сүүдэр бололцье.
Сүүдрээс бус нөхөргүй сүүлнээс бус
чүчигэ үгүй бөлгөө. Нөхөр хүний
гашуун бэрх бий билүү. Эдүгээ яахин
намайг та, амны бөөлжис, нүдний
сормуус болгоно. Би яаж буруутав.
Голомтыг минь бүү бүрэлгэгтүн.
Ганц Бэлгүтэйг минь бүү тэвчигтүн
хэмээн завилан хүлцэв. Тэмүжин
Хасар хоёр өмнө хойноос нь үтэр
малажу (харван алж) одов. Гэртээ
харьж ирвээс Үжин эх хөвгүүдийнхээ
царайг ухаж өгүүлсэн нь:

Ханиа барагсад

Хатуужин суунам.

Халуунаас минь

Хагалан гарахдаа

Хар цус гартаа

Атган төрсөн бөлгөө.

Харбисаа (хавиргаа) хазах нохой
мэт

Хаданд довтлох салбар (бүргэд)
мэт

Уураа дарам ядах арслан мэт

Амьдыг залгих мангас мэт

Сүүдэртээ довтлох шонхор мэт

Сэмээр залгих цурхай мэт

Ботгоо бургин хазах буур мэт

Бороотой өдөр довтлох чоно мэт

Зулзгаа гилэн ядаж идэх ангир мэт

Хэвтшээ хөндвөөс өмөөрөх цөөвөр
мэт

Барьж үл саарах барс мэт

Балмад довтлох бараг мэт барам
та

Сүүдрээс бус нөхөргүй

Сүүлээс бус чүчигэ үгүй.

Тайчууд ах дүүгийн гашуун дуусан
ядан бүхийд та нар юунд ийм хэрэг
хийв хэмээн хөвгүүдээ өтгөсийн
үгийг үндэс болгон, хуучин үгсийг
хадгалан маш муулан өгүүлэв. Төдий
атал Тайчуудын Таргутаи Хирилтуг
торгасуудаа (шадар нөхдөө Н. Т.)
удирдан ирж, хулахун хучижи,
шилэгүн шивэрчихү (хурганы ус
гуужив, төлөгний бие төлжив Н. Т.)
хэмээн иржээ. Төдий айж Өэлүн
үжин эх, хөвгүүд ах дүү нар Ононы
шугуйд шургалж, Бэлгүтэй мод хуга
татаж шивээ барив.

Хасар харвалдаж, Хачугун, Тэмүгэ,
Тэмүлэн гурвыг зэв зуур нууж
байлдан бүхийд Тайчууд дуудаж

өгүүлсэн нь: Ах Тэмүжинийгээ илгээ.
Бусад тань хэрэггүй хэмээхэд
Тэмүжинг морилуулж, сэмээр
буруутган (оргуулан Н. Т.) ойд
зугтуулан илгээхийг Тайчууд үзэж
үлдэхүйд, түүний өндрийн шугуйд
орвоос Тайчууд орон ядаж, шугуй
орчноо сахив. Тэмүжин шугуй дотор
гурав хоноод, гаръя хэмээн морио
хөтөлж айсуйд мориноос эмээл нь
мөлтөрч хоцров. Харж үзвээс
хөмөлдрөг хөмөлдрөгөөстэй, олом
оломлоостойгоо мөлтөрч хоцорчээ.
Төдий дотроо сэтгэсэн нь: Олом
хөмөлдрөг хэвээр яахин мөлтрөх
бөлгөө. Тэнгэр минь ятгаж байна уу
хэмээн сэтгэж эмээлээ тохоод орж,

бас гурав хонов. Бас гаръя хэмээн
айсуйд шугуйн амсраа хошилигийн
төдий (гэрийн чинээ Н. Т.) цагаан
чулуу амсрыг нь бөглөн тосжээ.
Тэнгэр минь ятгаж байна уу хэмээн
бас гурав хонов.

Ер есөн хоног идээнгүй аж. Нэргүй
үхэхээр гаръя хэмээн гарч ирж, тэр
хошилигийн төдий цагаан чулууг
тойрон гарахад саад болох модыг
сумч хутгаар огтчиж морио хөтлөн
халтируулаад гарахад Тайчууд сахиж
суун ажгуу. Барьж аваад одож
Таргутаи Хирилтугтан улс иргэндээ
хүрч засаг өгүүлэлдэн, Тэмүжинг айл
тутамд нижгээд хонуулж бидүүлэн
(хэсүүлэм Н. Т.) явахад, зуны тэргүүн

сарын арван зургаанаа улаан тэргэл
өдөр Тайчууд Ононы эрэг дээр
хуримлалдан наран шингэхэд тарав.
Тэнд Тэмүжинг тэр хуримд хялбар
(дорой Н. Т.) хүүхэд хүнээр сахиулж
бөлгөө. Хуримын найрыг тармагц
тэр хялбар хүүхэд хүнийг гинж
багугаараа (дөнгөөрөө Н. Т.) эхнийг
(толгойг) дэлдээд гүйж, Ононы түнд
оров.

Орж хэвтэж үзэгдэхээс айж усны
харгиад гэдрэг хэвтэж багугаа усан
уруу урсгаж, нүүрээ ил хэвтэв. Тэр
алдсан хүн их дуугаар барияат
(гинжит) хүнийг алдав хэмээн
хайлахуйд тарсан тайчууд хүрж ирэн
өдөр мэт саруул шөнө Ононы түнийг

бэдрэв. Бэдэрвээс усны харгиад
гэдрэг хэвтэж бүхийд Сулдуртайн
Торхан (Сорхон) шар зөв таарч (яг
тохилдон Н. Т.) үзэж өгүүлсэн нь:
Усанд чилмай (ором Н. Т.) үгүй,
огторгуйд мөргүй, хаа одов
хэмээгээд, ах дүү чинь шүд ам
билүүдэж айсуй. Зөв л хэвтжээ. Ийм
аргатын тул, нүдэндээ галтай,
нүүрэндээ гэгээтэй буй хэмээн ятган
(атаархан) ажгуу. Чи тийнхүү хэвт. Би
үл зааж өгнө хэмээн нөгчөв. Тайчууд
бэдрэн олж ядаад, буцаж мөн
мөрөөрөө дахин бэдэрье хэмээлдэж
мөрөөр дахин бэдэрч айсуйд, бас
Торхан шар өгүүлсэн нь: Тайчууд
ноёд бид, гэгээн цагаан өдрөөр

хөвчин (бүхэл Н. Т.) хүнийг алдав.

Харанхуй шөнө хэрхэн олох вэ.
Мөрөөрөө яваад газраа егүүтгэн
бэдэрч тархаж маргааш өдөр цуглан
бэдэрвээс хаана одох аж хэмээхэд
тийн болтугай хэмээлдэж, тийн
бэдрэхэд Торхан шар дайрч өгүүлсэн
нь: Одоо бэдрээд тарж маргааш
бэдэрье хэмээлдэж тарав. Намайг
үзлээ гэж хүнд бүү өгүүл. Эдүгээ
маныг тарахаар эх дүү нараа эрэн
од хэмээн өгүүлж харив.

Тэднийг тармагц дотроо сэтгэсэн нь:
өчүүхэн айл бидгүүлэн асрахуйд,
Торхан шарын гэрт хоноваас
Чимбай, Чилаун хоёр хөвгүүн нь өр

зүрхээ өвдөж, шөнө гинж багуг минь
султгаж хонуулам бөлгөө. Эдүгээ бас
Торхан шар намайг үзэж үл заан
одов. Миний амийг мөн тэд аврах
буй за хэмээн Торхан шарын гэрийг
эрэн Онон мөрөн өөд зорчив.
Гэрийн бэлэг нь (тэмдэг нь Н. Т.)
гүүний сүүн түсүрүгсэн эсүгээ
(айргаа) шөнө дөл болтол бүлэх
бөлгөө. Тэр бэлгээр байн байн
сонсож болгоогоод хүрч гэрт нь
ороход Торхан шар өгүүлсэн нь: Эх
дүү нараа эрэн од гэж эс хэллүү би.
Энд яахин ирэв хэмээвээс, Чимбай,
Чилаун хоёр хөвгүүн нь өгүүлсэн нь:
Шувуун түрүхүнээ турумдаяа
үлдэгдэж (харцаганд хөөгдсөн шувуу

Н. Т.) бутанд хороолбаас бут
аварьюу. Шулуудан ирсэн хүнийг
яхин тийн хэлнэ чи хэмээгээд, эцгээ
үл таалан, гинж багуг нь цуцалж
(эвдэж Н. Т.) галд түлж, хойд унгаст
хар тэргэнд нууж хүнд үл хэлэн,
Хадаан нэрт охин дүүгээрээ
асруулав. Гурав дахь өдөр Тайчууд
ирж, энэ багут хун хаа одох, бид
зуур болов за. Нөхөр зуур болов за.
Нөхөр зуураа нэгжье хэмээн айл
бүрийг нэгжсээр Торхан шарын гэр,
тэрэг, исэри (ор)-ийн алам дор
хүртэл үзэж эс олж, тэр унгаст хар
тэргэнд очиж амсарт бүхий унгасыг
таталж, Тэмүжиний хөлд нь хүрэхэд
Торхан шар өгүүлсэн нь: Ер бас ийм

халуунаа унгасан дотор хэвтсэн хүн
дуусах ажгуу. Сэтгэлээ адил болтол
эр хэмээвээс, тэр нэгжүүл бууж
ирэв.

Тэр нэгжүүлийг одсоны хойно,
Торхан шар өгүүлсэн нь: Намайг
үнсээр хийсгэн алдав чи. Одоо бушуу
эх дүү нараа эрэн од хэмээж, ам
цагаан эрмэг хулагч гүүг унуулж,
тэлээ хургыг болгож, хөхүүр намага
засаж, хэт өгөн, нэгэн нум, хоёр сум
өгч тавьж илгээв. Тэмүжин тэр
ойдоо шивээлж хороолсон газартаа
хүрч, өвсний налархайгаар мөшгөж,
Онон мөрөн өөд мөшгөөд өрнөөс
Химурга горхин орж ирэн ажгуу. Тэр
өөд мөшгөөд Химурга горхины

Бэдэр хошуунаа Хорчохойн болдагт
бүхүйд золгодов. Тэнд нийлэлдэж,
тэндээс одож Бурхан Халдуны өвөр
Хүрлэхү дотор Сэнхүр (Цэнхэр Н. Т.)
горхины Хар зүрхний Хөх нуурт
нутаглаж бүхийд тарвага зурам алж
идэн бөлгөө.

Нэгэн өдөр шарга агт найман морьд
гэрийн дэргэд байж бүхүйд
дээрэмчин ирж үзтэл дээрэмдэн
одов. Тэмүжин нар явганаар үзэж
хоцров. Бэлгүтэй оготор тэрхи
хонгорыг унаж тарвагачлаар одсон
ажгуу. Үдэш наран шингэсний хойно
Бэлгүтэй тэрхи хонгорт тарвага
ачиж, янцаглуулан явган хөтөлж
ирэв. Шарга агтыг дээрэм авч одов

хэмээвээс, Бэлгүтэй өгүүлсэн нь: Би нэхье хэмээв. Хасар өгүүлсэн нь: Чи үл чадах, би нэхье хэмээв. Тэмүжин өгүүлсэн нь: Та хоёр үл чадах, би нэхье хэмээж, тэрхи хонгорыг унаж, шарга агтыг өвсний налархайгаар мөшгөж гурав хоног явж маргааш өглөө нь эрт нэгэн олон сүрэг адуунд нэгэн хүүхэд хүн, гүү саан бүхийд золгож, шарга агт сурваас, тэр хөвгүүн өгүүлсэн нь: Өнөө өглөө эрт наран гарахын урьд найман шарга агтыг үүгээр үлдэж зорчив. Мөрийг нь би зааж өгсүгэй хэмээгээд, оготор тэрхи хонгорыг тавиулж, орог шинхулыг Тэмүжинээ унуулав. Өөрөө ухаа юугаа унаж, гэртээ үл очин, эцэг

эхдээ үл өгүүлэн намага (хөхүүр Н. Т.) суулгаа хээр тавьж, нөхөр чи мэндэж (мунгинаж Н. Т.) айсуй ажгуу. Эрийн эрэл нэгэн буй за. Би чамд нөхөцье (нөхөр больё Н. Т.), миний эцгийг Наху баян хэмээнэ. Би ганц хөвгүүн нь Боорчи нэрт хэмээгээд, шарга агтны мөрөөр мөшгөж гурав хонож үдэш наран хувир (далд) ташин бүхийд нэгэн их хүрээ иргэнд хүрвээс, шарга агт нь тэр хүрээний хязгаараа өвс идэж байхыг үзээд Тэмүжин өгүлсэн нь: Нөхөр чи энд бай. Шарга агт маань тэр байна. Би очиж үлдэж гаргасугай хэмээвээс Боорчи чи өгүүлсэн нь: Нөхөцье (нөхөр больё Н. Т.) гэж

ирлээ би. Эдүгээ энд яахин байх вэ
хэмээгээд хамт довтлон орж шарга
агтыг үлдэж гарав. Хойноос нь увар
цувар нэхэж ирэн, нэгэн шинхул
морьт улаан дээлт хүн уургаа барьж
ганцаар нэхэж гүйцэж ирэв. Боорчи
Тэмүжинээ өгүүлсэн нь: Нөхөр нум
сумаа над ац. Би харвалдъя
хэмээвээс, Тэмүжин өгүүлсэн нь:
Нөхөр минь, миний тул чи эрсдүүзэй.
Би харвалдъя гэж харвалдав. Тэр
цагаан морьт улаан дээлт хүн
уургаараа дохин байж хоцров. Хойд
нөхөд нь уван цуван гүйцэж ирэхэд
наран хувир ташин шингэж одов.
Бүрий болж хойд нөхөд нь бараа
алдаж хоцров.

Тэр шөнө дөл явж, гурван өдөр шөнө
турш явж гэрийн ойр болбаас
Тэмүжин өгүүлсэн нь: Нөхөр, би
чамаас ангид явсан бол морьдоо
хэрхэн авах билээ. Би хэдийг нь авах
вэ. Чи хэдийг нь авнам хэмээвээс
Боорчи өгүүлсэн нь: Сайн нөхөр
мэндэж ирэв, тус больё хэмээн
ирлээ, би. Би олз эрсэнгүй. Эцэг Наху
баяны минь зөөсөн ганц хөвгүүн над
баршгүй бий. Олз авъя хэмээвээс тус
болсон минь юун болох хэмээж эс
авав. Наху баяны гэрт хүрэв. Наху
баян хөвгүүн Боорчидоо зовж нус
нулимс болж суухад гэнэт Боорчи
ирэв. Наху баян нэгэнтээ донгодно,
нэгэнтээ инээнэ. Хөвгүүн Боорчи

минь өгүүл, юун болов хэмээвээс
Боорчи өгүүлсэн нь: Энэ хэний сайн
нөхөр мэндэж одон ажгуу, нөхцөж
(нөхөрлөж) одлоо би. Эдүгээ ирэв
хэмээгээд агуулж одож хээр тавьсан
намага суулгаа авч ирэв. Тэмүжинээ
тэлээ хурга алж хүнс өгөөд намага
дэрүүрэг (ганзагын тулам Н. Т.) засаж
хүнслүүлэв.

Наху баян өгүүлсэн нь: Хоёр залуус
буй, та нөхцөлдөгтүн.. Өмнө хойно
бүү тэвчилдэгтүн хэмээв. Тэмүжин
төдий одож, гурван шөнө өдөр
зорчиж, Сэнгүр горхиноо гэртээ
хүрэв. Өэлүн эх, Хасар хийгээд дүү
нар нь эрж суун ажгуу. Үзэж баясав.
Тэнд Тэмүжин Бэлгүтэй хоёр Дэй

сэцэний охин Бөртэ үжинийг есөн
настай бүхүйд үзэж ирснээр хагацах
бөлгөө. Хэрлэн мөрөн уруу эрэн
одов. Чэгчэр Чихурху хоёрын зуур
Дэй сэцэн Хонгиродтан ажгуу. Дэй
сэцэн Тэмүжинийг үзээд баясаж
өгүүлсэн нь: Тайчууд ах дүү айдму
хэмээн мэдэж маш эрж цөхлөө.
Чамайг харсан нь нар үзсэн адил
байна гээд, Бөртэ үжинийг
нийлүүлвэл үүсгэв (явуулав). Үүсгэн
айсуйд Дэй сэцэн Хэрлэний Зол
Угутаас мариан халуун болж Хэрлэн
өөд харив. Бөртэ үжиний эх Зотан
нэрт бөлгөө. Охиноо үдэж Хүрэлхү
дотор Сэнгүр горхиноо бүхийд
хүргэж ирэв.

Зотаныг хариулан, Бэлгүтэйг илгээж,
Боорчийг нөхөцье хэмээн урьж
илгээв. Боорчи Бэлгүтэйг хүрэхэд
эцэгтээ үл хэлэн, бөгтөр хонгорыг
унаж, бор өрмөгөн занчаа бөгтрөөд,
Бэлгүтэй лүгээ ирэв. Тэр нөхөцсөөр
нөхөцсөн ёсон нь тийм буюу.

Тэндээс Сэнгүр горхиноос нүүж,
Хэрлэн мөрний тэргүүнээ Бүргэ эрэгт
нутаглан бууж, Зотан эхийн шитгүл
(өмсгөл) хэмээн хар булган дах
өмсгөж бөлгөө. Тэр булган дахыг
Тэмүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурвуул
авч одож, эрт өдөр манай хаан эцэг
лүгээ Хэрэйд иргэний Ван хаан анд
хэмээлдсэн ажгуу. Эцэг лүгээ анд
байсан болохоор эцэг мэт буй за.

Ван хаан туст буюу хэмээн мэдэж
Туулын хар шугуйд байхад одож Ван
хаанд Тэмүжин хөвгүүн өгүүлсэн нь:
Эрт өдөр эцэгтэй минь анд
хэмээлдсэн ажгуу. Эцэг хүү буюу
хэмээн гэргий буулгаж ирлээ.
Өмсгөл хар булган дах авчрав
хэмээн өгүүлэв. Ван хаан маш
баясаж өгүүлсэн нь:

Хар булган дахын чинь хариуд

Хагацсан улсыг чинь

Хамтатгаж өгсүгэй.

Булган дахын чинь хариуд

Бутарсан улсыг чинь

Бүтээж өгсүгэй.

Бөөрий нь бөгсөнд

Цэрий нь цээжинд атугай хэмээв.

Гурван мэргид Чилэдүгийн өшөөг авсанаар Тэмүжин, Жамуха анд, Хэрэйдийн Тоорил Ван хаан нар Мэргидийн эсрэг болзсон нь

Тэндээс харьж эд үгсийг эхдээ
өгүүлж бүгдээр баясалцав. Хэрлэний
Бүргэ эрэгт бүхийд, урианхай хүн
Заржигудай өвгөн хөөргөө (төмрийн
дархны үлээх тулам Н. Т.) үүрч,
Зэлмэ нэрт хөвгүүнээ удирдан ирж
өгүүлсэн нь: Тэргүүн Ононы Дэлүүн
болдогт бүхийд Тэмүжин чамайг
төрөхөд булган өлгий өглөө би. Энэ
хөвгүүн Зэлмийг өглөө би. өчүүхэн

хэмээн авч одлоо. Эдүгээ Зэлмээр
эмээлээ тохуул, үүдээ сахиул хэмээн
өгөв. Мөн тэнд Хэрлэний тэргүүнээ
Бүргэ эрэгт бүхийд, нэгэн өглөө эрт
үүр гийн бүхийд, Өэлүн эхийн гэр
дотор хөдлөхүй (гэрийн зарц Н. Т.)
Хуагчин босож өгүүлсэн нь: Эх, эх
үтэр бос бос. Газар дулбэрэм
төвөргөөн сонстоно. Аймшигт
Тайчууд айсуй аж. Эх үтэр бос
хэмээвээс, Өэлүн эх өгүүлсэн нь:
Хөвгүүдийг сэрээгтун хэмээгээд
Өэлүн эх үтэр босов. Тэмүжинтэй
хөвгүүд үтэрлэн босоод морьдоо
барьж, Тэмүжин нэгэн морь унав.
Өэлүн эх нэгэн морь унав. Хасар
нэгэн морь унав. Хачугу нэгэн морь

унав. Бэлгүтэй нэгэн морь унав.
Боорчи нэгэн морь унав. Зэлмэ
нэгэн морь унав. Тэмүлэнийг Өэлүн
эх дүүрэв. Нэгэн морь (юм ачиж Н.
Т.) Бөртэ үжинд морь дутаг.

Тэмүжин ах дүү нар эрт Бурхан
Халдунаа гарав. Хуагчин эмгэн Бөртэ
үжинийг хархудай (мүхлагт) тэргэнд
суулгаж, эд бараагаа оруулж, биеэ
(өөрөө) тэргэнд сууж, бөөр алаг
үхэрт хөллөөд ууланд зорчихоор
Түнхэлэг горхиноо хүрэхүйд сая үүр
цайж харуй бүрий байтал өөдөөс
цэргийн хүн хатиран эргэж ирж, юун
хүн бэ, чи хэнийх вэ гэж асуув.
Хуагчин эмгэн өгүүлсэн нь: Би
Тэмүжинийх буй. Их гэрт хонь

хяргахаар ирлээ би. Эдүгээ унгас
тээж гэртээ харьж явна гэжээ.
Тэндээс тэд цэрэг өгүүлсэн нь:
Тэмүжин гэрт бий юу? Үгүй юу гэр
хэдий хэр вэ хэмээвээс Хуагчин
эмгэн өгүүлсэн нь: Гэр ч ойр буй.
Тэмүжиний буй үгүйг эс мэдэв би.
Хойноос (хойд гэрээс Н. Т.) босоод
ирлээ би гэхэд тэд цэргүүд төдий
хатирав. Хуагчин эмгэн бөөр алаг
үхрээ дэлдээд үтэрхэн нэхэх гэтэл
тэрэгний тэнхлэг хугарав. Тэнхлэг
хугарсан учир явганаар ойд хүрч
очъё хэмээлдтэл хойноос нь мөн
цэргүүд Бэлгүтэйн эхийг сундалж,
хоёр хөлийг нь царвацуулж
(санжигнуулан)-хүрч ирээд, энэ

тэргэн дотор юу буй вэ хэмээв.

Хуагчин эмгэн өгүүлсэн нь: Унгас тээж явна хэмээв. Тэд цэргүүдийн ах (ахмад) нь өгүүлсэн нь: Дүү нар хөвгүүд бууж үзэгтүн хэмээв. Дүү нар хөвгүүд нь бууж тэрэгний хаалга нээвэл дотор нь хатан хүн суун ажээ. Тэрэгнээс чирч буулгаж, Хуагчин эмгэи хоёрыг сундалж аваад Тэмүжиний хойноос нэхэж Бурхан Халдуныг гурвантаа тойрон нэгживч олсонгүй, ийн тийн хөөвөөс умбах шавар, бэрх ой нь цатгалан могой шургаваас үл болох бэрх шугуй бөлгөө. Хойноос нь дагаж эрэн яджээ. Тэд гурван мэргид хэмээвээс Удуйд мэргидийн Тогтаа, Увас

мэргидийн Дайр-усун, Хаад
мэргидийн Хаатай Дармала. Эд
гурван мэргид эртний Өэлүн эхийг
Их Чилэдүгээс булаан авлаа хэмээн
эдүгээ тэр өшил өшин ирсэн ажгуу.
Тэд мэргид өгүүлсэн нь: Өэлүний ач
(өшөө) авахаар ирээд эдүгээ эмсий
нь булааж авав. Өвгөс эцэгсийн
өшөөг авав бид хэмээлдэж Бурхан
Халдунаас буун гэртээ харив. Тэд
Бөртэ үжинийг Чилэдүгийн дүү
Чилэгэр бөхэд асруулав. Тэмүжин:
Тэд гурван мэргид магад буюу,
гэртээ харив уу, үгүй юү хэмээн
Бэлгүтэй, Боорч, Зэлмэ гурвыг гурван
хоног дагаж явж мэргидийг хөөлгөж,
(мэдээд ир хэмээн явуулаад)

Тэмүжин өөрөө Бурхан Халдун
дээрээс бууж, өвчүүгээ дэлдэн
өгүүлсэн нь:

Хуагчин эхийн солонго болж
сонсохын тул

Үнэ (үен Н. Т.) болж үзэхийн тул

Бүтэн биеэ буруулан

Бүдэг мөрт бугын ором оромлож

Бургасан гэр гэрлэн

Бурхан Халдун дээр гарав би.

Ганц амиа хайрлан

Хар мөрт хандгайн ором оромлон

Холтсон гэр гэрлэн

Халдун дээр гарлаа би.

Бурхан Халдунаа

Бөөсний төдий амиа бөөцийлөв.

Халдун Бурханаа

Хараацай төдий амиа халхлагдав
би.

Эдүгээ Бурхан Халдуныг өглөө бүр
мялааж, үдэш бүр өчсүгэй, ургийн
ураг минь ухтугай хэмээн наран өөд
хандаж, бүсээ хүзүүндээ өлгөж,

малгайг гартаа сэгэлдэрч, гараар
өвдгөө дарж, Халдуны зүг өсөнтээ
сөгдөж өчин, сацал сацав. Төдий
хэлэлцэж Тэмүжин, Хасар, Бэлгүтэй
гурвуул Хэрэйдийн Ван хааныг Туул
мөрний хар шугуйд байхад одож
өгүүлсэн нь: Гурван мэргид гэнэн
бүхийд ирж эм хөвгүүдийг минь
булааж одов. Хаан эцэг минь аварч
эм хөвгүүдийг нүүлгэж (аварч Н. Т.)
өгтүгэй хэмээн ирэв би хэмээвээс,
тэр үгийн хариуд Тоорил Ван хаан
өгүүлсэн нь: Би урьд чамд эс хэллүү,
булган дах авч ирээд, эцгийг цагийн
анд хэмээлдсэн эцэг минь буй за
хэмээн өмсгөл өмсгөхөд би ингэж
хэлсэн билээ.

Булган дахын чинь хариуд

Бутарсан улсыг чинь

Бүтээн өгсүгэй.

Хар булган дахын чинь хариуд

Хагацсан улсыг чинь

Хамтатгаж өгье хэмээн,

Цэрий нь цээжинд

Бөөрий нь бөгсөнд атугай гэж
хэлсэн билээ.

Эдүгээ тэр үгэндээ хүрч, Булган
дахын чинь хариуд

Бүгд мэргидийг

Бүрэлтэл агуулж

Бөртэ үжинийг чинь

Нэхүүлж өгье.

Хар булган дахын чинь хариуд

Хамаг мэргидийг халтчиж (хамх
цохин Н. Т.)

Хатан Бөртийг чинь

Хариулж авч ирье, бид

Чи Жамуха дүүд хэл гэж илгээв.
Жамуха дүү Хурхуг Жибурт буй за.

Би эндээс хоёр түм болж зүүн гар болон морильё. Жамуха дүү тэндээс хоёр түм болж баруун гар болон морилтугай. Бидний болзоо Жамуха дүүгээс болтугай хэмээв. Төдий Тэмүжин, Хасар, (Бэлгүтэй гурав Н. Т.) Тоорил хаанаас харьж ирээд гэртээ хүрч Тэмүжин Жамухад, Хасар, Бэлгүтэй хоёрыг илгээж, Жамуха андад хүрч өгүүл хэмээн өгүүлж илгээсэн нь:

Гурван мэргид ирж

Өрийг минь өвтгөв.

Өмөг нэгтэн бус уу бид

Өшөөгөө хэрхэн авах вэ бид.

Өврийг минь хоослов тэд

Элэгний ураг бус уу бид.

Хариугаа яаж авах вэ бид

хэмээн Жамухад өгүүлж илгээсэн үг
өдий буюу. Бас Хэрэйдийн Тоорил
ван хааны өгүүлсэн үгийг Жамухад
илгээсэн нь: Эрт өдөр Есүхэй хаан
эцэг нь тус сайн хийснийг сэтгэж, би
хоёр түм болж баруун гар болж
морилсу. Жамуха дүүд хэлж илгээ.
Жамуха дүү хоёр түмт зүүн гар
болон морилтугай. Хамтрах болзоог
Жамуха дүү мэдтүгэй хэмээв

хэмээвээс, эд үгсийг дуусган барж,
Жамуха өгүүлсэн нь:

Тэмүжин андын өр өвдөх болов
хэмээн мэдэж

Өр минь өвдөв.

Өврийг нь хоослов хэмээн мэдэж

Элэг минь өвдөв.

Өший нь өшин

Удуйд, Увас мэргидийг мөхөөж

Үжин Бөртийг аваръя.

Хамаг хаад мэргидийг халтчин

Хатан Бөртэ үжинийг

Хариулж авъя.

Ач юугаа авран эдүгээ

Гөлмийн давирахуйд

Хэнгэргийн дуун болгогч

Гүүдэг Тогтаа

Буур хээр буй за.

Хуй дайвалзахуйд

Дайжигч Дайр-усун

Орхон Сэлэнгэ хоёрын зуурт

Шигату Талын аралд буй за.

Хамхуул хийсэхүйд

Хар ой тэмцэгч

Хаатай Дармала эдүгээ

Харачу хээр буй за.

Эдүгээ бид төдлөн

Хилгу мөрөн орж

Сахал өвс их гэнэлээ

Сал уяж оръё.

Тэр гүүдэг Тогтаагийн

Өрх дээрээс нь орж

Эрхэм шүтээнийг нь эвдэн дайрч

Эм хөвгүүдийг нь эзлэн агуулъя.

Хутагт шүтээнийг нь

Хуга дайрч

Хотол улсыг нь

Хоосон болтол агуулъя.

Жамуха бас өгүүлсэн нь: Тэмүжин
анд, Тоорил хаан ах хоёрт өгүүл
хэмээн өгүүлж илгээсэн нь:

Хараат тугаа сацав (тахив Н. Т.) би

Хар бухын арьсаар бүрсэн

Бүрхирэх бүхий дуут хэнгэргээ
дэлдэв би.

Хар хурднаа уяав би,

Хатуу дээлээ өмсөв би,

Хатан жадаа барив би,

Хатгуурт сумаа өдлөв (онилов) би,

Хаан мэргидэд

Хатгалдан морильё эдүгээ бүгд
хэмээн өгүүл.

Урт хараат тугаа сацав би,

Үхрийн арьсаар бүрсэн

Өтгөн дуут хэнгэргээ дэлдэв би.

Орог хурднаа унав би.

Үдээст хуягаа өмсөв би

Үзүүрт илдээ барив би

Онът сумаа онилов би

Удуйд мэргидтэй

Үхэлдье бид бүгд хэмээн өгүүл.

Тоорил хаан морилж, Бурхан
Халдуны өврөөр Тэмүжин андтай
Онон мөрний тэргүүнээ Ботуган

Боорчид болзоол тэнд болтугай. Би
эндээс Онон мөрөн өөд Ботуган
Боорчид болзоол газраа нийлэлдье
хэмээн өгүүлж илгээв.

**"Чингис, чингис" хэмээн
донгодлоо. Тэр шувууны
дуун гарсан шалтгаанаар
Чингис хаан нэр өгч хаан
болгов.**

Жамухын эд үгсийг нь Хасар,
Бэлгүтэй хоёр Тэмүжинд өгүүлж,
Тоорил ван хаанд хэл хүргэв. Тоорил
хаан Жамухын энэ үгсийг
хүргүүлэхэд сац хоёр түмэд
морилов. Тоорил хаан морилж,
Бурхан Халдуны өвөр Хэрлэний
Бүргэ эргийг зорин айсуй хэмээн
Тэмүжин Бүргэ эрэгт бүрэн замд буй
хэмээн зайлав. Түнхэлэг өөд нүүж

Таг горхиноо Бурхан Халдуны өвөрт
буугаад, Тэмүжин тэнд цэрэг үүсгэж,
Тоорил хааны Жаха Хамбо нэгэн
түм, Тоорил хааны нэгэн түмэн
цэрэгтэй Химурга горхины айл
харалдаа бууж бүхийд нийлэв.

Тэмүжин, Тоорил хаан, Жаха Хамбо
гурвуул хамтарч тэндээс хөдлөн
Ононы тэргүүн Ботуган Боорчид
хүртэл Жамуха болзоот газраа
гурван өдрийн урьд хүрчээ. Жамуха
энд Тэмүжин, Тоорил хаан, Жаха
Хамботаны цэргүүдийг үзээд Жамуха
хоёр түмэн цэргээ засаж байжээ.
Энд Тэмүжин, Тоорил, Жаха Хамбо
нар цэргүүдээ засаж хүрэлцэн
нийлэлдэж танилдаж Жамуха

өгүүлсэн нь: Бороотой байсан ч
болзоондоо, хуртай байсан ч
хурлаас бүү хожимдъя гэж
монголоор хэлэлцсэн биш үү бид. За
гэсэн цагаас хожимдсоныг зэрэг
дотроос гаргая гэсэн биш үү хэмээв.

Жамухын энэ үгийг сонсоод Тоорил
хаан өгүүлсэн нь: Болзсон газраа
гурван өдөр хожид ирсэн тул
буруушааж шийтгэхийг Жамуха дүү
мэдтүгэй хэмээв. Болзооны тухай
ийн өгүүлэлдэж Ботуган Боорчиос
хөдөлж, Хилгу мөрнөө хүрч сал уяж
гэтлээд Буур хээрт Тогтаа бэхийн өрх
дээрээс нөмрөн бууж, эрхэм
шүтээнийг нь эвдэн дайрч, эм
хөвгүүдийг нь эзэлтэл дагуулав.

Хутагт шүтээнийг нь хуга дайрч,
хотол улсыг нь хоосон болтол
дагуулав. Тогтаа бэхийг хэвтээ
бөгөөтөл хүрэх бөлгөө. Хилгу мөрөнд
байсан загасчин, булгачин, гөрөөчид
зүсэн бүрийн хүмүүс шөнө дөл одож
хэл хүргэсэнд Удуйд мэргидийн
Тогтаа бэхи, Увас мэргидийн Дайр-
усун хоёр хамтарч Хилэнгэ Сэлэнгэ
уруу цөө биесээр дутаан буруулжээ.

Мэргид улс Хэлхэй уруу шөнөдөө
дүрвэж явахад бидний цэргүүд,
дүрвэж яваа мэргидийг шөнөжин
довтлон талж байв. Тэмүжин,
дүрвэж яваа хүмүүсийн дундуур
Бөртэ, Бөртэ хэмээн дуудан явахад
учирч дүрвэж яваа иргэний дотор

байсан Бөртэ үжин Тэмүжиний дууг
сонсож таньж тэргэнээс буун гүйж
ирж Бөртэ үжин, Хуагчин хоёр
Тэмүжиний жолоо цулбуураас
барьжээ. Сарны саруулд Бөртэ
үжинийг таньж тэврэлдэн золгодов.
Тэнд Тэмүжин, Тоорил хаан Жамуха
хоёрт мөн шөнө хүн илгээж
хэлүүлсэн нь: Эрсэн хүнээ олов би.
Шөнө довтлохоо больж, энд бууя
бид хэмээв. Дүрвэж явсан
мэргидүүд шөнөжин сандарч зуур
мөн тэнд бууж хонов. Бөртэ үжинтэй
золголдож, мэргидээс авсан ёсон
ийм буюу. Тэргүүн урьд Удуйд
мэргидийн Тогтаа бэхи, Увас
мэргидийн Дайр-усун, Хаад

мэргидийн Хаатай Дармала эд
гурван мэргид эхлэн гурван зуун
хүнийг дагуулан, Тогтаагийн дуу Их
Чилэдүгээс Есүхэй баатар Өэлүнийг
булааж авлаа хэмээн түүний өшил
авч одож Тэмүжинг Бурхан Халдунд
гурвантаа нэгжээд олсонгүй, харин
Бөртэ үжинг барин авч Чилэдүгийн
дүү Чилэгэр бөхэд асруулсан аж. Тэр
асарснаар Чилгэр бөхө дайжиж
гараад өгүүлсэн нь:

Хар хэрээ

Хальс хурдас идэх ест бөгөөтөл

Галуу тогорууг идье хэмээн хүсэх
ажгуу.

Хадар муу Чилэгэр

Хатан үжинд халдаж

Хамаг мэргидийг буруу болгов.

Харц муу Чилэгэр

Хар тэргүүндээ хүртэх болов.

Ганцхан амиа хамгаалан гарч

Хавцал хаданд шургав.

Халх нөмөргүй болов.

Хулт муу шувуу

Хулгана хүчгэнэ идэх заяаг

бөгөөтөл

Хун тогоруу идье хэмээн хүсэх
ажгуу.

Хувхай муу Чилэгэр би

Хутагт сод үжинээ хурьцаж

Хотол мэргидээ буруу болгов.

Хохир муу Чилэгэр

Хохимой тэргүүндээ хүртэх болов
би.

Хоосон төдий амиа алдах болов.

Харанхуй хавцалд шургав.

Хоосон төдий амийг минь

Хоргодох газар үгүй болов

хэмээгээд дайжин зугтав. Хаатай
Дармалаг барьж, холчирт хавтсан
багу өмсгөж халтчиж зорчуулав.
Бэлгүтэй эхийгээ авахаар одож,
гэрийн баруун үүдээр ороход, эх нь
навтархай нэхий дээлтэй, зүүн
үүдээр гараад, бус хүнд өгүүлсэн нь:
Хөвгүүд минь хаад болж гэнэ ээ. Би
энд муу хүнд учирч амой.
Хөвгүүдийнхээ царайг хэр үзэх
хэмээгээд гүйж шугуй ойд шургажээ.
Төдий эс олдов. Бэлгүтэй ноён,
мэргид хүнийг үзвэл эхийг минь
авчир хэмээж годилдох (харвах)

бөлгөө. Бурхан Халдунд хучилдсан
(довтолсон) гурван зуун мэргидийг:

Ургийн ураг хүртэл

Үнсээр хийсгэн үлитгэв (хядав).

Үлэгсэн эм хөвгүүдийг нь

Өвөрдөх мэтсийг өвөрдөв.

(Үзэсгэлэнтэйгий нь дотнолов. Н.
Т.)

Үүдэнд суулгах мэтсийг

Үүдэндээ оруулав.

Тоорил хаан Жамуха хоёрыг

Тэмүжин бишрэн өгүүлсэн нь: Хаан эцэг минь Жамуха анд хоёул нөхцөлдөж, тэнгэр газрын хүч аугаа нэмэгдэн, эрхт тэнгэрт нэрийдэж (өршөөгдөж), эх этүгэнээ хөрвөж (дэлхийд ивээгдэж), эр нэрт мэргид иргэдийн өврийг нь огтарху болговай. Аливааг нь эмтлэвэй, бид. Өрийг нь огтарху болговай. Ургийн хүнийг нь үлитгэв. (Элэг зүрхийг нь эмтлэв бид. Ураг төрлийг нь сөнөөв бид.) Үлдсэний нь арвилав бид. Мэргид иргэнийг төдий бүсниулж харья хэмээлдэв. Удуйд мэргидийг дүрвэж нүүхэд тэдний нутаг дээр булган малгайтай, марлын ходон гуталтай, элгэн заргаг усны

халиугаар хөвөөлсөн дээлтэй, таван
наст, Хүчү нэрт, нүдэндээ галтай
хөвгүүнийг бидний цэргүүд нутагт
хоцорсныг олж авчирч Өэлүн эхэд
тэжээ хэмээн өгөв. Тэмүжин, Тоорил
хаан, Жамуха гурвуул хамтарч:
Мэргидийн гэр орныг эвдэлж, эм
хөвгүүдийг олзолж, Орхон Сэлэнгэ
хоёрын Шихаа Талун арлаас буцав.
Тэмүжин, Жамуха хоёр хамтарч
Хурхуг Жибур зорин явав.

Тоорил хаан буцахдаа Бурхан
Халдунг хэрэв Үхэрт жибур дайран
Хохорт эвийн Улиат хавчил дайран
гөрөөсийг нь авлаад Туулын Хар түн
зорин харив. Тэмүжин, Жамуха хоёр
Хурхуг Жибурт нийлэн бууж, эртний

анд бололцсоноо дурдалцан анд
донгодолдон амралдав. Анх урьд
анд бололцоход Тэмүжин арван
нэгэн настай бүхийд Жамуха гурын
шагай Тэмүжинд өгч Тэмүжиний
цэнгэлд шагайгаар анд бололцож
Ононы мөсөн дээр шагалцан тэнд
анд бололцов. Түүний хойд хавар
аланхир нумаар харвалдан бүхийд,
бугын эврээр хийсэн дуут нумаа
Тэмүжинд өгч Тэмүжин арц манлайт
годил (болцуу Н. Т.)-оо арилжилдаж
анд бололцов. Нөгөө удаа анд
бололцсон ёсон ийм ажгуу.

Урьд өтгөсийн андчилах үг сонсож,
анд хүн амь нэгтэй, үл тэвчилдэн
аминд аврал больюу хэмээн

амралдахуй ёсон тийм буюу. Эдүгээ,
бас анд донгодолдож амралдъя
хэмээлдэж, Тэмүжин, мэргидийн
Тогтаагаас олзолж авсан алтан
бүсийг Жамухад бүслүүлэв.
Тогтаагийн нэхэй халиуныг Жамухад
унуулав. Жамуха хариуд нь Увас
мэргидийн Дайр-усунаас олзолж
авсан алтан бүсийг Тэмүжинд
бүслүүлэв. Дайр-усуны эвэрт үнэгэн
цагааныг Тэмүжинд унуулав. Хурхуг
жибурын голд ихэр хуны өвөрт,
саглагар модноо анд хэмээлдэж
амралдаж хуримлан дайлан
жаргалдаж, шөнө хөнжилдөө хамт
хонолдон бөлгөө. Тэмүжин Жамуха
хоёр амралдан нэгэн он болж, нөгөө

оны зарим амралдаж, тэр агсан
нутгаас нэгэн өдөр нүүе хэмээлдэж,
зуны тэргүүн сарын арван зургааны
улаан тэргэл өдөр нүүв. Тэмүжин,
Жамуха хоёр хамт тэрэгний урд
явахад Жамуха өгүүлсэн нь:

Тэмүжин анд аа

Уул шахан бууя

Адуучинд гэр болтугай

Ай зөв үү.

Гол шахан бууя

Хоньчин хургачин нарт

Хоол болтугай

Хориггүй биш үү хэмээв.

Тэмүжин, Жамухын энэ үгийг ухан
ядаж, сэмээр хоцорч, нүүдэл дунд
тэргэдээ хүлээж, Тэмүжин Өэлүн
эхэд өгүүлсэн нь:

Жамуха анд ийн өгүүлэв

Уул шахан бууя

Адуучинд гэр болтугай

Ай зөв үү.

Гол шахан бууя

Хоньчин хургачинд

Хоол болтугай

Хориггүй биш үү.

хэмээн өгүүлэв. Би энэ үгийг нь ухан
ядаж хариуд нь юу ч эс өгүүлэв.

Эхээс асууя хэмээн ирэв хэмээвээс
Өэлүн эхийн өгүүлэхийн урьд Бөртэ
үжин өгүүлсэн нь: Жамуха андыг
уйдамхай гэдэг бөлгөө. Эдүгээ
биднээс уйдаах цаг нь болов.

Тугаарын (саяын) Жамуха андын
хэлсэн хэл бидэнд жигших мэт үг
буюу. Бид энд бүү бууя. Хөдөлсөөр
шулуун хагаоаж шөнө дөл хөдөлье
хэмээв. Бөртэ үжиний үгийг

зөвшөөрч үл буун шөнө дөл хөдөлж
явахдаа зуур мөрд Тайчуудыг
дайрав. Тайчууд айж, мөн шөнө
хөдлөн Жамухын зүг одов.

Тайчуудын Бэсүдийн нутагт нэгэн
өчүүхэн Хөхэчү нэрт хөвгүүн нутагт
хоцорсныг манайхан авчирч Өэлүн
эхэд өгөв. Өэлүн эх гэртээ тэжээв.
Тэр шөнө дөлж, өдөр гийхэд үзвэл
Залайрын Хачигун тухурагун,
Харахай тухурагун, Харалдай
тухурагун ах дуу гурвуул шөнө дөлөн
нүүж дагалдан ирэв. Бас Дархадын
Хадаган, Далдурхан ах дүү таван
Дархад ирсэн ажгуу. Бас Мэнгэт
хианы хөвгүүн Үнгүртэн чаншигуд,
Баягууд нар ирсэн аж. Баруласаас

Хубилай, Хутуг ах дүү нар ирэв.
Мангудаас Жадай Тугулху чэрби ах
дүү хоёул ирэв. Боорчийн дүү Эхүлэ
чэрби Аруладаас хагацаж ах
Боорчидоо нийлж ирэв.

Зэлэмийн дүү Цурхан, Сүбээдэй
баатар, урианхайгаас хагацаж
Зэлмэд нийлэн ирэв. Бэсүдээс Тэхэй,
Хүжүгүр ах дүү хоёр ирэв. Сулданаас
Чилэгүдэй, Тахай, Тайчуудай ах дүү
нар ирэв. Залайрын Шира домог,
Архай Хасар, Бала хөвгүүдтэйгээ
ирэв. Хонхотоноос Сүхэтү чэрби
ирэв. Сүхихэний Зэхэй, Хундагарын
хөвгүүн Сүгэй Зэгүн ирэв. Нэгүдэйн
Цагаан гоо ирэв.

Олхунуудаас Хингэдэй, гурлунаас
Сэчигүр, дүрбээнээс Мочи, Бидүүн
нар ирэв. Ихирэсийн Буту, хургэн
Явагсабар ирэв. Үегэнээс Юүнгэ
ирэв. Уругараас Жургаан ирэв.
Барулагаас Гоо сэцэн, Харачар
хөвгүүдтэйгээ ирэв. Бас Баарины
Хурчи, Усун өвгөн, Хөхцог, Маха
баарин ирэв. Хурчи ирж өгүүлсэн нь:
Бутанчар богдын барьж авсан эмээс
төрсөн Жамухтай хээл нэгтэй
ганцтан бөлгөө. Жамухаас үл хагацах
бөлгөө би. Заарин ирж над нүдэнд
үзүүлбээ: Ухаагчин үнээ ирж
Жамухыг орчиж явж, гэр тэргийг нь
мөргөлөөд Жамухыг мөргөж,
өрөөсөн эврээ хугалан солжир

эвэртэй болоод "эврийг минь ац"
хэмээн Жамухын зуг мөргөлөн
мөргөлөн шороо сацан сацан байму.
Ухаа үхрийг их гэрт тэргэнд хөллөсөн
нь Тэмүжиний хойноос их дэргэгүр
(зам Н. Т.)-ээр мөөрөн мөөрөн явж:

Тэнгэр газар нийлж

Тэмүжинг улсын эзэн болтугай
хэмээн

Улс тээж айсуй хэмээнэ.

Заарин нүдэнд үзүүлж над заав.

Тэмүжин чи улсын эзэн болбол
намайг заасны тул, хэрхэн жаргуулах

вэ чи хэмээв. Тэмүжин өгүүлсэн нь:
Үнэн тийн улс мэдүүлбээс түмний
ноён болгоно хэмээв. Их төрийг
заасан хүн намайг, түмний ноён
болгох нь ямар жаргалан бэ. Түмний
ноён болоод улсын гоо сайхан
охидоос гучин эм авах эрх над олго.
Бас хэлснийг минь сонс хэмээв. Хугас
тэргүүтэй Хэнигас нэгэн хүрээ ирэв.
Бас Даридай отчигин нэгэн хүрээ
ирэв. Зэндэрэнээс Мухулахугу ирэв.
Үжин саурин нэгэн хүрээ ирэв.
Жамухаас хагацан хөдлөөд Химурга
горхины айл хараа бууж бүхийд
Сэцэн бэхи, Тайчу хоёр нэгэн хүрээ,
бас (Нэгүн Н. Т.) тайшийн хөвгүүн
Алтан Хучир бэхи нэгэн хүрээ бас

Хотала хааны хөвгүүн Алтан отчигин
нэгэн хүрээ Жамухаас хагацан
хөдөлж, Тэмүжинийг Химурга
горхины айл хараа бууж бүхийд
нийлэн буужээ. Тэндээс нүүж,
Хүрэлхү доторх Сэнгүр горхины Хар
зүрхний Хөх нуурт буув. Алтан Хучир
Сэцэн бэхи бүгд эедэлдэн Тэмүжинд
өгүүлсэн нь:

Чамайг хаан болгоё.

Чамайг хаан болгож,

Олон дайнд

Аялж агуулж

Өнгө сайн охид

Өргөө орд гэр,

Харь иргэний

Хацар гоо хатан

Харгаж сайн агтыг

Хатируулж авчирч өгье.

Ороо гөрөөсийг авалбаас

Оторжу өгье.

Ойн гөрөөсийг бэдэрвээс

Уудалж гарган өгье.

Хээрийн гөрөөсийг

Хээлий нь нэгдтэл шахаж өгье.

Хэвцэг шахаанд нь

Гэндэлгүй үргээн өгье.

Гууны гөрөөсийг

Гуяы нь нэгдтэл шахаж өгье.

Горвийн гөрөөсийг

Хатгуулж гарган өгье би.

Хатгалцах өдөр

Халх чинь биш болбоос

Хари ширээс (Хол ойроос) минь
хагацуулж

Хар тэргүүнийг минь хөсөрт гээн
од.

Энх өдөр

Эеийг чинь эвдвээс

Иргэн ардаас,

Эм хөвгүүдээс минь эргүүлж

Эзгүй газар гээж од.

Өдий үг барилдаж, ийн ам алдаж,
дээр мөнх тэнгэрт сацлаа сацаж,
есөн хөлт цагаан тугаа хатган

байгуулжээ. Тэмүжин нь эрт төрөхүй сац лусын хаан хасбуу тамга гаргаж өгөхөд, харавтар шувуу өрхний дээр сууж "чингис, чингис" хэмээн донгодлоо. Тэр шувууны дуун гарсан шалтгаанаар Чингис хаан нэр өгч хаан болгов. Дөчин таван насандаа бин барс жилд Онон мөрний тэргүүнээ есөн хөлт цагаан тугаа байгуулж, хаан их ор суув.

Тэнгэрийн хөвгүүн Тэмүжин Чингис хаан, дэлхий дахиныг төгс хурааж, тэнгис далай хүртэл тэгш болгоод, дээр ор барьсныг тэргүүнээс өгүүлье. Чингис хаан болоод, Боорчийн дүү Эгүлэ чэрби хор агсав. Хачигун тухурагун хор агсав. Энгүр, Сүхэтү

чэрби, Хадаган далдурхан гурав
өгүүлсэн нь:

Өглөөний унд бүү мэгдүүлсүгэй

Үдийн унд бүү осолдуулсугай
хэмээн буурч (тогооч) болов.

Дэгэй өгүүлсэн нь:

Шинэхэн иргэ

Шөл болгож

Өглөөд бүү осолдъё.

Хоногт бүү хождуулья.

Алагчууд хоньдыг адгуулж

Тал дүүргэсү.

Хоногчууд хоньдыг адуулж

Хот дүүргэсү,

Хоолонцор муу бөлгөө би

Хонь адуулж цагаан мах идсү

хэмээн хонь адуулав. Түүний дүү
Хүчүгүр өгүүлсэн нь:

Цуургатай тэргийг чинь

Цуцран эвдрэхгүй болгож,

Тэнхлэгтэй тэргийг чинь

Дэргэгүр дээр

Тээглэн саатахгүй болгоё

хэмээн тэрэгч болов. Түдэй чэрби,
гэр дотроо гэрийн тодгорыг
бэхэлсүгэй (захиртугай) хэмээв.
Хубилай, Чигүлэгдэй, Хархай
тухурагун гурвуул Хасар лугаа нэг
болон,

Хүч түрэмгийлэгчдийн

Хүзүүг хяргагтун,

Омог ихтэний

Омрууг огтлогтун хэмээв.

Бэлгүтэй, Харалдай тухурагун хоёрыг
агт барих агтчин болтугай хэмээв.
Тайчуудын Худу, Мориту, Булхалху
гурвыг адуу адуултугай хэмээв.
Архай Хасар, Тахай, Сүгэй, Чаурхан
дөрвийг холын хоноцаг (холбогч),
ойрын оторч болтугай хэмээв.
Сүбээдэй баатар өгүүлсэн нь:

Хулгана болж хураалдъсу.

Хар хэрээ болж

Хатуу бүхнийг хурималдсу.

Амраг шаазгай мэт

Амраглан хураасугай.

Хэрээ шаазгай болж

Гэр зүг

Гэрслэлдэн хураасу хэмээв.

Тэндээс Чингис хаан, хаан болж
Боорчи, Зэлмэ хоёрт өгүүлсэн нь:

Та хоёр намайг

Сүүдрээс бус

Нөхөргүй байхад

Сүүдэр болж

Сэтгэлийг минь амруулав.

Сэтгэлд атугай (сэтгэлд минь
байна)

Сүүлээс бус

Чүчигэ үгүй байхад

Сүүл болж

Зүрхийг минь амруулав.

Цээж дотор минь атугай.

Та хоёул урьд байснаар
(нөхөрлөсөн тул Н. Т.) эд бүхнийг
санаж илүү ахална хэмээв.

Бас Чингис хаан зарлиг болгосон нь:
Тэнгэр газраа хүч нэмэгдэж

ивээгдвээс, Жамуха андаас намайг
хэмээн сэтгэж, нөхөрлөө хэмээн
ирэгсэд, өтгөс өлзийтэн нөхөд нь
илүү болно хэмээв. Зүг зүгээс түшив.
Чингис хааныг хаан болгов хэмээн
Хэрэйдийн Тоорил хаанд Тахай,
Сүгэй хоёр элчийг илгээв. Тоорил
хаан өгүүлсэн нь: Тэмүжин
хөвгүүнийг минь хаан болгох тань
маш зөв.

Монголчууд хаангүй байж яахин
болно.

Энэ эеэ бүү эвдэгтүн.

Эе зангиа бүү тайлагтүн.

Эх захаа бүү алдагтун гэж
илгээжээ.

Архай Хасар, Чагурхан хоёрыг
Жамухад элч илгээвээс Жамуха
өгүүлсэн нь: Алтан Хучир, Сэцэн бэхи
хоёрт өгүүл хэмээн өгүүлж илгээхдээ:
Алтан Хучир, Сэцэн бэхи та хоёр
Тэмүжин анд бид хоёрын зуур сүвээ
чичиж, хавирга хатгаж яахин
хагацуулав. Анд бид хоёрыг үл
хагацуулан хамт бүхийд Тэмүжин
андыг хаан яахин эс болгов та.
Эдүгээ ямар эл сэтгэл сэтгэж хаан
болгов та. Алтан Хучир, Сэцэн бэхи
та хоёр өгүүлсэн үгстээ хүрч, андын
минь сэтгэлийг амруулж, андтай
минь сайтар нөхөрлөж яв хэмээжээ.

Түүний хойно Жамухын дүү Тичэр
Заламын өвөр Өлгийбулаг хэмээх
газар нутаглаж байхдаа Сайрхээр
хэмээх газарт байгаа Зочи
тармалэгийн адууг дээрэмдэхээр
одож, Тичэр Зочи тармалэгийн адууг
дээрэмдэн авч оджээ. Зочи тармалэ
адугаа дээрэмдүүлээд нөхөд нь
зүрх шантрахад мөн Зочи тармалэ
өөрөө нэхэж шөнө адууны хязгаар
хүрч мориныхоо дэл дээр элгээрээ
хэвтэж хүрч Тичэрийн нурууг хуга
харваж алаад адугаа авч иржээ.
Дүү Тичэрээ алагдав хэмээн Жамуха
тэргүүтэн жажигран арван гурван гар
нөхцөж, гурван түм болоод Алагууд,
Турхагуудаар давж Чингис хаанд

морилж айсуй хэмээн ихирэсээс
Мүлгээ Тотага, Боролдой хоёр,
Чингис хааныг Хүрэлхүд бүхийд хэл
хүргэн иржээ. Энэ. хэлийг мэдээд
Чингис хаан арван гурван хүрээн
бөлгөө. Гурван түмэн болж Жамухын
эсрэг морилон, Далан Балжудад
байлдаж, Чингис хаан Жамухад
хөтлөгдөж, Ононы Чарган хавчигайд
хурав. Жамуха өгүүлсэн нь: Ононы
Чарган хавчигайд хурав. Бид эргэж
харья хэмээгээд Чиносын хөвгүүдийг
далан тогоонд буцалгаж, Нэгүдэй
цагаан гоон тэргүүнийг огтолж,
морины сүүлд чирэн одов.

Жамухыг тэндээс хариулаад Урудын
Зорчидой урудаа удирдан,

Мангудын Хуйлдар мангудаа
удирдан Жамухаас хагацан Чингис
хаанд ирэв. Хонхотаны Минлэг эцэг
Жамухад байсан нь долоон
хөвгүүнтэйгээ ирэв. Чингис хаан
өөртөө улс ирэв хэмээн баясаж
Өэлүн үжин, Хасар, Жүрхэний Сэцэн
бэхи, Тайчу, нар бүгд эедэлдэн
зөвшилдөж, Ононы түнд хуримлая
хэмээж хуримлахуйд, урьд
Жүрхэний Сэцэн-бэхи, Тайчутан,
Өэлүн эх тэргүүлэн Чингис хааныг
залав. Төрөл төрсөн бид нь өөр биш
нэгэн билээ. Муу муугаар явах буюу
гэж залахад, Өэлүн эх зарлиг болов:
Хортон дайсныг цөөн, хорт могойг
нарийн гэж бүү сана. Итгэл үгүй

сэрэлтэй бай хэмээвээс, богд эзэн зарлиг болов: Хавт Хасар чи саадаг хадгал, бөх Бэлгүтэй чи засуул хий. Хачигу чи морь хадгал, ойт Отчигэн чи миний дэргэд суу. Ямарваа үйл мэдээгүй буюу гэж зарлиг болов. Жүрхэн муу сэтгэж, нүх ухаж дээр нь эсгий дэвссэн ажгуу.

Эзэн, эсгийн дунд суухыг завдтал, Отчигэн эзний биеэс татаад дэвсгэрийн захад суулгав. Чингис хаан, Өэлүн үжин, Хасар гуравт Сэцэн-бэхийн нэгэн түсэргэ түсэрчээ. Бас Сэцэн бэхийн өчүүхэн эх (бага эхнэр Н. Т.) Эбэхэйд түрүүлэн нэгэн түсэргэ түсэрийн тул Хорижин хатан, Хууржин хатан хоёр бидэнд үл

түрүүлэн яагаад эс өгөв хэмээн буурч
Шихүрчийг асхив (занчив). Буурч
Шихүрч өгүүлсэн нь: Есүхэй баатар,
Нэгүн тайш хоёр үгүйн тул ийн
асхигдав. Бид яав хэмээн их дуугаар
үйлжээ. Тэр хуримыг манай талаас
Бэлгүтэй засаад, Жүрхэнээс Бүри бөх
тэр хуримыг засан бөлгөө. Чингис
хааныг агтыг Хачигун барьж байн
бөлгөө. Жүрхэнээс нэгэн эм хүн
доголж ирээд зөв талын дөрөөг
огтолж авч одохыг Бэлгүтэй үзээд
тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж
орхив. Тэндээс Бүри бөх тэр
хулгайчаа өмөөрөн Бэлгүтэй лүгээ
ноцолдов. Бэлгүтэй баруун
ханцуйгаа мулталж нүцгэн явах

бөлгөө. Бэлгүтэйн тэр мөлтөлсөн
нүцгэн мөрийг нь Бүри бөх илдээр
хага цавчжээ.

Бэлгүтэй тийн цавчигдсан боловч
юун бээр үл болгон, огт ажиггүй
цусаа цувруулж явахыг Чингис хаан
сүүдэрт сууж, хурим дотроос үзэн
гарч ирээд өгүүлсэн нь: Хэнд ингэж
цавчигдав хэмээхүйд Бэлгүтэй
өгүүлсэн нь: Өглөө цавчсан бөлгөө.
Миний төлөө ах дүү нар муудуузай.
Би алзахгүй, илаарь байна хэмээв.
Бэлгүтэй төдий ятгаваас үл болон,
модны гишүүн хуга татаж, айргийн
бүлүүрийг сугачиж аваад асхилдаж,
Жүрхэнийг ялж, Хорижин хатан,
Хууржин хатан хоёрыг булааж авав.

Хасар сум тоолж байв. Тэр хэрүүлд
Бэлгүтэй намагату айргаар
цохилдож явсаар эзнийг Хорчины
Тогтахын эрмэг цагаагчид солгой
гараар унуулав. Тогтахыг дархлав.
Түүнээс дархад омогтон бөлгөө.
Үзэж байж дөрөөгөө огтлуулав гэж
Хачигуныг муу хөрөө, модон дөрөө
хэмээн зэмлэв гэх. Төдий Тайчууд
Бэлгүтэйг бариад хасагт хүлж тавив.
Унтсаны нь хойно хасгийг үүрсээр
харьж ирэв.

Тэндээс богд эзэн хэлсэн нь:
Тайчуудын хэрүүлд Бэлгүтэй намайг
үл тоох мэт зүүн гараар мордуулав
гэж хориглов. Түүнд Хасар Бэлгүтэй
хоёр, энэ эзэн ёсонгүй засаг зарлиг

болов. Хасарын хав, Бэлгтэйн бөх хүчээр таван өнгө, дөрвөн харь их улсыг эрхэндээ оруулав хэмээн хэлэлцэж явахыг эзэн мэдээд, эдний омгийг даруулъя хэмээн доорд өвгөн хүн болон, нэгэн үртэгчин шар нум барьж худалдъя хэмээн сураглаж явав. Тэндээс Хасар, Бэлгүтэй хоёр, ийм эс үзэгдсэн, хаанаас ирсэн хүн бэ гэж асуув. Тэр өвгөн өгүүлсэн нь: Би яданги хүн, нум худалдаж явна хэмээв. Тэндээс тэр хоёр, энэ нумаа ав хэмээх буюу чи гэж доромжлов. Тэндээс тэр өвгөн өгүүлсэн нь: Муу ч болов, хөвчилж мэдээсэй гэв.

Төдий Бэлгүтэй аваад хөвчилж эс

чадав. Тэр өвгөн хөвчилж Хасарт
өгөв. Хасар тэлж эс даав. Төдий тэр
өвгөн, хөх халзан луус унасан буурал
хүн болоод үртэгчин шар нумандаа
алтан сумаа онилж, хад хадтал
харваад, богд эзний хавт Хасар, бөх
Бэлгүтэй гэгч дүү нь та хоёр буюу. Их
өгүүлэхийн оронд их үйлчил гэж
донгодоод явав. Төдий тэр хоёр дүү
нь эмээж эзний сүлд энэ буй за
хэмээн өгүүлэлдэв. Түүнээс хойш тэд
ийм үг хэлэлцэхээ байлаа. Жүрхэн
жич мөн зохилдъё хэмээсэнд
Хорижин хатан, Хууржин хатан
хоёрыг буцааж зохилдъё хэмээн
буцааж өгүүлэлдэж зохилдон бүхий
тэр үед хятад иргэний Алтан хаан,

татаарын Мэгүжин сүүлтийг эедээ эс оров хэмээн Вангин чинсанг цэргүүдээ засаж бүү саар (даруй байлд) гэж илгээжээ.

Вангин чинсан, Мэгүжин сүүлт тэргүүтэн татаарыг довтлон байлдаж Улз зорин адуу идээн сэлтийг түрж айсуй хэмээн мэдэв. Тэр хэлийг мэдээд Чннгис хаан өгүүлсэн нь: Эрт өдрөөс татаар иргэн өвгөс эцэгсийг барсан өстөн хястан иргэн бөлгөө. Эдүгээ энэ хашилгад хавсъя бид хэмээгээд, Тоорил хаанд элч илгээж: Алтан хааны чинсан татаарын Мэгүжин сүүлт тэргүүтэн тэдгээрийг Улз өөд түрж айсуй хэмээнэ. Өвгөс эцэгсийг минь барсан татаарыг

хавсъя бид. Тоорил хаан эцэг үтэр
иртүгэй хэмээн хэл хүргүүлэхэд
Тоорил хаан өгүүлсэн нь: Хөвгүүн зөв
хэлж илгээжээ. Хамсъя бид
хэмээгээд гуравдугаар өдөр цэргээ
цуглуулж, цэрэг үүсгэж (цэргээ
хөдөлгөн) Тоорил хаан үтэрлэн
иржээ.

Чингис хаан, Тоорил хаан хоёр
Жүрхэний Сэцэн бэхи Тайчу
тэргүүтэн жүрхэн нарт хэлүүлсэн нь:
Эрт өдрөөс эцэг өвгөдийг барсан
татаарыг эдүгээ энэ байлдаанд
хамсъя. Хамт морильё гэж илгээжээ.
Жүрхэний ирэхийг зургаан өдөр
хүлээн ядаж Чингис хаан, Тоорил
хаан хоёр хамт цэрэг үүсгэж Улз уруу

Вангин чинсан лугаа хамсахаар явж
очвол, Улзын хошуунд Нэрт
шитүэнээ татаарын Мэгүжин сүүлт
татаар тэнд хороо барьжээ. Чингис
хаан, Тоорил хаан хоёр хороолсон
Мэгүжин сүүлтийг хорооноос нь
барьж, Мэгүжин сүүлтийг тэнд нь
алаад мөнгөн өлгий, танат (тана
эрдэнийн чимэгт) хөнжлийг нь
Чингис хаан авлаа. Мэгүжин
сүүлтийг алав хэмээж, Чингис хаан
Тоорил хаан хоёр Вангин чинсан
эсрэг одов. Вангин чинсан, Мэгүжин
сүүлтийн алагдсаныг мэдээд маш
баясаж Чингис хаанд Чаутхури
(цагийн төр) нэр (цол) өгөв.
Хэрэйдийн Тоорил хаанд Ван нэр

өгөв. Вангин чинсангийн
нэрийдсэнээр тийм болов. Вангин
чинсан өгүүлсэн нь: Мэгүжин
сүүлтийг хавсаж алсныг тань Алтан
хаанд өчнө би. Үүнээс их нэр цуу
өгөхийг Алтан хаан мэдтүгэй хэмээв.
Вангин чинсан тэндээс төдий баясаж
харив. Чингис хаан, Ван хаан хоёр
татаарыг хувааж аваад гэртээ харьж
буув.

Нэрт шитүэнээ буусан нутагт
дагуулахад нэгэн өчүүхэн хөвгүүнийг
гээснийг бидний цэрэг нутгаас
олжээ. Алтан нэхмэр дөрвөлжит таж
торгон булгаар доторлосон элгэвчит
хөвгүүнийг авчирч Өэлүн эхэд асар
хэмээн өгөв. Өэлүн эх өгүүлсэн нь:

Сайн хүний хөвгүүн биз ээ. Нөхөр
(язгуур Н. Т.) сайт хүний ураг буй за.
Таван хөвгүүндээ дүү зургадугаар
хөвгүүн болгон Шихихутуг хэмээн
нэрийдэж эх асрав. Чингис хааны
аураг (ар гэр Н. Т.) Аргалиту нуурт
бөлгөө. (Жүрхэн нар Н. Т.) Аурагт
хоцорсон таван ардыг гувчин
тоножээ. Арван ардыг алжээ.
Жүрхэнд тийн хийгдэв хэмээн
бидний аурагт хоцрогсод Чингис
хаанд хэлбээс Чингис хаан энэ хэл
сонсоод аймсаж хилэгнэн өгүүлсэн
нь: Жүрхэн нар хэрхэн ийн хийгдэм
бөлгөө. Бид Ононы түнд хуримлахад
Бэлгүтэйн мөрийг мөнхүү цавчив.
Зохилдъё хэмээвээс Хорижин хатан,

Хууржин хатан хоёрыг буцааж өгөв.
Бид түүний хойно эртний өстөн,
хястан бидний эцгэс өвгөдийг барсан
татаарыг хавсан морильё хэмээн
жүрхэнийг зургаан өдөр хүлцэж эс
ирэв.

Эдүгээ бас дайсан дайсанд шахан
дайсан мөн больюу хэмээгээд
Чингис хаан жүрхэнд морилов.
Жүрхэнийг Хэрлэний Хөдөө арлын
Долоон болдогт байхад довтлон
оров. Сэцэн бэхи Тайчу хоёр цөөн
биесээр дутаав. Хойноос нь нэхэж
Талату амсарт гүйцэж Сэцэн бэхи,
Тайчу хоёрыг барив. Чингис хаан,
Сэцэн бэхи Тайчу хоёрт өгүүлсэн нь:
Эрт өдөр бид юу хэмээлдлээ

хэмээвээс, Сэцэн бэхи Тайчу хоёр
өгүүлсэн нь: Өгүүлсэн үгэндээ эс
хүрэв. Үгэнд минь хүрэг хэмээгээд
үгсээ мэдэрч түшиж өгвэй. Үгийг нь
мэдрүүлж үгсэд нь хүргэж мөн тэнд
алав. Сэцэн бэхи Тайчу хоёрыг алаад
харьж жүрхэн, иргэнийг хөдөлгөхүйд
Залайрын Тэлэгэтү баяны хөвгүүн
Хүн гоо, Чилагун хайчу, Зэвгэ тэд
жүрхэнд ажгуу. Гоо Мухулай, Буха
хоёр хөвгүүнээ авчран өгүүлсэн нь:

Босгын чинь

Боол болтугай.

Босгоноос чинь булжваас

Борвий нь огтол!

Үүдний чинь

Өмч боол болтугай.

Үүднээс чинь зайлбаас

Элгий нь эмтэл хэмээн өгөв. Чилагун
хайчу, Туга, Хасар хоёр хөвгүүнээ бас
Чингис хаанд авчирч өгүүлсэн нь:

Алтан босгыг чинь

Сахиж атугай хэмээн өгөв би.

Алтан босгоноос чинь

Ангид одваас

Амийг нь тасалж ал.

Үүдийг чинь

Өргөж өгтүгэй хэмээн өгөв би.

Өргөн үүднээс чинь

Өвөр одваас

Өрийг нь эмтэлж ал-хэмээв.

Зэвгийг Хасарт өгөв. Жүрхэний
нутгаас Борохул нэрт өчүүхэн
хөвгүүнийг Зэвгэ авчирч Өэлүн эхэд
өгөв. Мэргидийн нутгаас олсон Хүчү
нэрт хөвгүүн, Бэсүдийн нутгаас
олсон Хүгэчү нэрт хөвгүүн, Татаарын

нутгаас олсон Шихихутуг нэрт
хөвгүүн, Жүрхэний нутгаас олсон
Борохул нэрт хөвгүүн энэ дөрвийг
гэр дотроо тэжээж Өэлүн эх асрав.
Хөвгүүддээ, өдөр үзэх нүд, шөнө
сонсох чих болгоё хэмээн гэр дотроо
тэжээв. Эд иргэний ясун жүрхэ
болов. Хабул хааны долоон
хөвгүүдийн ах анх Охинбархаг
бөлгөө. Хөвгүүд нь Зоригт, Жүрхи
бөлгөө. Хабул хааны хөвгүүдийн ах
хэмээж, иргэн дотроос ялгаж.

Элгэнд шүлстэй

Эрхийдээ ончтой

Уушиг дүүрэн зүрхтэн

Ам дүүрэн агаартан

Эрс тутам эрдэмтэн

Бөх хүчтэнийг ялгаж өгч

Ууртан хилэнтэн омогтон зоримог
хэмээгдэх тийм тиймууд ийм
иймууд омогтон иргэдийг Чингис
хаан эрийн эр төрж доройтуулжээ.
Жүрхэн омогтныг доройтуулав. Тэр
улсыг нь Чингис хаан өөрийн өмч
иргэн болгов. Нэгэн өдөр Бүри
бөхийг урьж, Бэлгүтэй хоёрыг
барилдуулъя хэмээв. Бүри бөх
жүрхэн бөлгөө. Урьд Бэлгүтэйг
өрөөсөн гараар барьж, өрөөсөн
хөлөөр тойдож унагаж үл хөдөлгөн

дарах бөлгөө. Бүри бөх, Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулав. Бүри бөх үл ялагдах хүн унаж өгөв. Бэлгүтэй арай хэмээн мөрлөн дарж саарь (бүсэн Н. Т.) дээр нь гараад Чингис хааныг хяламхийж үзэхүйд Чингис хаан бэвхийгээ (хөмхийгөө Н. Т.) зуув.

Бэлгүтэй тэр даруй Бүри бөхийг агтлан бариад, хоёр тийш солбин татаж, нуруугий нь өвдөглөн хугалж алав. Бүри бөх нуруугаа хугалуулаад өгүүлсэн нь: Бэлгүтэйд үл ялагдах бөлгөө. Хаанаас айж аргадан унаж, амиа алдав би хэмээгээд үхэв.

Бэлгүтэй нуруугий нь хуга татан чирч орхиод зорчив. Хабул хааны долоон хөвгүүдийн ах Охинбархаг бөлгөө.

Удаах нь Бардан баатар бөлгөө.
Хөвгүүн нь Есүхэй баатар бөлгөө.
Түүний удаад Хутугту Мөнгүр бөлгөө.
Хөвгүүн нь Бүри бөх бөлгөө.
Барилдахдаа Бардан баатрын
хөвгүүдээс илүү бөгөөд барлагийн
омогтон хөвгүүдэд нөхцөх болон
Бүри бөх улсын бөх бөгөөтөл
Бэлгүтэйд нуруугаа хугалуулж үхэв.

**Суут богд Чингис хаан үд
зуур явж, гурван зуун
тайчуудыг дарж, эсэн мэнд
гэртээ хүрч ирж, энх
амгалан суув**

Түүний хойно тахиа жил, Хатахины
Багу чорхи, Салжиудын Иргидэй
баатар, Дөрвөний Хачигун бэхи,
Татаарын Алчи татаар Жали Буха,
Ихирэсийн Түгэ Маха, Хонгирадын
Тэргэ-Эмэл, Алахой, Горлусын
Чиндан (Чоёг) цагаан, найманы
Буйруг хаан, Мэргидийн Тогтаа
бэхийн хөвгүүн Худу, Ойрадын Хутга
бэхи, Тайчуудын Таргутай хирилтуг,

Хотон Урчиг, Монгол Нагучу баатар
тэргүүтэнд харьс хамтдаж Алахой
булаг чуулж, ийн хэмээн захирадай
Жамухыг хаан өргөө хэмээн азарга
гүү цавчин алж, тэндээс Эргүнэ
мөрөн уруу нүүж Хэнтий мөрөн
Эргүнэд цутгах Ширийн агу ухутад
Жамухад Гүр хаан (бүгдийн хаан Н.
Т.) нэр өргөв. Хаан өргөөд бид
Чингис хаан, Ван хаан хоёрт
морильё хэмээлдэв.

Морильё хэмээлдсэнийг Горлусын
Хоридай Чингис хааныг Хүрэлхүд
бүхийд энэ хэл хүргэж ирэв. Энэ
хэлийг хүргэж ирэхэд Чингис хаан,
Ван хаанд энэ хэлийг хүргэн илгээв.
Ван хаан энэ хэлийг хүргүүлэхэд

цэрэг үүсгэж үтэрлэн Чингис хаанд
хүрч ирэв. Ван хааныг ирмэгц Чингис
хаан, Ван хаан хоёр хамтарч
Жамухын эсрэг морильё хэмээлдэж
Хэрлэн мөрөн уруу мөрдөж Чингис
хаан, Алтан, Хучар, Даридай гурвыг
манлайд явуулав. Ван хаан, Сэнгүн,
Жаха Хамбо, Билгэ Бэхи гурвыг
манлайд явуулав. Эд манлайгаас
урагш бас харуул илгээж, Хүйлдүтэд
нэгэн суурин харуул тавив. Түүний
цаана Чэгчэрт нэгэн суурин харуул
тавив. Түүний цаана Чихургуд нэгэн
суурин харуул тавив. Бидний манлай
Алтай, Хучар, Сэнгүнтэн Эдүхүнд
хүрч бууя хэмээлдэж бүхийд
Чихургуд тавьсан хүн уулзахаар ирж,

"дайсан айсуй" хэмээн хэл хүргэж
ирэв.

Тэр хэл ирээд үл буун, ийнхүү эсрэг
хэл авъя хэмээн явуулж, хүрэлцэж
хэл авч, хэн бэ хэмээн асууваас
Жамухын манлай Монголоос Нагучу
баатар, Найманы Буйруг хаан,
Мэргидийн Тогтаа бэхийн хөвгүүн
Худу, Ойрадын Хутга эд дөрвөн
Жамухын манлай явж байв. Бидний
манлай тэдэнтэй уншилдаж
(өгүүлэлдэж) нэгэн хүрээ болж
маргааш хатгалдъя хэмээн буцаж
голд нийлэн хонов. Маргааш явуулж
хүрэлцэж гүйлдэн байлдаж дорогш
дээш нүүрэлдэн зөвшөөрөлдөн
бүхийд мөн Буйруг хаан Хутга хоёр

зад (хур оруулах, шуурга шууруулах аргыг Н. Т.) мэдэх ажгуу. Зад барьтал зад нь урваж, өөрсөд дээр нь буухад яван ядаж тэнгэрт эс таалагдав бид хэмээгээд бутарчээ. Найманы Буйруг хаан Алтайн өвөр Улуг таг зорин хагацан хөдлөв. Мэргидийн Тогтаа бэхийн хөвгүүн Худу Сэлэнгэ зорин явав. Ойрадын Хутга бэхи ой тэмцэн Шигшиг зорин хөдлөв. Тайчуудын Нагачу (Агучу) баатар Онон мөрөн зорин хөдөлжээ.

Жамуха өөрөө Гүр хаанд өргөсөн иргэнийг дагуулан Эргүнэ мөрөн зорин харин хөдөлжээ. Ван хаан Эргүнэ уруу Жамухыг нэхэв. Чингис хаан Ононы зүг Тайчуудын Нагачу

баатрыг нэхэв. Нагачу баатар улсдаа
хүрээд улсаа дүрвүүлж хөдлөөд
Нагачу баатар, Хутаг угт тайчууд
Ононы чигчи этгээд Улгуд турагт
цэргүүдээ засаж хатгалдъя хэмээн
засаж байжээ. Чингис хаан хүрээд
Тайчуудтай хатгалдав. Маш ихээр
хатгалдаж үдэш болоход мөн
хатгалдсан газраа шүтэлдэж хонов.
Улс ба дүрвэж явагсад мөн тэнд
цэргүүдтэй хамт хүрээлж хонов.
Чингис хаан тэр хатгалдсанд
хүзүүндээ шархдаж, цус нь тогтохгүй
явсаар нар шингүүлэн мөн тэнд
байлдааны газарт буув. Бөглөсөн
цусыг Зэлмэ шимэн шимэн амаа
цусдаж, хүнийг үл итгэн сахин сууж,

шөнө дөл болтол бөглөсөн цусыг
амаараа тунгаан асгаад залгиад
шөнө дөл нөгчвөөс Чингис хааны
дотор сэргэж өгүүлсэн нь: Цус анаж,
маш бэрх ундасна би хэмээв.

Тэндээс Зэлмэ малгай, гутал, дээл
хувцсаа бүгдийг нь тайлж ганц
дотоожтой чармай нүцгэнээр
шүтэлдэж бүхий дайсан дундуур
гүйн ороод цаана хүрээлсэн иргэний
тэргэнд авирч эсэг эрээд олсонгүй.
Дүрвэгсэд гүүгээ саалгүй тавьсан
ажгуу. Нэгэн их хөхүүртэй таргийг
тэрэгнээс нь авч өргөж ирэв. Зуур
өдрийн иргэд хүнд эс үзэгдэв. Тэнгэр
үзэгдэв ээ. Хөхүүртэй таргийг
авчраад Зэлмэ өөрөө ус олж авчран

тараг зуурч хаанд уулгав. Гурвантаа амран ууж, хаан өгүүлсэн нь: Дотор минь нүдэн гийв (саруул болов Н. Т.) хэмээгээд өндийн суутал үүүр цайв. Тэр суусан газрын орчин Зэлмийн шимж асгасан цус намаг болжээ. Үүнийг Чингис хаан үзэж өгүүлсэн нь: Энэ юу вэ, хол асгахгүй яасан юм бэ хэмээв. Тэгэхэд Зэлмэ өгүүлсэн нь: Чамайг амь цухалдан бүхийд хол одвоос чамайг алжаахаас айж, яарч, залгихыг залгиж, асгахыг асгаж сандрав. Хэвлийд минь бас хэдий оров хэмээв.

Чингис хаан бас өгүүлсэн нь: Намайг ийм болж хэвтэн бөгөөтөл нүцгэн яахин гүйж одов чи, баригдваас

намайг ингэж хэвтэнэ гэж хэлэх байсан биш үү хэмээв. Зэлмэ өгүүлсэн нь: Миний сэтгэл ийн буюу: Нүцгэн яваад хэрэв баригдвал, би танд орж ирэх дуртай бөлгөө. Түүнийг минь мэдэж намайг барьж алъя хэмээн бүх хувцсыг минь тайлж ганц дотоожийг тайлаагүйд мөлт алдуулж ирэв би хэмээх бөлгөө. Намайг үнэн болгож, хувцас өгч асрах бөлгөө. Би морин унаад үзтэл үтэр зуур ирэх бөлгөө. Би тийн сэтгэж, хааны ангасан сэтгэлийг амруулъя хэмээн нүд үзтэл одлоо би хэмээв.

Чингис хаан өгүүлсэн нь: Одоо юу гэх вэ. Эрт өдөр гурван мэргид ирж

Бурхан Халдунд гурвантаа
нэгжүүлэхэд амийг минь нэгнээ авч
гарлаа чи. Эдүгээ бас асгаж бүхий
цусыг амаараа шимж амийг минь
залгав чи, бас ангаж ядарч бүхийд
амиа хайрлахгүй, харсаар байтал
дайсны дунд орж, ундаа авчирч
аминд минь оров. Энэ гурван тус
чинь сэтгэл дотор атугай хэмээн
зарлиг болов. Өдөр болоход үзвээс
байлдаж хоносон цэргүүд шөнө
бутран зугтжээ. Хүрээлж буусан
иргэд хөнгөн хөдөлж үл чадах тул
хүрээлсэн газраасаа эс хөдөлжээ.
Дүрвэсэн улсыг авчиръя хэмээн
Чингис хаан, хоносон газраас
морилж дүрвэсэн иргэдийг буцааж

(хурааж) явахад, даваан дээр нэгэн
улаан дээлт эм хүн, Тэмүжин хэмээн
их дуугаар хайлан уйлан байхыг
Чингис хаан сонсож юун хүний эм,
тийн хайлан буй хэмээн асуулгахаар
илгээвээс тэр эм хүн өгүүлсэн нь: Би
Торхан шарын охин, би Хадаган
нэрт, эрийг минь эд цэргүүд барьж
алах гэж байна. Эрийгээ алуулах нь
ээ. Тэмүжин, эрийг минь авартугай
хэмээн уншиж хайлан уйлав би
хэмээв.

Тэр хүн ирж Чингис хаанд энэ үгийг
нь өгүүлж өгөв. Чингис хаан сонсоод
хатирч хүрч, бууж тэврэлдэв. Эрийг
нь бидний цэргүүд алах болуузай
хэмээж тэд иргэнийг илгээж эрийг

нь аврав. Эд иргэдийг хурааж аваад
Чингис хаан их цэргийн хамт мөн
тэндээ хонов. Хадаганы эрийг нь
урьж ирж дэргэдээ суулгав. Маргааш
өдөр нь Тайчуудын Түдэгэ-ийн
харьяат байсан Торхан шар, Зэв
хоёр ирэв. Чингис хаан, Торхан
шард өгүүлсэн нь:

Хүзүүн дэх

Хүнд модыг

Хөсөр оорсон,

Зах дахь

Заадас модыг

Зайлуулж өгсөн

Та эцэг хөвгүүдийн

Тус их билээ.

Яахин удав та хэмээв.

Торхан шар өгүүлсэн нь: Би дотроо итгэсээр билээ. Яахин яарах. Яарч ирвээс Тайчуудын ноёд миний хоцорсон эм хөвгүүд, адуу идээнийг минь үнсээр хийсгэхүй тэд хэмээж үл яаран эдүгээ хаандаа нийлэн ирэв би хэмээвээс Чингис хаан зөв хэмээв. Чингис хаан бас өгүүлсэн нь: Гүйлдэн байлдаж, хүүрэлдэн зөвшөөрөлдөн бүхийд тэнд нуруун

дээрээс сум ирж, миний зэвлэх
(байлдааны Н. Т.) ам цагаан хулын
аман нуруугий нь (хүзүүгий нь Н. Т.)
хуга харвасан хэн бэ хэмээв. Тэр
үгэнд Зэв өгүүлсэн нь: Уулан дээрээс
би харвасан. Эдүгээ хаан намайг
үхүүлбээс, алгын төдий газар үхэж
хоцрох, соёрхвоос хааны өмнө:

Цээл усыг нидару

Цэгээн чулууг цуу

Довтолж өгсү.

Хүр хэмээсэн газарт

Хөх хүрийг хуга

Хал хэмээсэн газарт

Хар хүрийг хамхар

Довтолж өгсү хэмээв.

Чингис хаан өгүүлсэн нь: Дайсан
явсан хүн алснаа, дайсагнаснаа нууж
худал хэлэх бөлгөө. Гэтэл морь алж
дайсагнаснаа үл нуун хэлж байна.
Нөхцөлт хүн буюу. Зургаадай нэрийг
чинь өөрчилж, зэвлэх ам цагаан
хулын минь аман нурууг харвасны
тул Зэв хэмээн нэрийдэж зэвлэе
чамайг. Дэргэд минь яв хэмээн
зарлиг болов. Зэв Тайчуудаас ирсэн
ёсон тийм бөлгөө. Чингис хаан тэнд
Тайчуудыг ургийн ураг хүртэл

үндсээр нь хийсгэн хядав. Улс
иргэний нь хөдөлгөж ирж, Чингис
хаан Хувхайд өвөлжив.

Суут богд Чингис хаан зах нутаг
нутаглаж явахдаа дотоод есөн
сайдаа авч мөр харж, бараа харж
явах цагт эзэн зарлиг болсон нь: Ер
аливаа зүгээс дайсан болохуйяа
мэдээгүй (ирэх магадгүй Н. Т.), есөн
сайд минь та, гурван хувь (хэсэг Н.
Т.) бол гэж зарлиг болов. Эзнийхээ
зарлигаар Зэлмэ, Чуу мэргэн,
Шихихутуг энэ гурвуул нэгэн хувь
болов. Боорчи, Борохул, Мухулай
энэ гурвуул нэгэн хувь болов.
Сулдуртайн Торхан шар, Бэсүдийн
Зэв, Ойрадын Хара Хирүгэ энэ

гурвуул нэгэн хувь болж гэрт суув
(үлдэв Н. Т.).

Төдий эзэн зургаан сайдаа авч, мөр
харж, бараа харж Чахарай ханыг
арлаж, Зэлмэн ханыг өлгийлж явтал,
эзний дороос халтар тэх босон
гүйхэд төдий эзэн толбот бор
мориороо арлан довтлон гүйцэж,
алдлан тэлж алтан тоонолжоор
(сумаар Н. Т.) атиртал харваж алав.
Төдий зургаан сайд буугаад авч
ганзагалам гэхэд эзэн зарлиг болгов.
"Та нар үүнийг үтэр өвчиж шар. Би
тэр шар дэвсэг дээр гарч бараа
харъя" гэж зарлиг болоод эзэн төдий
шар дэвсэг дээр гарч бараа харж
байтал эзэн нойр нь хүрч толбот бор

мориныхоо дэл дээр ташуураа тулж
үүрэглэв. Тэр үүрэглэхдээ зүүдлэв.
Төдий бууж ирээд тэр зүүдээ зургаан
сайддаа зарлиг болсон нь:

Энэ зүүдэнд минь

Бор зүрх минь

Бол бол хийв.

Богино хавирга минь

Шир шир хийв.

Гурван хөтлийн цаад

Шар дэвсэг дээр

Гурван хар тугтай

Гурван зуун дайсан золгом.

Түүний хошууч нь

Зээрд халзан морьтой

Зэмгэлхэн хазаартай

Цэгээхэн монцогтой

Залуухан хар хүн

Битүү хар сахалтай

Өвч улаан хуягтай

Тийм хүн золгом.

Зай чөлөө үзэгдэх нь

Зүү мэт жирмэлзэж

Утас мэт улалзаж үзэгднэм тэр.

Энэ зүүд минь үнэн бол зургаан сайд
минь та нар яах вэ гэж асуухад
Шихихутуг хэлэв:

Би хол хардаг билээ.

Монгол болов уу

Болгоож өгье.

Мэргид болов уу

Мэдэж өгье.

Тайчууд болов уу

Таньж өгье гэв.

Зэлмэ хэлэв: Үхэх амь, үгүйрэх малаа тал бүү харъя. Хөндлөн тийш нь илд барьж оръё. Мөртөө дайралдсаныг зам гартал цавчъя. Гурван хар туг барьсан хүний нэгийг нь цавчиж алаад, тугий нь булаан авч, даруй өндөр дээр гарч тугийн тэргүүнийг доош хатгаж далай мэт их төгрөг татаж өгье би хэмээв. Чуу мэргэн хэлэв: Би уйлахай билээ. Цочиж зугтаж магадгүй, та намайг захирч зандарч дуудаарай. Би эргэж ирж эзний заасан зай чөлөөг бүү алдъя гэв. Боорчи хэлэв: Өмнөөс ирэх

дайсныг бөглөө. Айх аминд (амь
биед) тус больё. Эзний алтан жолоо
хааш болбоос бүү хагацъя-гэв.

Борохул хэлэв:

Харвах суманд

Халхавч больё

Шурхирч ирэх суманд

Саравч больё

Эзнийхээ алтан биед

Сум бүү хүргэе гэв.

Мүхулай хэлэв:

Дайсныг тань даралцъя.

Олзыг тань оруулалцъя.

Морины сүүлд будан татуулж

Дэл дээр нь наран гартал

Дайсны мөрийг төөрүүлж

Бултралгүй явж

Хүчээ өгье гэв.

Эзэн, зургаан сайдынхаа үгийг нь
сонсож, шарсан тэхийн махнаас
яаран идэж, шунхан шаргал морио
Шихихутугт бууж өгч "зүүдний минь
болзоо гурван хөтлийн цаад шар

дэвсэг дээр билээ. Болгоож ир" гэж илгээв. Шихихутуг шунхан шаргал морийг унаж, талд нь тавьж, тайганд нь татаж одсоор хүрээд шар дэвсэг дээр цочмог гарахад, гурван хар тугтай дайсан бачмаг золгон, Шихихутугийг эзний байсан газар хүртэл хөөж ирэв. Эзэн "Шихихутуг яав" гэж асуув. Шихихутуг хэлэв. Шар дэвсэг дээр цочмог гарахад гурван зуун дайсан бачмаг золгон намайг хөөв. Тайчууд болов уу таньж ядав. Мэргид болов уу мэдэж ядав. Монгол болов уу болгоож ядав. Хойшоо ганцхан хялам хийж харахад эзний зүүдний болзоо мөн мэт байнам. Мэргид болохул

мэдээгүй баатар билээ. Монгол
болохул мохошгүй баатар билээ.
Тайчууд мэт байнам, тархаж айсуй
гэв.

Тэгэхэд нь зургаан сайд бууж
тохмуудаа (хуяг бамбайгаа) авч
бүсэлж байтал, цаад дайсан шахаж
ирэхэд Боорчи сор саарал морио
унаж угтаж очоод асуув: Та нар юун
иргэд вэ. Бид ёст эзэн тань байна.
Үтэр ёст хүн бол ёсоо хэл! Нэрт хүн
бол нэрээ хэл гэхэд нь, манд ямар
сайн нэр байх вэ. Үтэр уралдъя
(байлдъя)-гэв. Тэгэхэд Боорчи хэлэв:
Тэр үг танд үл зохих буй. Ямар
наадан буй, нарны галтайд наадъя
гэж зандарч захирч байв. Тэгэхэд

цаад хүн хэлэв: Манд ямар сайн нэр
байх вэ, загасчин, тарвагачин гэв.
Чингэхэд Шихихутуг хэлэв: Түүнээс
ямар сайн үг асуунам. Таньсан
Тайчууд байнам. Таталгүй оръё-гэв.
Зэлмэ хөндлөн тийш илд барьж
оров.

Мөртөө тохиолдсоныг зам гартал
цавчиж, тугтныг дайран гурван хар
туг барьсан хүний нэгийг нь цавчиж
орхиод, тугийг нь булаан авч даруй
өндөр дээр гарч, тугийн тэргүүнийг
хатгаж дорогш далай мэт их төгрөг
татаж байв. Чуу мэргэн зугтав.
Боорчи урагшаа алалдан явж
хойшоо харж үзээд: Үй, Чуу мэргэн
байз. Эзнийхээ өмнө ингэж хүчээ

өгдөг буюу. Нүхнээс гарсан алаг даага мэт годхийн зугтаах чинь юу вэ гэж дуудав. Чуу мэргэн эргэн инээж: Эзэн минь зэв хатгаагүй билээ би. Зэвээсээ ац (аль) гэв. Эзэн, алтан саадгаасаа шунхат зэвээ сугалж өгөв. Чуу мэргэн сумлан довтолж, сүниан тэлж, эзний заасан зай чөлөөг алдалгүй, гэгээн хүний хөмхий доогуур хөвөртөл, сайн хүний сагалдаргын доогуур сэтэртэл харваж алаад, зээрд халзан морийг нь нэхэж авч гарч ирээд, эзэнд унуулав.

Эзний унасан хойно нисэх хийсэх мэт байв. Эзэн инээж байв. Зөрчих дайсан цөөн болов. Хатгалдах

дайсан хагас болов. Чингэж байтал
Борохулын толгойд сум тусав. Унаад
босож тэмтэрхийлэн байж нумынхаа
гичрийг тулж гэлдэрхийлэн тохмыг
алдалгүй халхавч барьж байхад
Боорчи урагшаа алалдаж, хойшоо
харж үзээд: Үй, Борохул, эр хүн
ганцхан суманд унадаг буюу, эврээ
цохиулсан ишиг шиг дэрдэс гээд
унах чинь юу вэ. Эзнийхээ өмнө
ингэж явж хүчин өгдөг буюу гэхэд
Борохул, мориныхоо буруу талаас
харайн мордоод халхавчаа барьж,
хайхралгүй байлдаж байв. Тэгэхэд
цаад дайсан алагдсан хүнийхээ ясыг
аван буруу хандав төдий дээр. Эзэн
зарлиг болов. Буруу хандсан

дайсныг яах билээ гэхэд Боорчи
хэлэв:

Бурхан болсон сайдыг

Буянаар үднэм гэлээ.

Буруу хандсан дайсныг

Зэр зэвсгээр үднэм гэлээ.

Нэхье гэж хэлэв.

Тэр үгийг зөвшөөрч нэхэв. Чайту-
гийн цагаан талд гүйцэж олон
хонинд чоно орсон мэт явж цавчиж,
нэгэн зуун хүнийг алж, хоёр зуун хүн
дутааж гарав. Зуун морин, тавин

хуяг авав. Мухулай дайсныг
даралцаж, олзыг оруулалцаж,
мориныхоо дэл дээр наран гаргаж,
сүүл дээр будан татуулж, дайсны
мөрийг төөрүүлж, бултрилгүй явж
хүчнээ өгөв. Тасархай утас, хугархай
тэвнэ эс гээлгэж авч, эсэн мэнд
гэртээ харьж ирэхэд эзэн, дээр
тэнгэр эцэгтээ мөргөө гэж, өндөр
довцог дээр гарч, тохмоо дэлгэж,
бүсээ хүзүүндээ өлгөж залбиран
өчив.

Эрэмгий сайнаараа

Эзэн эс боллоо би.

Эцэг тэнгэрээс

Заяатай боллоо би.

Гайхамшигтай сайнаараа

Хаан эс боллоо би.

Хан тэнгэр эцгээс

Заяатай боллоо би.

Харьтан дайсныг минь

Дарж өгөв гэж

Мөргөж гэнэ ээ.

Мордож явах цагт эзэн, зургаан
сайдаа магтаж дуулав. Эхэлж
Шихихутугийг магтав:

Мэргидийг мэдэж

Монголыг болгоож

Тайчуудыг таньж өгсөн

Татаарын сайн Шихихутуг минь

гэж магтав.

Зэлмийг магтав:

Ороо гөрөөсний

Отолго болсон

Оронготон дайсны

Хошууч нь болсон

Унах морь үгүй явахад

Морь авчирч өгсөн,

Ундаасах цагт

Унд тараг авчирч өгсөн,

Унталгүй нойрт

Уйдалгүй санаат

Улсын урд

Хүчээ өгсөн

Урианхайн сайн Зэлмэ минь

гэж магтав.

Чуу мэргэнийг магтав:

Зарлигаар минь заасан

Зай чөлөөг алдалгүй

Гэгээн хүний хөмхийгөөр

Сайн хүний сагалдаргаар

Сандартал харваж

Зээрд халзан морийг

Өлгөж авчирсан,

Зорчих дайсныг

Цөөн болгосон,

Хатгалдах дайсныг

Хагас болгосон,

Зөрчидийн Чуу мэргэн минь-

гэж магтав.

Борохулыг магтав:

Харвах суманд

Халхавч болсон,

Шурхирах суманд

Саравч болсон

Толгойдоо сум тусахад

Тэвдэлгүй хайхралгүй

Тохмоо барьж байсан

Гүшиний сайн Борохул минь-

гэж магтав.

Мухулайг магтав:

Дайсныг даралцсан

Олзыг оруулалцсан

Морины дэл дээр

Наран гаргаж,

Сүүл дээр

Будан татуулж,

Дайсны мөр төөрүүлж

Эсэн мэнд авчирсан

Залайрын сайн Мухулай минь

гэж магтав.

Боорчийг магтав:

Найман шарга морийг нэхэхэд

Наран гарах цагт учирч

Насан турш хүчээ өгсөн

Наху баяны хөвгүүн

Сайн хөлөг Боорчи минь!

Айл зуур явахад

Алаг бяруу мэт аашит

Алалдах дайсантай учрахад

Амь биеэ үл хайрлагч

Хөлөг Боорчи минь!

Ханилан явах цагт

Хашин хар бяруу мэт,

Харьтан дайсантай учрахад

Харцага шувуу мэт довтолон орогч

Хөлөг Боорчи минь!

Инээлдэн явах цагт

Ижил хар бяруу мэт аашит,

Идэмхий дайсан учрахад

Эрэмгий шувуу мэт довтлон орогч

Хөлөг Боорчи минь!

Наадан инээлдэн явах цагт

Нялх унага мэт аашит

Наад цаад лугаа хатгалдахад

Начин шонхор мэт довтлон орогч

Хөлөг Боорчи минь!

Хатуу дайсан учрахад

Харил буцалгүй явж

Хаан эзнийхээ биеэс

Харин хол үл эчигч

Арга сайт хөлөг Боорчи минь-

гэж эзэн зургаан сайдаа магтаж
дуусаж мордон явах цагт эзнийхээ
өмнө Боорчи сор саарал морио
унаж, шунхат зэвээ дүрж, шог шог
хатиран явж эзнээ магтан дуулав:

Есүхэй баатар эцэгтэй

Өэлүн хатан эхтэй

Есөн өрлөг түшмэлтэй

Таван өнгө, дөрвөн харь улсыг

Эрхэндээ оруулсан

Суут Чингис хаан эзэн минь!

Өэлүн хатан эхтэй

Өгэдэй Тулуй хөвгүүнтэй

Өшөөтөн дайсныг

Өлмийдөө гишгэсэн,

Суут хааныг байхад

Юунаас хайхрах билээ.

Хамтаар явбаас

Харьтан дайснаас

Юунд айх билээ.

Хунгийн зулзага мэт

Бүү гуйвалзъя,

Худалч муу хүний үгэнд

Бүү оролцъё.

Хатгалдах дайсанд

Амиа бүү хайрлая.

Ангирын зулзага мэт

Бүү айвалзъя.

Алиа муу хүний үгэнд

Бүү оролцъё.

Алалдах дайсанд

Амь биеэ бүү хайрлая.

Хөлөг Боорчийн дуулсан дуу энэ буй.
Суут богд Чингис хаан үд зуур явж,
гурван зуун тайчуудыг дарж, эсэн
мэнд гэртээ хүрч ирж, энх амгалан
суув. Бас суут богд Чингис хаан, Наху
баяны хөвгүүн хөлөг Боорчи хоёул,

Төвд газрын тэртээ, Энэтхэг газрын
энтээ нутаг үзэж явтал Жил нэрт
ноён, хул халзан морь, хэрмэн дээл,
унагатай гүү энэ гурван бэлгийг
барьж золгов. Тэр гурван бэлгийг
Боорчид эс өгч, гэрээс угтаж очсон
Үлэ Занданд өгөв. Боорчи төдий
гэртээ харьж ирэв. Боорчийн
харьсан хойно, хаан эзэн Очир
сэцэнийг тагнуул болгон илгээв.
Очир сэцэн төдий очиж гэрийн
туурганы завсар чагнаж суув.
Боорчийн эм асуув. Эзнийг дагасан
Боорчид, өглөг соёрхол юу вэ гэж
асуув. Боорчи өгүүлсэн нь: Жил нэрт
ноён, хул халзан морь, хэрмэн дээл,
унагатай гүү тэр гурван бэлгийг

барьж золгов. Тэр гурван бэлгийг
надад эс өгч, Үлэ занданд өгөв гэв.
Боорчийн тэр үгийг сонсоод эм нь
өгүүлсэн нь:

Хувирч хоцрох Үлэ занданд

Хул халзан морь өгдөг нь юу вэ,

Хуяглан дагасан Боорчи минь

Ямар гэм олдов?

Хутагт Чингис хааны

Зусар ааш тэр биш үү!

Хэмхэрч хоцрох Үлэ Занданд

Хэрмэн дээл өгдөг нь юу вэ,

Хэзээнээс дагасан Боорчи минь

Ямар гэм олдов?

Хишиг хүртээх Чингис хааны

Зусар ааш тэр биш үү!

Өгөрч хоцрох Үлэ Занданд

Унагатай гүү өгдөг нь юу вэ,

Өсвөр дагасан Боорчи минь

Ямар гэм олдов?

Өлзий түгээх Чингис хааны

Зусар ааш тэр биш үү!

Боорчи тэр үгийг нь сонсоод эмдээ
хариу өгүүлсэн нь:

Урт дээлт

Нойтон санаат

Эм хүн гэгч

Энэ байнам.

Хувирч хоцрох Үлэ Занданд

Хул халзан морь өгөх нь ч яахав,

Хутагт Чингис хааны минь

Алтан оосор бэх болтугай!

Хувьсалгүй дагаж явахул

Хувь соёрхол хүртэх биз.

Хэмхэрч хоцрох Үлэ Занданд

Хэрмэн дээл өгөх нь ч яахав.

Хишигт Чингис хааны минь

Алтан оосор бэх болтугай!

Хэв хэзээ дагаж явахул

Хишиг соёрхол хүртэх биз.

Өгөрч хоцрох Үлэ Занданд

Унагатай гүү өгөх нь ч яахав,

Өлзийт Чингис хааны минь

Алтан оосор бэх болтугай!

Өнөд дагаж явбал

Өглөг соёрхол хүртэх биз.

Тэр үгийг Очир сэцэн сонсоод эзэн
хаанд очиж хэлэв. Хаан эзэн түүнээс
хойш Боорчийг өнөд маш хайрлав.
Эзэн зарлег болон эм хүний муу
үгийг, эр хүний сургаалтай үгийг
онон мэдэгч Очир сэцэн буюу.
Түүний хойно нүцгэн Баарины
Ширээт өвгөн, Алаг, Наяга

хөвгүүнтэйгээ, Тайчуудын ноён
Таргутагй Хирилтугийг оймж бүхийд
барьж, өшит хүн билээ хэмээн морь
унаж үл чадах учир тэргэнд суулгаж
айсуйд, Таргутагй Хирилтугийн
хөвгүүн дүү нар булаан авахаар
гүйцэж иржээ.

Хөвгүүн дүү нарыг нь гүйцэж ирэхэд
Ширээт өвгөн босон ядах Таргутагй
тэргэн дээр унагаж, гэдрэг харуулан
дээр нь агтлан сууж, хутга гарган
өгүүлсэн нь: Хөвгүүн дүү нар чинь
чамайг булааж авахаар ирэв.

Чамайг эс алсан ч хаандаа халдав
хэмээн намайг алах, чамайг алсан ч
мөн л алагдах би. Үхэхдээ дэр авч
үхье хэмээгээд дээр нь агталж их

хутгаа хоолойг нь огтлохоор
хүргэхэд Таргутагй Хирилтуг их
дуугаар хайлж, хөвгүүд дүү нартаа
хэлсэн нь: Ширээт намайг алах гэж
байна. Намайг нэгэнт албаас амь
үгүй биеийг минь авч одож юу
хийхэв та нар. Намайг алаагүйд үтэр
харигтун. Тэмүжин намайг үл алах
билээ. Тэмүжин өчүүхэн байхдаа
нүдэндээ галтай нүүрэндээ гэрэлтэй
бөлгөө. Эзэнгүй нутагт хоцроход нь
би авран одож, авчирч сургаваас
(хүмүүжүүлсэн Н. Т.) сурах мэт буй
хэмээн харин өр зүрх мэт сургаж
сурган соён явлаа. Үхүүлбээс үхүүлж
чадах билээ би. Эдүгээ тэр ойнд нь
орж, сэтгэл нь сэнхэрч байгаа биз ээ.

Тэмүжин намайг үл үхүүлэх, хөвгүүд дүү нар минь үтэр харигтун. Ширээт намайг алуузай хэмээн их дуугаар хайлав.

Хөвгүүд дүү нар нь өгүүлсэн нь: Эцгийнхээ амийг аваръя хэмээн ирэв, бид. Ширээт өвгөн эцгийг минь үхүүлбээс хоосон амьгүй биеэр юу хийх вэ бид. Эдүгээ алаагүйд нь үтэр харья хэмээлдэн харив. Тэднийг далд ормогц Алаг, Наяга ирэв. Тэднийг ирүүлээд хөдөлж Худхул угутад хурвээс Алаг наяга өгүүлсэн нь: Бид энэ Таргутаг барьж хүргэвээс Чингис хаан биднийг тус хаанаа хардаж ирсэн итгэлгүй ард хэмээн бидэнд бас итгэж

нөхөрлөхгүй буюу, тус хаанаа
хардсан ардыг мұхүрүүлэгтүн (алах)
хэмээн мұхүрүүлэгдэх бид. Иймд
Таргутаг тавьж илгээж, бид
биесээрээ Чингис хаанд хүчин
өгөхөөр ирэв хэмээж очъё. Таргутаг
барьж ирж явтлаа, тус хаанаа тэвчин
ядаж, харсаар байж хэрхэн үхүүлэх
вэ хэмээн тавьж илгээж бид хүчин
өгье хэмээн ирэв гэж хэлье хэмээв.

Наягын энэ үгийг эцэг хөвгүүд
зөвшөөрч Таргутаг Хирилтугийг
Худухул угутаас тавьж илгээж мөн
ширээт өвгөн Алаг, Наяга
хөвгүүдтэйгээ хүрч ирэв. Ширээт
өвгөн Чингис хаанд өгүүлсэн нь:
Таргутаг Хирилтугийг барьж авсан

боловч тус хаанаа үзсээр байж
хэрхэн үхүүлэх хэмээж тэвчин ядаж
илгээж Чингис хаанд хүч өгье хэмээн
ирэв гэлээ. Тэгэхэд нь Чингис хаан
өгүүлсэн нь: Тус хаанаа Таргутай
Хирилтугийг хардаж ирсэн бөгөөс тус
хаанаа хардсан ардыг юунд аргадах
бөлгөө. Та нарыг ургаар нь
мохоруулх бөлгөө. Тус хаанаа
тэвчин ядсан (хайрласан Н. Т.) сэтгэл
тань зөв байна хэмээн Наягыг
соёрхов. Түүний хойно Чингис хаанд
Хэрэйдийн Жаха Хамбо Дархадад
бүхүйд нөхөрлөхөөр ирэв.

Тэр ирсэнд мэргид хатгалдахаар
ирвээс Чингис хаан, Жаха Хамбо
хоёр хатгалдаж няцаав. Тэд түмэн

түбэгэн, олон тонгойд, бутарсан
хэрэйд иргэн Чингис хаанд орж
ирэв. Хэрэйдийн Ван хаан, урьд
Есүхэй баатартай сайхан ханилж анд
бололцсон ажгуу. Анд бололцсон
ёсон нь: Ван хаан, эцэг югээ Хурчахус
буйруг хан (эцгийн) дүү нараа
алахын тул Хур хан авгатайгаа булха
(дайсан) бололцож, Харгун хавчилд
шургалдаж зуун хүнтэй гарч Есүхэй
баатарт ирвээс Есүхэй баатар
түүнийг өөртөө ирэв хэмээн өөрсдөө
цэрэг морилж Хур ханыг Хашин зүг
үлдэж, иргэн оргоныг нь Ван хаанд
авч өгсөн тул тэнд анд бололцов.

Түүний хойно Ван хааны дүү Эрх
хар, ахдаа алагдахаас айж буруулан

Найманы Инача хаанд очив. Инача
цэрэг илгээсэнд Ван хаан зугтаж
гурван балгад бидун зорьж, хар
хятадын Хүр хаанд одсон ажгуу.
Тэндээс булха болон Уйгурын
Тангадын балгас дайран, таван ямаа
шүргэлэн сааж, тэмээний цус ханаж
идсээр ядаж Хүсэүй нуур хүрвээс,
Чингис хаан урьд Есүхэй баатартай
анд хэмээлдсэн ёсоор Дэхи баатар,
Сүхэй нэхүн хоёрыг элч илгээгээд
Хэрлэний тэргүүнд Чингис хаан
өөрөө угтан очиж өлсөж түрж ирэв
хэмээн Ван хааныг гувчуур гувчиж
хүрээн дотроо оруулж тэжээв.

Тэр өвөл хамт нүүж Хувхайд
өвөлжив. Тэгэхэд Ван хааны дүү

ноёд өгүүлсэн нь: Энэ өөдгүй авирт
хаан ах, бидэнд өмхий санаа
өвөрлөж явна. Ах дүүгээ алж барав.
Хар хятадад оров. Улсыг зовоов.
Үүнийг яах билээ, бид. Эрт өдөр
долоон настай байхдаа мэргид
иргэнд баригдаж, хар алаг ишгэн
дах өмсөж Сэлэнгийн Буур хээрт
байхад Хурчахус буйруг хаан эцэг нь
жич мэргид иргэнд агуулж (довтолж)
хөвгүүнээ аварч ирсэн. Бас Татаарын
Ажай хаан, арван гурван настай
байхад нь эхийн нь хамт барьж
аваачаад тэмээгээ адуулуулж байхад
Ажай хааны хоньч авчирч өгөв. Бас
түүний хойно найманаас айж
буруулан, Сартаул газар Чүй мөрнөө

хар Хятадын Хүр хаанд оров.

Тэнд нэгэн он бололгүй бас л
дайжин хөдөлж, уйгур, тангад
газраар бидун яваад ядарч, таван
ямаа шүргэлэн сааж, тэмээний цус
ханаж идэж, ганц сохор халиун
морьтой ядаж, Тэмүжинд ирвээс,
гувчуур гувчиж тэжээв. Эдүгээ
Тэмүжин хөвгүүнд тийм явснаа
умартаж, өмхий элэг өвөрлөж явна.
Яах билээ бид хэмээлдэв. Ийн
өгүүлэлдсэн үгсийг Алтан Эсүг, Ван
хаанд аялгуулж өгүүлсэн нь: Би энэ
ээд оролцов. Жич хаан чамайг
тэвчиж ядав хэмээж тэд Ван хаанд
Илгабури Алин тайш зэрэг дүү
ноёдыг нь бариулав. Дүү нараас

Жаха Хамбо буруулж найманд
оржээ. Баригдсан дүү нараа нэгэн
гэрт оруулж Ван хаан өгүүлсэн нь:
Уйгур тангад газраар явсныг минь
юу гэв, та нар? Та нар муусайн юу
гэж сэтгэв хэмээн нүүрий нь нулимж,
бариагий нь тавиулав. Хаанд
нулимагдав хэмээн гэрт байсан хүн
бүхэн бүгдээр босож нулимжээ.

Дахиад бөөн байлдаан ...

Тэр өвөл өвөлжиж билээ. Нохой жилийн намар, Чингис хаан, Цагаан татаар, Алчи татаар, Тутгай татаар, Арухай татаар нартай Далан нэмүргэд хатгалдахын урьд Чингис хаан засаглан өгүүлсэн нь: Дайсан хүнийг дарваас олзонд бүү саат, даран барваас тэр олз биднийх буй за: Хуваалднам за. Бидний нөхөд хүнээ няцаагдваас, тэргүүнээ довтолсон газраа эргэж ир. Тэргүүнээ довтолгоонд эс ирсэн хүнийг мүүхүрүүлье хэмээн засаглалдав. Далан нэмүргэд хатгалдаж хөдөлгөн дарж Улхуй

Шилгэгжидээс улсдаа нийлүүлж дагуулав. Цагаан татаар, Алчи татаар, Тутгай татаар, Арухай татаар, эрхин эргэнийг тэнд муутгажээ.

Засаг өгүүлэлдсэн үгст Алтан, Хучир, Даридай гурвуул үгэндээ үл хүрэн олзонд шунажээ. Үгэндээ эс хүрэв хэмээн Зэв, Хубилай хоёрыг илгээж, олзолсон адуу юу авсныг бүгдийг авахуулав. Татаарыг муутгаж агуулан барж, улс иргэдийг нь хэрхэх вэ хэмээн Чингис хаан их эе ургаараа ганц гэрт орж эедэлдэв. Эрт өдрөөс татаар иргэн, эцгэс өвгөдийг минь барсан бөлгөө. Эцгэс өвгөдийн өшил өшиж, хясал хясаж цүүнд үльж (тэрэгний цүүнд хэмжиж) хядаж

устгая. Үлдсэнийг нь боол болгож,
зүт зүг хуваая хэмээн эе барилдаж,
гэрээс гарваас татаарын Их-цэрү
Бэлгүтэйгээс ямар эе эедэлдэв
хэмээн асууваас Бэлгүтэй өгүүлсэн
нь: Та бүгдийг цүүнд үльж хядъя
хэмээлдэв гэжээ.

Бэлгүтэйн энэ үгийг сонсоод Их-цэрү
татаарууддаа тунхаг тавьж
хороолжээ. Хороолсон татаарт
бидний цэргүүд маш шамшжээ
(хохиров). Хороолсон татаарыг зовж
оруулж цүүнд үльж үльгснийг
хядахад татаарууд өгүүлэлдрүүн: Хүн
тутам ханцуйндаа хутга ханцуйлж,
дэр аван үхье хэмээлджээ. Үүнд маш
их шамшигджээ. Төдий татаарыг

цүүнд үльж хядан барж Чингис хаан
зарлиг болов: Бид ургаараа их эе
барилдсаныг Бэлгүтэй заахын тул
(задруулж) бидний цэргүүд маш
шамшив. Үүний хойно их эед
Бэлгүтэй бүү ортугай. Эе барилдахад
гадна бүхнийг застугай, засгийн
хэрүүл, хулгай худал үйлтнийг
заргалтугай. Эе барилдваас унд
уусан хойно Бэлгүтэй тэргүүтэн тэнд
ортугай хэмээн зарлиг болов.

Тэнд татаарын Их цэрүгийн охин
Есүгэн хатныг Чингис хаан авав.
Есүгэн хатан өгүүлсэн нь: Миний эгч
Есүй нэрт надаас дээд, хаан хүнд
зохих ажээ. Сая хүргэн хүргэлэн
бөлгөө. Эдүгээ манай энэ будлианд

хаашаа зорчив оо хэмээв. Энэ үгэнд
Чингис хаан өгүүлсэн нь: Эгч чинь
чамаас сайн бөгөөс эрүүлж авчиръя,
эгчийгээ ирвээс зайлж өгөх үү чи
хэмээв. Есүгэн хатан өгүүлсэн нь:
Хаан соёрхвоос эгчийгээ л үзвэл
эгчдээ зайлж өгье хэмээв. Энэ үгэнд
Чингис хаан зарлиг тунхаглаж
эрүүлбээс өгөгдсөн хүргэнтэйгээ
ойлж явахад бидний цэргүүд
золгожээ. Эр нь зугтаажээ. Есүй
хатныг авч иржээ. Тэнд Есүгэн хатан
эгчийгээ үзээд урьд өгүүлсэн үгэндээ
хүрэн босож, суусан сууриндаа
суулгаж мөн өөрөө доор суужээ.
Есүгэн хатны үгтэй адил болжээ.
Чингис хаан ойндоо оруулж Есүй

хатныг авч, зэрэгт суулгав. Татаар иргэнийг дагуулан барж, нэгэн өдөр Чингис хаан гадна Есүй хатан, Есүгэн хатны дунд сууж унд ууж бүхийд Есүй хатан ихэд шүүрс алдав.

Тэнд Чингис хаан дотроо сэтгэж Боорчи Мухулайтан ноёдыг урьж өгүүлсэн нь: Та энд цугласан хүмүүсийг өөрийн аймаг аймаг байгуулаад, өөрөөс бус аймгийн хүнийг өөр болгон төгсгөгтун хэмээн зарлиг болов. Төдий аймаг аймгаар байваас нэгэн залуу хүрмэл хүн аймгаас өөр байв. Чи юун хүн бэ хэмээн асууваас тэр хүн өгүүлсэн нь: Татаарын Их цэрүгийн Есүй нэртэй охиныг авсан хүргэн нь бөлгөө, би.

Дайсанд дагуулагдан айж буруудаж
явж бөлгөө. Эдүгээ амарлив хэмээн
сэтгэн ирж, олон ард дотор юу таних
аж хэмээн явлаа хэмээв. Энэ үгийг
Чингис хаанаа өчвөөс хаан зарлиг
болсон нь: Мөнхүү дайсан сэтгэж,
оорцог болж явж эдүгээ юунд хүрч
ирэв ээ. Энэ мэтсийг цүүнд үл! Юун
саармай, нүднээс эчнээ хийгтүн!
хэмээв. Төдий мүүхүрүүлэв. Түүний
хойно, мөн нохой жил, Чингис хаан
татаар иргэнд морилсонд, Ван хаан
мэргид иргэнд морилж, Тогтаа
бэхийг Баргужин түхүмийн зүг
үлдэж, Тогтаагийн их хөвгүүн Төгүс
бэхийг ялж, Тогтаагийн Хатугтай,
Чаглалун хоёр хатныг нь авч Худу,

Чилаун хоёр хөвгүүн, иргэн сэлтийг
олзолж, Чингис хаанаа эс өгөв.

Түүний хойно Чингис хаан, Ван хаан
хоёр Найманы Хүчүгүдийн Буйруг
хаанд морилж, Улуг тагийн Сохог
уснаа бүхийд хүрвээс, Буйруг хаан
байлдан ядаж, Алтай даван хөдлөв.
Сохог уснаас Буйруг хааныг нэхэж
Алтай давуулан Хумшигирын Өрөнгө
уруу үлдэж явахад Жидай Табалуг
(Еди-Тублуг) нэрт ноён нь харуул
харж яваад бидний харуулд
үлдэгдэж уул өөд зугтаахад олом нь
тасарч баригдав. Өрөнгө уруу үлдээд
Хоцалбаш (Кишилбаши) нуурт
гүйцэж Буйруг хааныг тэнд шуутгав
аа. Тэндээс Чингис хаан Ван хаан

хоёр харьж айсуйд найман
хатгалдаж Хүгсэү Савраг, Байдраг
бэлчирт цэрэг засаж хатгалдах
болсон ажээ. Чингис хаан, Ван хаан
хоёр хатгалдъя хэмээн цэрэг засаж
хүрч илт бултаж маргааш хатгалдъя
хэмээн цэрэг засаж хонов. Тэнд Ван
хаан буудалдаа гал түлүүлж,
шөнөдөө Хар сүүл өөд хөдөлжээ.

Тэнд Жамуха, Ван хаан лугаа хамт
хөдөлж яваад Ван хаанд өгүүлсэн нь
Тэмүжин анд минь урьдаас найманд
элчит бөлгөө. Эдүгээ эс ирэв. Хаан
хаан минь хайрхан буюу за. Авч ирэх
болтугай, анд минь буюу найманд
одчихуй за, орох болон хоцров
хэмээжээ. Жамухын тэр үгэнд

Уручичиртай Хүрэс баатар өгүүлсэн
нь: Зусардаж яахин тийн шударга ах
дүүг хагацуулан өгүүлэв чи гэв.

Чингис хаан шөнө мөн тэнд хонож
хатгалдъя хэмээвээс, өдөр
гийгүүлэхэд үзвээс Ван хаан
буудалдаа галгүй бултжээ. Эндэж
намайг түлсэн ажгуу хэмээгээд
тэндээс хөдөлж Адар Алтайн
бэлчрээр хөдөлжээ.

Тэр хөдөлсөөр хөдөлж Саарь хээрт
буув. Тэнд Чингис хаан Хасар хоёр
Найманы товун ухан арга эс
туулсанд (түвэг учруулсан аргад
орсонгүй). Найманы Хүгсэү савраг,
Ван хааны хойноос нэхэж,
Сэнгүмийн эм хөвгүүд, иргэн ураг

сэлтийг тольж (булаан) авч, Ван хааныг Дэлгэтү амсараа бүхийд зарим адуун идээжийг тольж аваад харьжээ. Тэр хооронд Мэргидийн Тогтаагийн Худу, Чилаун хоёр хөвгүүн, тэнд бүрүн (байсан) иргэнээ аваад хагацаж эцэгтээ нийлэн Сэлэнгэ уруу хөдөлжээ. Хүгсэү саврагт дарагдсан Ван хаан, Чингис хаанд элч илгээж: Найманд иргэн оргон ба, эм хөвгүүдээ дагуулагдав би. Хөвгүүнээсээ дөрвөн хөлгүүдийг чинь гуйж илгээсүгэй би, Иргэн оргоныг минь аварч өгтүгэй хэмээж илгээжээ.

Чингис хаан, тэнд Боорчи, Мухулай, Борохул, Чилаун эд дөрвөн хөлөг

баатраа цэрэг засаж илгээв. Эд дөрвөн хөлгүүдийг хүрэхийн урьд Улаан худатад Сэнгүм байлдаж байгаад мориндоо хаягдаж автах болж бүхийд эд дөрвөн хөлгүүд хүрч авраад иргэн оргон эм хөвгүүд бүгдийг аварч өгөв. Тэнд Ван хаан өгүүлсэн нь: Эрт сайн эцэг чинь энэ мэт одон барсан улсыг минь аварч өгөв. Эдүгээ бас хөвгүүн дөрвөн хөлгүүдээ илгээж одон барсан улсыг минь аварч өгөв. Ач хариулахыг тэнгэр газрын ивгээл мэдтүгэй хэмээгээд бас Ван хаан өгүүлсэн нь: Есүхэй баатар анд минь, одон барсан улсыг минь нэгэнтээ аварч өгөв.

Тэмүжин хөвгүүн эдүгээ бас одсон
улсыг минь аварч өгөв. Эрт эцэг
хөвгүүн хоёр одон барсан улсыг анд
хурааж өгөв. Хэний өмнө хурааж
өгөн зовмой. Би эдүгээ өтлөв.
Намайг өтөлж хаданд гарваас, хамаг
улсыг минь хэн мэдэх вэ. Дүү нар
минь авир муутай билээ. Ганц
хөвгүүн минь байвч хань болох
хүнгүй ганцаар тул Тэмүжин
хөвгүүнийг Сэнгүмийн ах болгож
хоёр хөвгүүнтэй болоод амар сууя
хэмээж, Чингис хаан лугаа, Ван хаан
Туулын хар түнд хурж, эцэг хөвгүүн
бололцов. Эцэг хөвгүүн хэмээлдэх
ёсон нь: Урьд өдөр Есүхэй баатар
эцэг лүгээ Ван хаан анд хэмээлдсэн

ёсоор эцэг хөвгүүн хэмээлдэх ёсоор
үг өгүүлэлдсэн нь: Харь дайсанд хамт
довтолье. Ороо гөрөөсийг авлахад
хамт нийлж авалъя гэв. Бас Чингис
хаан Ван хаан хоёр өгүүлсэн нь: Бид
хоёр намдваас шүдэт могой
шүдэртвээс шүдэргэнд нь бүү оръё.
Шүд амаараа ололцож биширье.
Аргат могой адардваас адарганд нь
бүү оръё. Ам шүдээрээ ололцож
биширье хэмээн тийн үг барилдаж
амраглан явав.

Түүний хойно амраг дээр давхар
амраг больё хэмээн Чингис хаан
сэтгэж Зөчид Сэнгүмийн дүү Чахур
бэхийг гуйж, Сэнгүмийн хөвгүүн
Тасахад өөрийн Хужин бэхийг

арилжин өгье хэмээн гуйваас Сэнгүм
өөрийгөө ихэмсэглэн сэтгэж өгүүлсэн
нь: Бидний ураг тэднийд одвоос алс
байж эгнэгт хоймор харах ажгуу.
Тэдний ураг манайд ирвэл хоймор
сууж алс харан ажгуу хэмээн
өөрийгөө ихэмсэглэн сэтгэж биднийг
доромжлон өгүүлж, Чахур бэхийг үл
өгөн эс таалжээ. Энэ үгэнд Чингис
хаан дотроо Нялх Сэнгүмд дургүй
болжээ.

Тийн дургүй болсныг Жамуха ухаж,
гахай жилийн хавар Жамуха, Алтан,
Хучар, Хирдахубай, Өвөгжин онгин,
Сүхээдэй, Тоорил, Хачигун бэхи нар
нэгэн эетэн болж нүүж одож Жижгэр
өндрийн хярд Бэрхэ нэрүнд Нялх

Сэнгүмд одож Жамуха олхин (худал)
өгүүлсэн нь: Тэмүжин анд минь,
Найманы Даян хаанд хэлт элчит
буюу. Аман дээрээ эцэг хөвгүүн
хэмээж байвч авир нь өөр буюу.
Итгэж байна уу, та. Эс ухваас таньд
юу болох. Тэмүжин андад
морилвоос би хөндлөнгөөс оролцъё
хэмээжээ. Тэгэхэд Алтан, Хучар хоёр
өгүүлсэн нь: Бид Өэлүн эхийн
хөвгүүдийн ахыг нь алж, дүүгий нь
тэсгиж өгье хэмээжээ. Өвөгжин
онгин Хирдагдай өгүүлсэн нь: Гарыг
нь гардаж, хөлийг нь хөлдөж өгье
хэмээв.

Тоорил өгүүлсэн нь: Аргацаан одож
Тэмүжиний улсыг авъя. Улсаа

автваас тэд яаж ч чадахгүй болно
хэмээжээ. Хачигун бэхий өгүүлсэн нь:
Нялх Сэнгүм хөвгүүн чамайг юу
сэтгэвээс, уртын үзүүр, гүний ёроол
хүрье хэмээжээ. Эдгээр үгийг Нялх
Сэнгүм, эцэг Ван хаандаа Сайхан
Түдгэрээр өгүүлж илгээв. Энэ үгсийг
Ван хаан сонсоод өгүүлсэн нь:
Тэмүжин хөвгүүнийг минь яахин
тийм муу сэтгэнэ. Тэнгэрт үл
таалагдах бид. Жамуха явдаг хэлт
бөлгөө. Зөв буруу өгүүлэн буюу
хэмээн эс таалан илгээжээ. Бас
Сэнгүм өгүүлж илгээсэн нь: Ам хэлт
хүн өгүүлэн бөгөөтөл яахин үл
бишрэгдэх хэмээн жич хүнээр
өгүүлж илгээн ядаад өөрийн биеэр

одож өгүүлсэн нь: Одоо чамайг өдий бүхийд биднийг юу ч үл болгон буюу.

Хэрэв хаан эцэг чамайг цагаанд цацваас хард хахваас Хурчахус буйруг хаан эцгийн чинь зовж эдүй хураасан улсыг манд яахин мэдүүлэх хэмээжээ. Тэр үгэнд Ван хаан өгүүлсэн нь: Нялх хөвгүүнээ тэвчиж, эцгийн ураг ийм харь болж муухай сэтгэвээс хэр зохих, тэнгэрт үл таалагдах бид хэмээжээ. Тэр үгэнд хөвгүүн нь, Нялх Сэнгүм муулж үүд орхин гарчээ. Жич, хөвгүүнээ Сэнгүмийг дуран хайрлаж, урьж ирүүлж Ван хаан өгүүлсэн нь: Тэнгэрт бид таалагдах уу, бид

хөвгүүнийг хэр тэвчих хэмээмү. Та нар чадах л юм бол, юу үйлдэхээ мэдтүгэй хэмээжээ. Тэндээс Сэнгүм өгүүлсэн нь: Мөн л бидний Чахур бэхийг гуйн бөлгөө. Эдүгээ бохолчир (багалзуур) идэхээр ирэгтүн хэмээн өдөр болзож урьж ирүүлж тэнд барья хэмээлдэж, за хэмээн эе барилдаж, Чахур бэхийг өгье. Бохолчир (багалзуур) идэхээр ирэгтүн хэмээн илгээв.

Уригдаж Чингис хаан арван хүнтэй явах зуураа Минлиг эцгийн гэрт хоновоос тэнд Минлиг эцэг өгүүлсэн нь: Чахур бэхийг гуйваас мөнөөхөн биднийг доромжилж үл өгөн бөлгөө. Эдүгээ хэрхэн борохуйяа бохолчир

ид хэмээн урихун бөлгөө. Өөрийгөө
ихэмсэглэн наран борохуяа өгсү
хэмээн урихун бөлгөө. Зөв үү, дэв үү
сэтгэл буй (зөв үү, буруу юу) Хөвгүүн
ухаж одох буй. Хавар болов. Бидний
адуу туранхай байна. Адуугаа
тэжээсүгэй хэмээн шалталж ирье
хэмээж үл одон, Бухадай,
Хичагуудай хоёрыг бохолчир ид
хэмээн илгээе хэмээн илгээжээ.
Чингис хаан, Минлиг эцгийн гэрээс
гэртээ харив. Бухадай, Хичагуудай
хоёрыг хүрэхэд, сэрэгдэв бид,
маргааш эрт босож барья
хэмээлдэв. Тийн эрт босож барья
хэмээн барилдсаныг Алтаны дүү Их-
чэрү гэртээ ирж өгүүлсэн нь:

Маргааш эрт Тэмүжинийг барья
хэмээлдэв.

Энэ үгийг Тэмүжинд хэл хүргэсэн
хүнийг ямар болгох хэмээжээ. Тийн
өгүүлэхэд, эм нь Алахуун өгүүлсэн
нь: Тэр дэлэм үг чинь юу болно.
Хүмүүс үнэмшүүзэй гэхийг адуучин
Бадай сүү хүргэхээр ирж энэ үгийг
сонсож харив. Бадай харьж нөхөр
адууч Хишлигт Чэрүгийн өгүүлсэн
үгийг хэлбээс Хишлиг өгүүлсэн нь: Би
харьж ухсугай хэмээж гэрт очжээ.
Чэрүгийн хөвгүүн Нарин гэгэн гадна
сууж, сумаа зүлгэн өгүүлсэн нь:
Тугаар бид юу хэмээлдэв. Хэлээ
татаж амаа бариасай хэмээжээ.
Тэгээд Нарин гэгэн бас адууч

Хишлигт өгүүлсэн нь: Мэргидийн цагаан, ам цагаан хоёрыг барьж ирж уя, энэ шөнө эрт мордоно гэжээ. Хишлиг буцаж, Бадайд өгүүлсэн нь: Тугаарын хэлсэн чинь магад болов.

Эдүгээ бид хоёр Тэмүжинд хэл хүргэж, зорчъя хэмээн үг барилдаж мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж уяад, үдэш хонинд орж нэгэн хурга алж исэрээр (ороороо Н. Т.) болгож уясан морьдыг унаж, тэр шөнөдөө Чингис хаанд очиж, гэрийн нь араас Бадай, Хишлиг хоёр, Их-Чэрүгийн өгүүлсэн үгс хийгээд түүний хөвгүүн Нарин гэгэний сумаа зүлгэж суугаад

өгүүлсэн үгс, мөн мэргидийн цагаан,
ам цагаан хээр хоёр морийг барьж
уя хэмээсэн үгс бүгдийг өгүүлж өгөв.

Бас Бадай, Хишлиг хоёр өгүүлсэн нь:
Чингис хаан соёрхвоос, бидэнд
эргэлзэх явдалгүй, таныг барья
хэмээн хэлэлцэж тогтсон нь магад
хэмээв. Түүнийг сонсоод Чингис
хаан, Бадай, Хишлиг хоёрын үгийг
биширч, тэр шөнөө, дэргэдээ бүхий
итгэлт нөхдөд хэл хүргээд юм хумаа
орхиж хөнгөвчлөн мордов. Мау
өндрийн хярд Урианхайн Зэлмийг
цагдах харуул болгон тавьж, цааш
явсаар маргааш өдөр наран
хэлбийхэд Халзан элстэд хүрч үдлэн
буув. Үдлэн буугаад байхад

Алчидайн адуу адуулагч Чихтэй,
Ядир хоёр ирж өгүүлсэн нь: Зүлэг
зүйлэн агтаа адуулан явахад Мау
өндрийн өврөөр Улаан бурхад
дайран айсуй дайсны тоосыг үзэж,
дайсан хүрч ирэв хэмээв. Тэгэхэд
ажиглан үзвээс Мау өндрийн өврөөр
Улаан бурхад дайран тоос гарч
байв. Тэндээс Чингис хаан тэр
тоосыг үзээд Ван хаан нэхэж айсуй
ажгуу хэмээн агтаа бариулж ачаалан
хөдлөв. Тэр тоосыг тийнхүү урьдаас
эс үзсэн бөгөөс гэнэдэж болох агсан
бөлгөө.

Тэр айсахуйд Жамуха, Ван хаан
лугаа хамт ирж явсан ажгуу. Тэнд
Ван хаан Жамухаас асуужээ.

Тэмүжин хөвгүүнд байлдаж чадмаар хэн бий вэ хэмээвээс, Жамуха өгүүлсэн нь: Тэнд орогуд, мангуд хэмээх иргэн буй. Тэд иргэн нь байлдах буй за. Тойрох тутам төв цохих, тээглэх тутам тэс цохих, өчүүхнээсээ илд жаданд дадсан иргэн тэд, хар алаг тугтан буй. Тэднээс сэрэмжилбэл зохих иргэн буй за хэмээжээ. Тэр үгийг сонсоод Ван хаан өгүүлсэн нь: Тийм бөгөөс бид тэдэнд Хатахиар толгойлуулан жүрхэн баатруудаа довтолгоё. Жүрхэний гэзэг даран Түмэн түбэгэний Начин ширүнийг довтолгоё. Начин ширүний гэзэг дайран Олон тонгайдын баатруудыг

довтологоё. Тонгайдын гэзэг даран
Ван хааны мянган торгуудыг
удирдан Хори шиламун тайш
довтолсугай. Мянган торгуудын гэзэг
даран бидний их гол хүч довтольё
хэмээжээ.

Бас Ван хаан өгүүлсэн нь: Жамуха
дүү, бидний цэргийг чи зас
хэмээжээ. Тэр үгийг сонсоод Жамуха
олноос онцгой гарч нөхдөдөө
өгүүлсэн нь: Ван хаан энэ цэргээ
намайг зас гэлээ. Андтай би байлдан
ядаж явахад энэ цэргийг намайг зас
хэмээжээ. Ван хаан надаас хэтрэхгүй
дорой түр нөхөр буюу. Андад хэл
явуулъя. Анд хатуужтугай хэмээж
Жамуха, Чингис хаанд хүн явуулж

хэлүүлсэн нь: Ван хаан надаас асуув.
Тэмүжин хөвгүүнд байлдаж чадмаар
хэн бий вэ хэмээн асууваас би
өгүүлсэн нь: Орогуд мангудыг
сэрэлтэй хэмээн өгүүлэв. Миний
үгийг сонсоод мөн жүрхэн
баатруудаа манлайлан засав.
Жүрхэний гэзэг Түмэн түбэгэний
хөвгүүн Начин ширүнийг хэмээлдэв.
Түбэгэний хөвгүүн Начин ширүний
гэзэг Олон тонгайдыг хэмээлдэв.

Тонгайдын гэзэг Ван хааны мянган
торгууд, Хори шиламун тайшийг
хэмээлдэв. Түүний гэзэг мөн Ван
хааны их гол цэрэг хэмээлдэв. Бас
Ван хаан өгүүлсэн нь: Жамуха дүү,
энэ цэргийг чи зас хэмээн намайг

түшин өгүүлэв. Үүгээр үзвээс цагт
(түр) нөхөр буюу. Цэргээ засаж үл
чадах ажгуу. Би Тэмүжин андтай
урьд байлдахад давдаггүй бөлгөө.
Ван хаан надаас дорой ажгуу. Бүү
ай, хатууж хэмээж илгээв. Энэ үгийг
сонсоод Чингис хаан өгүүлсэн нь:
Орогудын Зорчидай чи юу гэж
бодно. Чамайг манлай болгож
явуулъя хэмээв. Зорчидайн урьд
Хуйлдар өгүүлсэн нь: Андын өмнө би
хатгалдъя. Миний хойно үлдсэн
өнчин хөвгүүдийг минь асрахыг
мэдтүгэй хэмээв. Зорчидай өгүүлсэн
нь: Чингис хааны өмнөөс бид орогуд,
мангуд хатгалъя хэмээжээ. Тэгээд
Зорчидай, Хуйлдар хоёр орогуд,

мангуд цэргээ Чингис хааны өмнө засаж байв. Тэгж байтал Жүрхэнээр манлайлуулсан дайсан хүрч ирэв.

Ирэхүй лүгээ орогуд, мангуд угтан довтолж Жүрхэнийг дайрав. Дарж айсахуйд Түмэн түбэгэний хөвгүүн Начин ширүн довтлов. Начин ширүн, Хуйлдарыг шархлуулж хаданд унагахад мангудууд Хуйлдар дээр буцаж очин хамгаалав. Зорчидай орогуд цэргээ удирдан, Түмэн түбэгэнийг дарж цааш нэхэхэд Олон тонгайд эсэргүүцэн довтлов. Зорчидай бас тонгайдыг дарав. Дараад цааш нэхэхэд Хори шиламун тайш мянган торгуудаа удирдан довтлов. Зорчидай бас Хори

шиламун тайшийг няцааж дарахад
Ван хааны зөвшөөрөлгүй, Нялх
Сэнгүм довтлон ирээд энгэсэг
хацраа шархдаж унажээ. Сэнгүмийг
унахад Хэрэйд бүгдээр Сэнгүм дээр
цуглаж байв. Тэднийг ийн дарж,
шингэх наран уул ташин бүхийд
бидний цэрэг эргэж шархадсан
Хуйлдарыг унасан газраас нь аваад
харьж ирвээс, Чингис хаан, Ван
хаантай байлдсан газраас мөн үдшээ
хөдөлж зайлан хонов. Тэнд хоноод
өдөр болмогц бүртгэвээс Өгэдэй,
Борохул, Боорчи гурав үгүй ажгуу.

Чингис хаан өгүүлсэн нь: Өгэдэй
лүгээ итгэлт Борохул, Боорчи хоёр
хоцорчээ. Үхэвч тэд хагацахгүй

хэмээв. Бидний цэрэг шөнө морьдоо барьж хонов. Чингис хаан бидний хойноос нэхэж ирвээс байлдъя хэмээн бэлэн байв. Өдөр гэгээн болоход үзвээс хойноос нэг хүн айсуй. Хүрч ирвээс Боорчи ажгуу. Чингис хаан өвчүүгээ дэлдэж, мөнх тэнгэр мэдтүгэй хэмээгээд Боорчийг дуудан асууваас Боорчи өгүүлсэн нь: Довтлоход морь минь шархдаж унахад би явгаран гүйж явтал, Хэрэйдүүд Сэнгүм дээр цугларч бүхий хооронд, цөлд ачаатай морь ачаагаа хөглөрүүлж байхад нь олж бариад ачаагий нь огтлон салгаж, янгирцаг дээр нь унаад бидний салж харьсан мөрөөр мөшгөн явж ирэв

ХЭМЭЭВ.

Бас хоромхон атал бас нэг хүн айсуй
харагдав. Үзвээс ганц хүн мэт байтал
дор нь хүний хөл мэт юм унжилдаж
байна. Хүрч ирэхэд нь үзвэл Өгөдэйн
хойно Борохул сундалж, амныхаа
завжаар цус цувруулж хүрч ирэв.
Өгэдэйн хүзүү суманд оногдож,
Борохул бөглөрсөн цусыг нь шимж
завьжаараа цус цувруулж ирэв.
Чингис хаан үзэж, нүднээсээ нулимс
цувруулж, сэтгэл зовон даруй гал
төллүүлээд шархыг хайрч, Өгэдэйд
унд өгч дайсан ирвэл хатгалдъя
хэмээж бөлгөө. Борохул өгүүлсэн нь:
Мау өндрийн өврөөр Улаан бурхдын
зүг дайсны тоос цаашилсаар далд

оров хэмээв. Борохулын тэр үгийг
сонсоод дайсан ирвэл хатгалдан
байлдах бөлгөө.

Дайсан тийн буруулан хөдөлвөөс
бид цэргээ засцгаан нэхье хэмээн
хөдлөв. Хөдлөөд Улхуй шилүгэлжид
өөд явж Далан нэмүргэ хүрэв.
Хойноос Хатаган далдурхан, эм
хөвгүүнээсээ хагацан ирж Ван хааны
үг хэмээн өгүүлсэн нь: Ван хаан
хөвгүүн Сэнгүмийг энгэсэг хацраа
шархдаж унахад дээр нь ирж хэлсэн
нь: Ялагдахгүй юманд ялагдав,
хатгуулахгүй юманд хатгуулав.
Хайран хүүгийн минь хацарт
хадаасан хадав. Хөвгүүнийхээ амийг
арсан (нэхэн) довтольё хэмээвээс

түүнд Начин ширүн өгүүлсэн нь: Хаан
минь болгоомжилж айлд. Бүх
хөвгүүд энгэрээ нулимсаар будаж,
эвий халаг хэмээн энэрэн залбирав
бид. Шархадсан хөвгүүн Сэнгүмийг
сувилъя. Монголын олонх Жамуха,
Алтан, Хучар нарыг дагаж бидэнд
бий. Тэмүжин лүгээ дайжиж гарсан
монгол хаа одох вэ. Тэднүүд модон
нөмөртөн болов. Тэднийг эс ирвээс,
бид очиж морины хомоол мэт
хормойлж авчирья хэмээв. Начин
ширүний энэ үгийг сонсоод Ван хаан
өгүүлсэн нь: За тийн бөгөөс хөвгүүн
эндэх болуузай. Хөвгүүнийг үл
дэнсэлгэн асрагтун хэмээгээд
байлдсан газраас буцаж харив

ХЭМЭЭВ.

Чингис Далан нэмүргээс Халх (гол Н. Т.) уруу хөдөлж, цэргээ тоолж үзвээс хоёр мянган зургаан зуун хүн байв. Нэгэн мянга гурван зуун хүн, Чингис хаантай халхын өрнөд этгээдээр нүүв. Нэгэн мянга гурван зуу нь уругуд, мангудын хамт халхын зүүн этгээдээр нүүв. Тийн нүүж явахдаа гөрөөс авлахад Хуйлдар шархаа аниагүй байтал, Ченгис хааны ятгасан үгийг үл сонсон гөрөөсөнд довтолж яваад шарх нь үгдэрч наснаас нөгчив. Тэнд Чингис хаан халхын Уруу хэлтгий хад хэмээх газар Хуйлдарын ясыг тавив. Халх голын Буйр нуурт цутгах уулзварын

газар ор малтай хонгирад буй
хэмээн Зорчидайгаар толгойлуулан
орогуд иргэнийг илгээв. Зорчидайг
өндөр уулын нөмөр мэт сэтгэж явах
бөлгөө би. Балжун нуурт ундлахаар
буугаад тэндээс Зорчидай, Архай
хасар хоёрыг элч болгож хэрэйдэд
явуулсан билээ. Тэнгэр газрын хүч
нэмэгдэж бид хэрэйд иргэнийг
номготгон олзлов. Эрхэн Хэрэйд
улсыг дарснаас, дагалдах найман,
мэргидийн зориг шантарч байлдаж
чадахгүй буснив. Мэргид, Найманыг
бусних завсар Хэрэйдийн Жаха
Хамбо хоёр охиноо дагах шалтгаар
өөрийн харьяат улсдаа агсан ажгуу.
Гэтэл тэр дайсагнаж хагацсан тул

Зорчидай нэхэж Жаха Хамбо-ыг арга
залиар барьж тонилгов. Тэр Жаха
Хамбо-ын улсыг бүрэлгэн эзлэв.
Зорчидайн бас нэг тус нь энэ буюу за
хэмээн:

Алалдах өдөр

Амиа хайрлахгүй,

Үхэлдэх өдөр

Үнэнч явсан тул

Чингис хаан Ибага бэхийг Зорчидайд
соёрхон өгөөд, Ибагад өгүүлсэн нь:

Авир зангий чинь голсон биш

Ариун үзэсгэлэнг чинь чамлаагүй
би.

Хөлийг чинь шивэртэй

Хөлсийг чинь үнэртэй гэсэн биш
би,

Өврөө дулаацуулж

Хөлөө хучуулсан чамайг

Их төрийн үйлсэд

Илт зүтгэсэн Зорчидайд

Ийнхүү соёрхох болов.

Хатгалдах өдөр

Халх болсны тул

Хагацсан улсыг

Хамтатгасны тул,

Бутарсан улсыг

Бүтээсэн тусын тул,

Төрийг сэтгэж

Чамайг өгөв.

Үүнээс хойш миний ураг бидний ор
суугчид, энэ мэт төрийг сэтгэж тус
хийсэн миний үгийг бус үл болгон,
ургийн ураг хүртэл Ибагын үлгэрийг
бүү тасалтугай хэмээн зарлиг болов.

Бас Ибагад өгүүлсэн нь: Жаха Хамбо
эцэг чинь чамд инж болгож
Ашигтөмөр буурч Алчиг хорчи
хоёрын хамт хоёр зуун ерэн хүнийг
өгч бөлгөө. Эдүгээ чи уругуд иргэнд
очихдоо инжийн хүмүүсээсээ над
дурсгал болгож Ашигтөмөр тогоочоо
нэгэн зуун хүний хамт өгч од хэмээв.
Бас Чингис хаан Зорчидайд өгүүлсэн
нь: Ибагад нэгэн зуун хүнийг өгөв.
Урьдын дөрвөн мянган орогудаа чи
мэдэж ав хэмээн зарлиг болов.
Хубилайд өгүүлсэн нь: Хүчтэний
хүзүүг, бөхийн бөгсийг бүтээлдвээ
чи. Эд Хубилай, Зэлмэ, Сүбээдэй, Зэв
та дөрвөн содхоноо сэтгэсэндээ
зарж илгээвээс:

Хүр хэмээсэнд

Хүр хэмхлэн,

Хал хэмээсэнд

Хад хагалан,

Цэгээн чулууг цуру (хагартал)

Цээл усыг Нядлан (таслан) өгөв за.

Та Хубилай, Зэв, Зэлмэ, Сүбээдэй
дөрвөн ноёноо зорьсон газраа
илгээж, Боорчи, Мухулай, Борохул,
Чилаун дөрвөн хөлөг баатраа
дэргэдээ авч хатгалдах өдөр бол
орогуд мангуд цэргийг Зорчидай,

Хуйлдар хоёроор толгойлуулан
мордуулбаас бүх сэтгэлээр амрах
бөлгөө би хэмээв. Хубилай цэргийн
үйл бүгдийг захирч бай хэмээн
соёрхож зарлиг болов. Бас Бидүгүн,
их дуулгаваргүй тул түүнийг би
мянганы ноён болгосонгүй. Тэр
чамтай эедэлдэж нэг мянганыг
захирч явтугай хэмээв. Бас мөн
хойно Бидүгүнийг хойшид ямар
болохыг нь үзье гэв.

Бас Чингис хаан Дэгэдэй гоод
өгүүлсэн нь: Боорчи, Мухулай
тэргүүтэн ноёд оо, Тудай, Доголху
тэргүүтэн чэрби нар аа, хар шөнө
гөрөөлөх чоно, гэгээн өдөр хар хэрээ
болж, нүүхүйд эс нүүсэн, нөхцөхүйд

эс нөхцсөн, булхаа хүн лүгээ бус нүүр
эс зувчсан (урвасан), өст хүн лүгээ
өөр нүүр эс зувчсан, Гоо, Хөхэчос
хоёроос эе үгүй (зөвлөгөөнгүйгээр)
бүү үйлдэгтүн хэмээн зарлиг болов.
Хөвгүүдийн маань ах Зөчи буй за.
Гоо Гэнигэнэу тэргүүлж Зөчийн дор
түмний ноён болтугай гэж зарлиг
болов. Гоо, Хөхэчос, Дэхий, Үсүн
өвгөн эд дөрвүүл үзсэнээ үл нуун
сонссоноо үл хавчухун (мэлздэг)
билээ. Бас Зэлмэд өгүүлсэн нь:
Зарчиудай өвгөн хөөргөө үүрч, Зэлмэ
нэрт өлгийтэй хөвгүүнээ дагуулж
Бурхан Халдунаас бууж ирж, Ононы
Дэлүүн болдогт намайг төрөхөд
булган өлгий өгч бөлгөө. Тэр

нөхөцсөнөөр ирээд босгын боол,
үүдний өмч болов. Зэлмийн тус олон
буй.

Төрөхүй лүгээ төрөлдсөн, өсөхүй
лүгээ өсөлдсөн, булган өлгий язгуурт,
өлзий хутагт Зэлмэ есөн адалд
(осолд) алдваас эрүүд (ялд) бүү
ортугай хэмээн зарлиг болов. Тулуйд
өгүүлсэн нь: Эцгээс хөвгүүд өөр
мянганыг мэдэх бөлгөө чи. Улс
хураатал эцгээс өөр жигүүр болон
зүхэлдэж (зүтгэж), улс хураалдсаны
тул чэрби нэр өгөв. Эдүгээ өөрийн
олсон зөөснөөрөө өөр мянган болж
торгуудад эедэлдэж үлэхү аху чи
(мэдтүгэй) хэмээн зарлиг болов. Бас
Үнгүр буурчид зарлиг болсон нь:

Гурван Тохорагуд, Таван Таргуд,
Мэнгит хианы хөвгүүн чи Үнгүр
чаншигуд, баягудаа атугай
(дагуулан) нэгэн хүрээ болж,

Чи, Үнгүр Буданд эс төөрөв за чи

Булхай дор (дайсанд) эс хагацав за
чи

Нойтонд новшилдож

Хүйтэнд хөвшилдөж явав чи.

Эдүгээ ямар соёрхол авах хэмээвээс,
Үнгүр өгүүлсэн нь: Соёрхол
сонгуулбаас баягуд ах дүү минь харь
тутамд бутран буй. Соёрхвоос

баягууд юугаан цуглуулсугай
хэмээвээс, за тийм бөгөөс ах дүүгээ
цуглуулж, мянганыг чи мэд хэмээв.
Бас зарлиг болсон нь: Үнгүр, Борохул
хоёр буурчи, баруун зуун этгээдийн
хоёр буурчи болж идээ түгээгтүн.
Баруун этгээд байгсад суугсдад, зүүн
этгээд зэргэлэн агснаа үл дутуулан,
та хоёрыг тийн түгээвээс миний
хоолой хучин (онгойж) сэтгэл
амардаг билээ. Эдүгээ Үнгүр,
Борохул хоёр морилон явж, олон
хүнд түгээгтүн хэмээн зарлиг болов.
Суурь суухад их түсүргэ (сөн Н. Т)-ийн
баруун зүүн этгээдэд идээ бишилган
(бэлтгэн) суутугай. Түлийтэн лүгээ
төвлөн суутугай хэмээн суурь зааж

өгөв. Борохулд өгүүлсэн нь:

Эх минь, Шихихутуг, Борохул,
Хучу, Хөхэчу та дөрвийг иргэний
нутгаас:

Хөсрөөс олж

Хөлдөө төрж (бүүвэйлж)

Хөвгүүнчлэн асарч тэжээхдээ

Хүзүүнээс тэнь татаж,

Хүн лүгээ сацуу болгож

Эгэмнээс чинь татаж

Эр лүгээ сацуу болгож

Хөвгүүн надад

Нөхөр болгоё гэж тэжээв.

Тэжээсэн ачит эх ба над

Тус хариулав та.

Хатгалдах дайсанд

Хоосон эс хонуулав.

Шүдэлдэж бүхий дайсанд

Шөлөн үгүй эс хонуулав за чи.

Бас эцэгсийг барсан

Өст хяст татаарын иргэнийг

доройтуулж

Өшил өшин

Хясал хясан

Татаар иргэнийг

Цүүнд үльж үлидхүн (хэмжиж)
хядахад

Алхадарын татаарын Харгил шар
оорцог болон гарч жич ядаж өлсөж
орж ирж эхийн гэрт сая ирлээ би
хэмээв.

Сая ирсэн бөгөөс тэнд суу хэмээв.
Өрнө исэр (ор)-ийн үзүүрт сууж

бүхийд Тулуй таван наст гаднаас
орж ирээд гэдрэг гүйн гартал Харгил
шар босоод хөвгүүнийг сугандаа
хавчиж гарч явах зуураа хутгаа
тэмтчин зоолон (сугалж) явахад
Борохулын гэргий Илтай (Алтани)
эхийн гэрийн дотор бөлгөө.

Эх хайлж хөвгүүнийг барив хэмээхүй
лүгээ Илтай эхийн гэрээс удааралдан
гүйн гарч, Харгил шарын хойноос
гүйцэж, сэвэлгэрээс нь барьж, нөгөө
гараараа хутга зоолон бүхийд гарыг
нь барьж татахуй лугаа хутгаа
алджээ. Гэрийн умар Жидай, Зэлмэ
хоёр мугалзар хар үхэр зумлан алж
бүхийд Илтайн дуунд Жидай, Зэлмэ
хоёр сүх хутгаа барьсаар нудрагаа

улаандаж гүйн ирж татаарын Харгил
шарыг сүх хутгаар мөн тэнд алжээ.
Илтай, Жидай, Зэлмэ гурав,
хөвгүүний амин аварснаа жилдү
тэмцэлдвээс, Жидай, Зэлмэ хоёр
өгүүлсэн нь: Маныг үгүй бөгөөс үтэр
гүйцэж эс албаас Илтай эм хүн яах
билээ. хөвгүүний аминд хор үл
хүргэх бөлгөө үү Жилдү (түүндээ зөв)
мануухай буй за хэмээв.

Илтай өгүүлсэн нь: Миний дуун эс
сонссон бол та хэр үзэхүн билээ.
Намайг гүйцэж сэвэлгэрий нь барьж,
хутга зоолсон гарыг нь татаж, хутгыг
нь эс алдуулсан бөгөөс Жидай, Зэлмэ
хоёрыг хүрч иртэл хөвгүүний аминд
хор үл хүргэх болов уу хэмээн

өгүүлэн барваас жилдү Илтайнх
болов. Борохулын гэргий, Борохулд
нөгөө жигүүр болон Тулуйн аминд
тус болов. Бас хэрэйд лүгээ
Хархалзан алс хатгалдахуйд Өгэдэй
хойшоо суманд тусдаж (оногдож)
унаваас Борохул дээр нь буун,
асгарсан цусыг нь амаараа шимж,
шөнө хагацалдаж маргааш нь
моринд унуулж суун ядахад сундалж
Өгэдэйн хойноос тэврэн, бөглөрсөн
цусыг нь шимэн шимэн, амны
завжийг улаадаж, Өгэдэйн амийг
эсэн хүргэж ирж бөлгөө. Эхийн минь
зовсон (тэжээсэн) ач, хоёр
хөвгүүдийн минь аминд тус болов.
Борохул надтай нөхөрлөж, тарваган

урхидах дуунд дамаас эс хождов.
Борохул есөн адал эндвээс бүү
алдтугай хэмээн зарлиг болов. Бас
охин урагтаа соёрхол өгье хэмээв.

Бас Үсүн өвгөнд өгүүлсэн нь: Үсүн,
Гоо, Хөхэчос, Дэгэй энэ дөрөв үзсэн
сонссоноо үл нуун, үл хавчин заан
аху бөлгөө. Монголын төр ёсонд
ноён мөр бэги ноён өргөмжлөх ёсон
ажгуу. Баарин ахын ураг бөлгөө.
Бэги мөр бидний дотроо дээрээс
Бэги мөр Үсүн өвгөнд болтугай. Бэги
өргөмжлөөд цагаан агт унуулж,
цагаан дээл өмсгөж, суурины цээр
суулгаж, дээд наран саранд шүтэж
тахин атугай хэмээн зарлиг болов.
Бас Чингис хаан, Хуйлдар анд

хатгалдаанд амиа үрж, урьд ам
нээсэн тусын тулд ургийн ураг хүртэл
өнчдийн авлига аван атугай хэмээн
соёрхол зарлиг болов.

Бас Чаган гоогийн хөвгүүн Нарин
Тоорилд зарлиг болгосон нь: Эцэг
чинь Чаган гоо, миний өмнө хичээж
хатгалдах болон Даланбалжудад
хатгалдахуйд Жамухад алагдсан.
Эдүгээ Тоорил, эцгийнхээ тусын тул
өнчдийн авлига авч байсугай
хэмээсэнд Тоорил өгүүлсэн нь:
Соёрхвоос Эгүс (Нэгүс Н. Т.) ах дүү
харь тутам бутран буй. Эгүс ах дүү
юүгээ цуглуулъя хэмээвээс, зарлиг
болсон нь: Тийн бөгөөс Эгүс ах дүү
юүгээ цуглуулж, чи ургийн ураг

хүртэл мянганыг мэдэж илүү аху (яв)
хэмээн зарлиг болов. Бас Торхан
шард зарлиг болсон нь: Намайг
өчүүхэн цагт, Тайчуудын Таргута
Хирилтүг ах дүүтэнд ээрэгдэж
баригдваас тэнд ах дүүдээ айдагдму
хэмээн Торхан, Чилаун, Чимбай
хөвгүүдтэйгээ Хадаан нэртэй
охиндоо асруулан нууж байгаад
намайг тавьж илгээв за та. Тэр тусын
сайныг чинь сэтгэж харанхуй шөнө
зүүдэндээ, гэгээн өдөр цээжиндээ
сэтгэж явав за биднийг. Өдий
Тайчуудаас удаан ирэв за та. Эдүгээ
би таныг соёрхъё. Ямар соёрхол
таалах вэ хэмээв.

Торхан шар, Чилаун, Чимбай

хөвгүүнээрээ болон өгүүлсэн нь:
Нутаг дархалъя. Мэргэдийн газар
Сэлэнгээр нутаглан дархалъя хэмээв.
Бас бус соёрхлыг хааны зарлиг
мэдтүгэй хэмээв. Түүнд хаан зарлиг
болсон нь: Мэргидийн газар
Сэлэнгийг нутаглаж дархлаад ургийн
ураг хүртэл хорчлуулж үдээлүүлж
дархалж, есөн адалд эрүүд бүү
ортугай хэмээн зарлиг болов. Бас
Чилаун Чимбай хоёрын өгүүлсэн
үгсийг сэтгэж хэр агдах (хэрхэн
мартах вэ), Чилаун Чимбай та хоёр
эдүгээ сэтгэлээ өгүүлэгтүн. Өгүүлэх
бөгөөс, дутуугаа гуйх бөгөөс, зуур
хүнээр бүү хэлүүл. Өөрийн биесээр
амаар над өөрсдөө сэтгэснээ

хэлэгтүн, дутуу юугаа өөрсдөө
гүйгтүн хэмээн зарлиг болов. Бас
Торхан шар, Бадай, Хишлиг та хоёр
дархад бас дараалан:

Олон дайсанд

Олз олбоос

Олсноо авагтун.

Ороо гөрөөсөнд авалбаас

Алснаа авагтун

хэмээн зарлиг болов. Торхан шар
бол Тайчуудын Түдэгэ-ийн хүн ажгуу.
Бадай, Хишлиг хоёр бол Чэрүгийн

адууч ажгуу. Одоо миний тураг
(шадар) хорчлуулж үдээлүүлж
дархлан жаргагтун хэмээн зарлиг
болов. Бас Наягад өгүүлсэн нь:
Ширээт өвгөн, Алаг, Наяга
хөвгүүдтэйгээ Таргутай Хирилтугийг
бидэнд барьж ирэхдээ зуураа
Худухул угут хурч тэнд Наяга өгүүлсэн
нь: Тус хаанаа хэр тэвчиж барьж
одох бид хэмээж тэвчин ядаж тавьж
илгээн, Ширээт өвгөн, Алаг, Наяга
хөвгүүдтэйгээ ирж тэнд Наяга
бялдуур хэлсэн нь: Тус хаан Таргутай
Хирилтугийг гардаж ирэхдээ жич
тэвчин ядаж тавьж илгээж бид
Чингис хаанд хүч өгөхөөр ирэв. Тус
хаанаа гардаж ирвээс тус хаандаа

халдсан ардад өмнө хойно хэр итгэх
вэ хэмээж бөлгөө. Хаанаа тэвчин
ядав хэмээвээс тэд тус хаанаа тэвчин
ядсан ёс их төрийг сэтгэжээ хэмээн
үгийг зөвшөөрч, нэгэн үйлд тушаа
хэмээлүгээ.

Эдүгээ Наяга, төвийн түмнийг
мэдтүгэй хэмээж зарлиг болов.
Найман шарга морийг нэхэхэд,
нарны гялтасхийж гарахуй цагт
учирч насан бүр хүчээ өгөв өө хэмээн
эдүгээ Боорчид баруун гарын
түмнийг мэдүүлэв. Дайсныг
даралцсан, олзыг оруулалцсан,
мориныхоо дэл дээр наран гаргаж,
сүүл дээр будан тавьж, дайсны
мөрийг төөрүүлж, эсэн мэнд

авчирсан Залайртайн сайн,
Мухулайн хүчин өгсөн олон буй
хэмээн Хүй ун чинсан тайш цол өгч
зүүн гарын түмнийг мэдүүлэв. Зэв,
Сүбээдэй хоёр өөрийн олсон
зөөснөөр мянгалтугай хэмээв. Бас
Дэхий хоньчид бүгдүгүлийг (бүгдийг)
цуглуулж мянганыг мэдүүлэв.
Хүчхүрмөчир (Модоч дархан Н. Т.)
иргэн дутагдаж, энд тэндээс гувчиж,
зэрэгтээс Мулуhalхутай нийлүүлж,
Хүчхүр, Мулуhalху хоёр нэгнээ
мянгалж эедэлдэж ахтун хэмээв.

Улс байгуулалцсаныг зохилдогсдыг
нь мянгадын ноёд болгож мянга
мянгалж, мянгадын ноёд, зуутын
ноёд, аравтын ноёдод, түмтийн

ноёдод соёрхол өгөх мэтст соёрхол
өгч, соёрхол болохноо болж зарлиг
болсон нь: Урьд наян хэвтүүлтэй,
далан торгууд, хишигтэнтэй бөлгөө.
Эдүгээ мөнх тэнгэрийн хүчин доор,
тэнгэр газарт хүчин аугаа нэмэгдэж
хүр улсыг соёрхогдож ганц
жолоондоо оруулсанд эдүгээ над
хишигтэн торгууд мянгатаас ялгаж
оруулагтун. Хэвтүүл хорчин торгууд
оруулахдаа түмэн дүүргэн (хүн
болгож) оруулагтун хэмээн зарлиг
болов. Бас хишигтэн оруулахуйд
зарлиг болов. Мянгат мянгатад
тунхаглахдаа бидэнд Хишигтэнг
оруулахдаа түмт, мянгат, зуутын
ноёдын хөвгүүд, дүрийн (сул) хүний

хөвгүүдийг оруулан эрдэмтэй, шил сайтай, бидний дэргэд явахун (байдаг) мэтсийг оруултугай.

Мянганы ноёдын хөвгүүд нь арван нөхөд нэгэн дүүгээ дагуулж иртүгэй.

Зуутын ноёдын хөвгүүдийг оруулахдаа таван нөхөд, нэгэн дүүг дагуулж иртүгэй. Аравтын ноёдын хөвгүүд, дүрийн хүний хөвгүүдийг оруулахдаа гурван нөхөд, нэг дүүг дагуулж язгуурынхаа мянган олноо хүч засаж иртүгэй. Бидний дэргэд явагсад бүгдийг мянгатын ноёдын хөвгүүдтэн арван нөхөд, язгуурын мянган зуунаас гувчиж өгтүгэй. Эцэг юүгээ өгсөн хувь хишиг бөгөөс бие хадаар олсон зөөсөн эр агт хэдий

бөгөөс нь нэмж, хувиас ангид
бидний хэмлэсэн хэмээр гувчиж
тийн засаж зуутын ноёдын хөвгүүд
таван нөхөдтэй, аравтын ноёдын
хөвгүүд, дүрийн хүний хөвгүүд
гурван нөхөдтэй, мөн ёсоор нэмж,
хувиас ангид мөн тийн гувчиж
өгтүгэй хэмээн зарлиг болов.

Мянгат, зуут, аравтын ноёд олон
хүн, бидний энэ зарлиг хүргүүлээд
сонсоод давахун (зөрчвөл) ард
алдалтан болтугай. Бидний
хишигтэнд орох хүн бултарч үл
орон, бидний дэргэд явахаа
бэрхшээвэл бус хүнийг оруулж, тэр
хүнийг эрүүлж, нүдний эчнээ хол
газар илгээе (цөлье Н. Т.) хэмээн

зарлиг болов.

Дотно бидний дэргэд явж суралцъя хэмээж ирсэн ардыг бүү ятгатугай хэмээв. Хааны зарлиг болсноор мянгат, зуут, аравтын ноёдын хөвгүүдийг мөнхүү зарлигийн ёсоор ялган гаргаж наян хэвтүүл болов. Түүнийг найман зуу болгов. Найм дээр мянган дүүрэгтүгэй хэмээв. Хэвтүүлд орогсдыг бүү удтугай хэмээн зарлиг болов. Хэвтүүлийг Их нэурин ахалж, мянган мэдэж атугай хэмээн зарлиг болов. Урьд дөрвөн зуун хорчныг ялгаж, Зэлмийн хөвгүүн Есүтүгэ (Есөнтэй) ахалж, Түгдэйн хөвгүүн Бөх лүгээ эедэлдэж атугай хэмээв. Торгууд лугаа хорчин хэсэг

хэсэг оролдон (болж), Есүтүгэ нэгэн хэсэг хорчныг ахалж ортугай.

Урадтан нэгэн хэсэг хорчныг ахалж ортугай. Албалан (Лаблаху) нэгэн хэсэг хорчныг ахалж ортугай. Хор агссан торгууд хэсэг хэсэг хорчинг тийн ахалж оруултугай. Хорчинг мянган дүүргэж Есүтүгэ ахалж атугай хэмээн зарлиг болов.

Урьд бэлэн чэрби лугаа орсон торгууд дээр мянган дүүргэж, Боорчийн ургаас бэлэн чэрби мэдтүгэй хэмээв. Нэгэн хэсэг торгууд мянганыг Мухулайн ургаас Буха мэдтүгэй хэмээв. Илүхэйн ургаас Алчидай нэгэн мянган торгуудыг мэдтүгэй хэмээв. Нэгэн мянган

торгуудыг Түдэ чэрби мэдтүгэй
хэмээв. Нэгэн мянган торгуудыг
Доголху чэрби мэдтүгэй хэмээв.
Нэгэн мянган торгуудыг Зорчидайн
ургаас Чанай мэдтүгэй. Нэгэн мянган
торгуудыг Элчийн ургаас Ахудай
мэдтүгэй хэмээв. Нэгэн мянган
торгуудыг Архай Хасар нэгэн мянган
ялгуусан баатруудыг мэдэж олон
өдөрт хана болж алтан амийг минь
сахитугай. Хатгалдах өдөр урьд
байж, баатарлан хатгалд хэмээн
зарлиг болов. Мянгат мянгатаас
ялгаж ирэгсдийг найман мянган
торгууд болгов. Хэвтүүл, хорчин
лугаа хоёр мянган болов. Түмэн
хишигтэн болов.

Бас зарлиг болсон нь: Бидний цаад
түмэн хишигтнийг бөхөлж их гол
(цэрэг) болон атугай хэмээв. Бас
зарлиг болсон нь: Торгуудыг дөрвөн
хэсгүүдийн эдүлэнийг түшиглэн
Бухай нэгэн хэсэг хишигтнийг мэдэж
хишиг засаж ортугай. Алчидай нэгэн
хэсгийг мэдэж хишигтнийг засаж
ортугай. Түдэй чэрби нэгэн хэсэг
хишигтнийг мэдэж засаж ортугай.
Доголху чэрби нэгэн хэсэг
хишигтнийг засаж ортугай хэмээн
хишиг орохуй зарлиг болоод, хишигт
орохдоо хишигтний ноён, өөртөө
хишиглэсэн хишигтнээ бүтээж хишиг
орж гурав хоноод юүлтүгэй. Хишигт
хүн хишиг оорваас (тасалбаас Н. Т.)

тэр хишиг оорсон хүнийг гурван бэрээ сүйтүгэй (гүвштүгэй). Мөн хишигтэн нөгөө хишиг оорваас долоон бэрээ сүйтүгэй. Мөн хүн бие хад өвчингүй, хишгийн ноёдоос эе үгүй, мөн хишигт гурвантаа хишиг оорваас гучин долоон бэрээ сүйтээд бидэнтэй явахаа бэрхшээн ажгуу, эчнээ хол газар илгээе хэмээн зарлиг болов. Хишигтний ноёд өтгөс гутгаар хишигт энэ зарлигийг хишигтнээ сонсгогтун. Эс сонсговоос хишигтний өтгөс алдалтан болтугай хэмээв. Зарлиг сонссон байтлаа давбаас, зарлигийн ёсоор хишиг оорваас хишигтэн алдалтан болтугай хэмээн зарлиг болов.

Хишигтний өтгөс эндэв л хэмээн
сацуун орсон миний хишигтнийг
надаас иш үгүй бүү засагтун. Засаг
хөндвөөс над зааж мэдүүлэгтүн.
Мүхүрүүлэх ёстой бөгөөс бид
мүхүрүүлье. Нишагдах (гүвшигдэх)
өст бөгөөс хэвтүүлэн нишахун за.
Албай л хэмээж сацуун хишигтэнд
минь, өөрийн гар хөлийг хүргэж
бэрээ бэрээдвээс, бэрээний хариу
бэрээдье, нударгын хариу нударгаар
хариултугай хэмээв. Бас зарлиг
болсон нь: Гадаад мянгатын
ноёдоос миний хишигтэн дээр буй
за. Гадаад зуут, аравтын ноёдоос
миний хишигтний хөтөч дээр буй за.
Хишигтэнтэй, гадаад мянгалигууд

сацуу болж тэнцэн миний
хишигтэнтэй хэрэлдвээс,
мянгалигуудын хүнийг эрүүлье
хэмээн зарлиг болов. Бас зарлиг
болж хишигтний ноёдод зарлиг
тунхагласан нь: Хорчин торгууд
хишигт орж өдрийн явдал
(хамгаалагчид Н. Т.) зүг зүг мөр
мөртөө явж, нарны галтайд хэвтүүл
(хамгаалах ажлаа шилжүүлээд Н. Т.)
зайлж, гадна гарч хоногтун.

Бидэнд шөнө хэвтүүл хамгаалж
хонотугай. Хорчинд хоёр буурч аяга
саваа хэвтүүлд даалгаж одтугай.
Гадна хоносон хорчин, торгууд,
буурчи нар биднийг шөл идтэл
хирөө (гадаа) сууж, хэвтүүлтэй

хэлэлцэж шөл идэн барваас хорчин
хорж, торгууддаа буурчи нар аяга
савдаа даалгатугай. Хишиг бүхэн энэ
хуулиар тийн хийтүгэй хэмээн зарлиг
болов. Нар шингэсний хойно ордны
хойгуур урдуур хэдүхэлчин явах
хүнийг хэвтүүл барин хонож,
маргааш өглөө нь хэвтүүл үгсийг нь
асуутугай. Хэвтүүл хишиг юүлэхдээ
биесээ тоолж орж иртүгэй. Юүтгэж
гарахдаа хэвтүүл тоолж гарч, тоолж
орж одтугай хэмээв.

Хэвтүүл, шөнө орд орчин хэвтэж, үүд
дарж байсан хойно хэвтүүл шөнө
орохыг завдсан хүний эхидийг нь
дэлбэр (тэргүүний нь хага), мөрийг
нь буутал цавчиж орхигтун.

Яаралтай хэл хүргэж хүн ирвээс,
хэвтүүлд хэлэлцэж (мэдэгдэж)
гэрийн умраас хэвтүүл лүгээ хамт
байж хэлүүлтүгэй хэмээв. Хэвтүүлээс
дээр сууринд хэн ч бүү суутугай.
Хэвтүүлээс хэл үгүй хэн ч бүү явтугай.
Хэвтүүлийн дэргэдүүр хэн ч буу
ортугай. Хэвтүүлийн завсраар хэн ч
бүү явтугай. Хэвтүүлийн тоог бүү
асуутугай. Хэвтүүлийн дэргэдүүр
явсан хүнийг хэвтүүл барьтугай.
Завсар явсан хүнийг хэвтүүл
барьтугай. Тоо асуусан хүний тэр
өдрийн унасан агт, эмээл хазаартыг,
өмссөн хувцас сэлтийг хэвтүүл
автугай хэмээн зарлиг болов.
Илжигтэй итгэлт бөгөөтлөө

хэвтүүлийн дэргэдүүр явж хэвтүүл
барьжээ. Бас зарлиг болсон нь:

Үүлтэй шөнө

Өрхт гэрийг минь

Ээрэн хэвтэж,

Оронд нут унтуулж,

Хан оронд хүргэсэн

Өтгөс хэвтүүл минь.

Одтой шөнө

Орд гэрийг минь

Орчин хэвтэж,

Орон дотор

Эсэн унтуулсан,

Өлзийтэй хэвтүүл минь

Өндөр оронд хүргэв.

Шуурган борооноо

Шилгүүтхэн бүхий

Зүсгэнэ (зүсрэн) цутган бүхий хурд

Шидээс гэрийн минь орчин

Чарам үл хийн байж

Зүрхэн амруулсан

Чин сэтгэлт минь

Жаргалант оронд хүргэв.

Ибулин (үүрлэн) бүхий дайсан
дотор

Өрхт гэрийг минь орчин

Ирмэс үл хийн итгэж байгсад
(манасан)

Итгэлтэн хэвтүүл минь,

Үйлсийн хор

Увисхийхүйд

Удалгүй барилалдан

Уриалгахан хэвтүүл минь

Ход хувьсхийхүйд

Хожид эс байсан

Хурдан явдалт хэвтүүл минь,

Өлзийтэн хэвтүүлийг минь

Өтгөс хэвтүүл хэмээгтүн.

Өөлэн чэрби лүгээ орсон

Далан торгуудыг

Ихэс торгууд хэмээтүгэй.

Архайн баатруудыг

Өтгөс баатрууд хэмээгтүн.

Есүтүгэ, Бөхэдэйн хорчинг

Ихэс хорчин хэмээгтүн

гэж зарлиг болов.

Есөн өрлөгийн үг

Ерэн таван мянгатаас миний биеийн жахад амлан (өмчлөн) ялгаж ирсэн түмэн хишигтнийг минь өмнө хойно миний ор суугсад хөвгүүн ургууд та минь, эд хишигтнийг гэрээс мэт сэтгэж, үл хямруулан сайтар асрагтун. Эд түмэн хишигтнийг минь, эртний хутагтан гэж илүү ахтугай хэмээв. Бас зарлиг болсон нь: Ордны чэрбийн охид, гэрийн хөвгүүд, тэмээчин, үхэрчнийг хэвтүүл багшилж, орд гэр тэргэнийг асартугай. Аяга савыг хэвтүүл асартугай. Бидний унд идээг хэвтүүл даргалтугай. Идээн махыг хэвтүүл

даргалж болготугай. Унд идээн хор хомс болбаас даргалсан хэвтүүлээс эрье хэмээв.

Хорчин нар идээн унд түгээхдээ даргалсан хэвтүүлээс иш үгүй (зөвшөөрөлгүй Н. Т.) бүү түгээтүгэй хэмээв. Орд гэрт орох гарахыг хэвтүүл застугай. Үүдэнд хэвтүүлийн үүднээс гэр цагдан байтугай. Хэвтүүлээс хоёр хүн орж түсүргэ барьтугай хэмээв. Хэвтүүлээс отгочин (нутагчин) явж орд гэр буулгатугай хэмээв. Биднийг шувуулан авлан явахад хэвтүүл бидэн лүгээ авлалдан явтугай. Гэр тэргэнд заримуудаа цаглаж тавьтугай хэмээв. Бас зарлиг болсон

нь: Бидний бие цэрэг (байлдаанд Н. Т.) эс гарваас, хэвтүүл биднээс ангид цэрэг бүү гартугай хэмээв. Ийн хэмээгээд (үүнийг мэдсээр) зарлиг давж, хэвтүүлд найдаж цэрэг гаргахул цэрэг мэдэх чэрби алдалтан болтугай хэмээн зарлиг болов.

Хэвтүүлийг цэрэгт хэрхэн үл гаргахуй хэмээмүй та. Хэвтүүл миний алтан амийг сахина. Шувуулан авлан явахад зоволдоно. Орд гэр хадгаалалдаж, нүүхүйд өрөгт гэр, тэргийг асарна. Миний амин сахиж хонох хялбар уу. Гэр тэрэг их агууруг сахихад асрах хялбар уу. Тийм давхар хаан явдалт хэмээж биднээс ангид өөр цэрэгт бүү явтугай хэмээх

нь тийм буй за хэмээжээ. Бас зарлиг болсон нь: Шихихутаг лугаа хэвтүүл, нум, хуяг, зэв асарч түгээлтүгэй. Агтнаас авчирч үгшин ачиж явтугай хэмээв.

Хэвтүүлээс чэрби лугаа агуурс түгээлтүгэй хэмээв. Хорчин торгууд нар нутаг заахад Есүгэ, Бөхэдэй нарын хорчин, Алчидай, Эүлэ, Ахудай нарын торгууд ордны баруун этгээд явтугай. Буха, Түдэй, Доголху, Чанайтан чэрби, ордны зүүн этгээд явтугай. Хэвтүүл орд гэр тэрэгний баруун зүүн этгээд явтугай. Архайн баатрууд ордны урд явтугай хэмээв. Хэвтүүл, орд, гэр тэргийг асраад, ордны дэргэд баруун зүүн этгээд

явтугай хэмээв. Бүрэн (бүх)
хишигтэн, торгууд орд орчин (явах)
ордны гэрийн хөвгүүд, адуучин,
тэмээчин, үхэрчин, хоньчныг орд
гэрийн Түдэй чэрби ухачу атугай
хэмээн түшүүлэв. Түдэй чэрби даран
ажу (даган явж) ордны хойноос хог
авч, хомоол түлж явтугай хэмээн
зарлиг болов. Эрхт хурмаст
тэнгэрээс эзэн богдод, эртний буяны
хүчээр эрдэнэ хаш аяганд рашаан
архи дүүргэн соёрхов. Айх мэт эзэн
богд нь авч зооглон суухад айлтган
өчив дөрвөн дүү нь: Ахад арав
боловч дүүд дөрөв гэлээ.

Ээ эзэн минь, ихийг зооглох боловч,
асарч маньд өчүүхнийг өгөн

соёрхохыг айлдаж гэгээндээ
мэдээсэй гэж айлтгаваас, эзэн богд
дөрвөн дүүдээ зарлиг болсон нь: Эрт
төрсөнд миний баруун гарт минь
лусын орноос хасбуу тамга бурхны
зарлигаар учрав. Эдүгээ эрхт
хурмаст тэнгэрээс хаш аяганд
рашаан архи дүүргэн соёрхов. Заяат
эзэн нь би болов уу гэж саналаа.
Уухыг хүсвэл май гэж соёрхов.
Дөрвөн дүү нь авч ууваас аманд
ороод хоолойд нь эс эчив. Тэндээс
дөрвөн дүү нь эзэнд өчсөн нь: Заяат
эзэн лүгээ, заяагүй бид буруу
булаалдав. Айлын чинь алба мэдэх
ноён больё. Эзэн зоогло хэмээн
мөргөн өчиж барив. Эзэн авч

зооглов. Тэр рашаанд эзэн
хөлчүүрэн бульсаж зарлиг болсон нь:
Эрт төрөхөд минь бурхны зарлигаар
лусын хааны тамга учрав. Эдүгээ
эрхт хурмаст хаш аяганд рашаан
архи дүүргэн соёрхов. Тэнгэрээс
заяат эзэн би буюу хэмээн зарлиг
болов. Суут богд Чингис хаан
Чагадай хөвгүүнээсээ хуримын дээд
хурим аль вэ хэмээн асууваас,
Чагадай өгүүлсэн нь:

Хуучин он биднээс

Хангирсаж одох хэмээн

Шинэ он бидэнд

Шилжирч ирэв гэж

Өлзий хутаг хэмээн

Хуримлалдах нь хуримын дээд тэр
буй за

гэж өгүүлбээс богд Чингис хаан
зарлиг болсон нь: Тэр биш ээ.
Нярайгаас хагацсанд нэр эс өгвөөс,
хэвлийгээс унаад гэгээ эс үзвээс
хэний шинийг шинэлэх та, хэний
нэрийг нэрлэх та. Үүнээс хойшид
эцгээс үүсэж, эхээс төрсөн өдрөө
олж, хүндэлдэн уулзваас дээд хурим
чинь энэ буй за хэмээн зарлиг
болсон ажгуу. Өгэдэй хааны төрсөн
өдөр болбоос Өгэдэй хаан мартсан

ажгуу. Богд Чингис хаан, ай Өгэдэй маргааш эрт ир хэмээсэн ажгуу. Өгэдэй эрт ирж явсан боловч хуримууд золгож хааны сархад буй ам хүрч уугтун хэмээвээс тэнд буужээ. Богд Чингис хаан идээн бэлдэж сууваас, Өгэдэйн удахад нь хаан маш аймссан ажгуу. Ай Өгэдэй, эцэг, эх нь үрийн тул бие сэтгэл зовсныг үр үл дурдан буй ажгуу хэмээн өгүүлэн бүхийн зуур, үдэш сархад морини тэргүүн идээнийг аваад хүрвээс гадна хэн буй хэмээн асуув. Өгэдэй буюу хэмээвээс ортугай хэмээв.

Өгэдэй орвоос хаан зарлиг болгосон нь: Ай Өгэдэй, би чамайг эрт ир

хэмээсэн бөгөөтөл удаан ирэв чи
хэмээвээс, Өгэдэй өгүүлсэн нь: Эрт
ирэх бөлгөө би. Зуур хуримууд
золгож удав. Насад хаан эцэг минь
өгүүлэн бөлгөө: Болсон идээнээс
бултарваас бут тэврэхүй хэмээх
бөлгөө. Тийнхүү оройтов хэмээн
өчвөөс, уурласан царайгаа заларч
морины тэргүүний баруун этгээдийн
ууцайг нь этгэж идээд өгүүлсэн нь:
Миний засаг зарлигийг гагцхүү
Өгэдэй л явуулав. Мөн хоино энэ мэт
болмуй за хэмээн зарлиг болсон
ажгуу. Тэр хуримд эрт урьд цагт суут
богд Чингис хаан Бөртгөлжин нэрт
хатнаа ер есөн өрлөг, таван тайш,
таван өнгө, дөрвөн харь улсаа

хурааж суухад, Сүлдуртайн Торхан
шар хэлэв:

Дээд хаан эзэн минь айлдан
соёрх,

Дэлгэр их хурал чуулахад чинь

Унд дарс үгүй болбоос

Үтэл үл хуран цулгүй болмуу гэв.

Залайрдайн Гоо Мухулай угтаж
аваад хэлэв.

Барилдсан үгсийг маань

Байлгадаг биш үү.

Бардам дээрэнгүй сэтгэлийг

Төрүүлдэг биш үү.

Чуулсан үгсийг маань

Цуцалдаг биш үү.

Цугласан биесийг маань

Тэмцүүлдэг биш үү.

Улигт муу

Ундаа дарсыг тэвчвээс

Уг маань бэх

Бие маань янаг буй за

гэж цогт төрсөн суут богдод Гоо
Мухулай хэлвээс Зорчидийн Чуу
мэргэн угтан аваад хэлэв:

Санасан үгсийг маань

Сандаадаг биш үү.

Сайн муу хоёрыг

Мэдүүлдэг биш үү.

Доторх үгийг

Гаргадаг биш үү.

Доор, дээр хоёрыг

Ялгадаг биш үү.

Эртээс ирсэн

(Рашаан биш үү Н. Т.)

Энэ явахуйд

Жаргал биш үү.

Үүнээс хойно

Дурдатгал биш үү.

Эдүгээ үүнийг тэвчвээс

Энэ хурал

Цулгүй болох

Зөв буюу гэв.

Ачит төрсөн богдод Чуу мэргэн
айлтгаваас, Арладын хөлөг Боорчи
угтаж аваад хэлэв:

Аманд орохдоо

Алтан шумуул мэт.

Амнаас гарахдаа

Арслан заан болсон.

Хэлэнд амсахад

Хэдгэнэ шумуул мэт.

Хэлнээс гарахдаа

Хэсэр заан болсон мэт.

Оюун билгийг

Умартуулдаг биш үү.

Олсон зөөснөө баруулдаг биш үү,

Сархдад бүү шимтье л

Сайн муу хоёрыг

Ялган хэлэлцье л.

Архинд бүү амташъя.

Алив хүслээ

Ханалцан тархъя л гэв.

Урианханы Зэлмэ угтаж аваад хэлэв:

Бор дарсны зориг буюу

Богд эзний маань засаг

Үгүй буюу.

Хар архины

Хаан эзний маань цааз

Дур билүү

Үгүй буюу.

Унд дарсыг хураая.

Унага даага мэт цэнгээ л.

Урьд хожид согтё л.

Унатал бостол уугаад хэвтье л.

Архи дарсыг хураая л.

Ангир галуу мэт ууя л.

Аливаа хүслээ

Ханалцан тархъя л гэв.

Бэсүдийн Зэв угтаж аваад хэлэв:

Унд дарс үгүй болохул

Ураг үгүй биш үү.

Учралдан суугч

Энэ бие маань

Жаргал үгүй биш үү.

Архи үгүй болохул

Амраг үгүй биш үү.

Амраглан суугч

Энэ бие маань

Жаргал үгүй биш үү.

Хар архийг тэвчье л.

Хаан эзнийхээ өмнө

Үнэхээр зүтгэе л.

Хан их төрийн

Юумайг зөвлөө л.

Харшлах дайсны

Үйлийг бэлдье л гэв.

Ойрадын Хар Хиру хэлэв:

Хурсан бүгд ууваас

Жаргал биш үү.

Хол ойр сонсохул

Хүсэл биш үү.

Амлан ядах үгэнд

Чимэг нэмдэг биш үү.

Алалдах дайсанд

Зүрхийг маань хатаадаг биш үү.

Богд эзний энэ хишиг

Бор дарсыг

Бага их үгүй зэргээр ууж

Баясгалант их

Хөөрийг үзье л гэв.

Борохул угтаж аваад хэлэв:

Амрагаас

Алгасуулдаг биш үү.

Алиа муу сэтгэлийг

Төрүүлдэг биш үү.

Хамт явах нөхрөөс

Хагацуулдаг биш үү,

Харгис дээрэнгүй сэтгэлийг

Төрүүлдэг биш үү.

Бор дарсны эрдэм нь

Ер чухаг.

Бурчиж эвдэх гэм нь

Ер олон буй за гэв.

Шихихутуг угтаж аваад хэлэв:

Хутагт төрсөн богд эзний минь
хишгийг

Хун галуу мэт дуугаа нэгдэж

Хулан чихтэй мэт зүсээ нийлж

Хурсан бүгд жаргалдан цэнгээ л.

Ачит төрсөн хаан эзний энэ
хишгийг

Ангир галуу мэт дуугаа нэгдэж

Аргаль марал мэт зүсээ нийлж

Амраг сайхан нөхдөө аван жаргая
л гэв.

Есөн өрлөгийн үг тэмцэхэд

Үүдэнд суусан

Өнчин хөвгүүн

Өндийж ирээд хэлэв:

Ихсийн зэрэгт орсон болоосой би.

Ер үгээ хэлээсэй би.

Сайдын зэрэгт орсон болоосой би.

Санасан санаагаа хэлээсэй би гэж
байв.

Богд эзэн тэр үгийг нь сонсоод

Бололгүй өчүүхэн хөвгүүн юу өгүүлнэ
чи гэв.

Тэр хөвгүүн хэлэв:

Богд эзэн маань гэгээн сүртэй аж
л.

Энэ хурагсдын дотор үг хэлэх нь
бэрх аж л.

Хаан эзэн маань гэгээн сүртэй аж
л.

Хамаг хурагсдын дотор үг өгүүлэх

нь маш бэрх аж л.

Ойнд минь үг бий боловч

Онож хэлэх нь бэрх болов уу
гэнэм би гэв.

Богд эзэн зарлиг болов:

Үгтэй болбол өчиж

Хошинтой болбол холбож

Гайгүй хэл гэв.

Богд эзний тийм зарлигийг сонсоод,
тэр хөвгүүн баясаж, өөрийн оюуны
чинээгээр, унд дарсны учрыг хэлэв.

Балай их ууваас өвчин биш үү.

Баахан ууваас өнчин биш үү

Бас хуран ууваас жаргал биш үү.

Балмад их согтвоос мунхгийн
сүнсэн биш үү.

Үргэлж ууваас улиг биш үү.

Өсөд үүнийг тэвчвээс билэг биш
үү.

Учиртай сайхан ууваас жаргал

биш үү.

Үтэл их согтвоос мунхаг биш уу.

Хун шувуу мэт хуралдаасай.

Худалч муу хүний үгийг

бүү ажиглан согтоосой та.

Хурсан бүгдээр жаргаасай.

Хутгалах дайсанд биеэ бүү
тэвчээсэй.

Цэн шувуу мэт цэгээсэй.

Цэцэд мэргэдээ аван жаргаасай.

Чалчаа хүний үгийг

бүү ажиглан согтоосой та.

Чичлэх дайсанд зэргээр ороосой.

Ангир шувуу мэт амаар (дуугаа)
авалцан

Алиа муу хүний үгийг

бүү ажиглан согтоосой та.

Алив хүслээ ханалцан цэнгээсэй.

Алалдах дайсанд нэг нэгнээ бүү
орхилцоосой

Өлөн хутгуур мэт үгээр бүү

авалцаасай.

Өсөх өтлөхөө аван жаргаасай.

Үгдэм муу хүний үгийг

бүү ажиглан согтоосой

Өшөөтөн дайсанд мятал үгүй

шургуусай (ороосой) гэв.

Чадана (Чандага) цэцэн ховсор угтан
аваад өгүүлэв:

Есөн өрлөгийн үгийг буруу гэж

Ер чи үг өгүүлэх буюу.

Хамаг хурагсдыг цэцэн үгүй гэж

Хаан эзэнд чи үг айлтгах буюу.

Өчүүхэн хүүхэнд (хүүхдэд) үг бий
билүү.

Өргөдөг моринд гүйдэл бий билүү.

Нугас мэт замаг цөлбөөсэй чи,

Нохой мэт яс булаалдаасай чи гэв.

Тэр хүүхэн (хөвгүүн) өгүүлсэн нь:

Чадана цэцэн, тэр чинь бус.

Чанар муу сэтгэл буй за.

Есөн өрлөгийн үгийг буруу гэв үү
би,

Ер миний үг зөв гэв үү, би,

Хамаг хурагсдыг цэцэн үгүй гэв үү
би

Хаан эзний зарлигаас даван ядаж
хэллээ би.

Өчүүхэн хүнийг

Өргөн хайрлахул

Өсдөг үгүй буюу.

Өргөдөг морийг

Өргөн тэжээхүл

Таргалдаг үгүй буюу гэв.

Чадана цэцэн ховсор хилэгнэж
өгүүлсэн нь:

Холбож хэлэх үгтэй аж л чи,

Хосолж санах цэцэнтэй аж л чи.

Хулгана мэт биеийг чинь хугачнам
би

Хурсан бүгдэд инээдэм болгоном
би.

Цучил мэт биеийг чинь цуучнам
би,

Цугласан бүгдэд элэг болгоном
би.

Муу хөвгүүн үгээ тат.

Муухай их өвдөм чи.

Багахан хөвгүүн үгээ цэнэ чи,

Балай их өвдөм чи гэв.

Чадана цэцэн чамд хэлсэн биш
билээ.

Богд Чингис хаанаа айлтгалаа.

Ховсор цэцэн чиний үгийг
булаасан биш билээ.

Хувьд өөрийн санаагаа хэллээ би.

Буруу зөв хоёрыг ялгадаг үгүй
буюу чи.

Булингар үгүй далайг өмчирхдөг
буюу чи.

Богд эзний хайрыг хөөргөдөг буюу

Болол үгүй над лугаа үг тэмцдэг

буюу

Хамаа үгүй үгэнд уурладаг буюу

Хас их далайг харамладаг буюу

Хаан эзний маань хайрыг
өмчирхдөг буюу

Хариу үгүй муу над лугаа үг
тэмцдэг буюу

Онон мөрнийг ховоогоор
ширгээдэг буюу

Огторгуйн солонгыг гараар
барьдаг буюу

Эдэр мөрнийг элсээр боодог буюу

чи

Эрдэмт сайн хүнийг санаагаар
цэнэдэг буюу

Цул сэтгэлийг бариасай

Зөв үгэнд баясаасай чи.

Бусчар муу сэтгэлээ тэвчээсэй чи

Буруу үгийг маань сэлбэж өгөөсэй
гэв.

Богд эзэн тэр үгэнд нь (үгийг нь
сонсоод) Чадана цэцэнд зарлиг
болсон нь:

Худгийн усыг засаж ариутгаваас

Хурган, дээр давлан ядаад

Мөн савандаа аху аж л.

Ховоогоор утгаж авбаас

Түлэдтээ (хурамхан зуур) ширгээд

Гутамшиг муу шавар нь

Ёроолоос гарах аж л.

Булгийн ус дээш оргилох боловч

Булингар үгүй аж л.

Түүнийг ширгээх нь маш бэрх

болоод

Давлан урсваас ариун сайхан
тунгалаг аж л.

Харавтар шувууг тэжээж,

Харцага шувуунд тавивал

Харин түүнээс айж далдираад

Газарт бууж,

Хулганы нүх сахин ажгуу.

Харцага шувууг тэжээж

Харигуна шувуунд тавивал

Харин дээш хальж

Хачир өлөгт халун (ёлд халдах)
ажгуу

хэмээн зарлиг болоод,

Бадрангуй цагаан тэнгэрийн
хөвгүүн эзэн богд

Бас тэр хөвгүүнийг дэргэдээ
суулгаж.

Бал мэт рашааны хишгээ өгч

Баясгалант царайгаар үзэн

Өршөөж хайрлан өргөв.

* * *

Ерэн есөн тэнгэрийн орноос бууж

Их аугаа хүчин лүгээ цогт төрсөн

Ерөнхий бүгдийг сайтар эзэлсэн

Есүхэйн хөвгүүн суут богд Чингис
хаан маань,

Огторгуйгаас буусан бадрангуй
цагаан тэнгэрийн

Осолдол үгүй гучин таван эрдмийг
төгс сураад

Олон хэлтэн бүгдийг жолоодон
төгссөн

Үжин Өэлүн хатнаас салсан
(төрсөн) тэр богд маань.

Тэнгэрээс нааш хорин нэгэн үе
болсны хойно,

Тэрхүү богд хувилж төрөөд

Түвдийн Нанхиадын хан орныг
булаагаад

Тэнд таван өнгө, дөрвөн харийг

өмнөө цуглуулж

Зүлэг хийгээд

Элдэв цэцгээр дүүрсэн Хэрлэний
мөрөнд

Зуны эхэн сарын наран өдөр
унагаа барьж,

Зулаг сацлаа сар дүүрэн өдөр
сацаад,

Зул хүж түлж, тэнгэр эцэг юүгээ
тахиад,

Нармай их улсаа энд тэндээ
хурааж,

Нуур далай мэт хуримаа сайтар
дэлгээд,

Нийт бага их л үгүй зэргээр
жаргаж суугаад,

Наху баяны хөвгүүн хөлөг Боорчид

Богд эзэн зарлиг болсон нь:

Биеэс минь уйтгар үгүй дагагч
үдийн сүүдур минь,

Байлдах цагт үл хөдлөгч хаш хад
минь,

Барилдсан үгнээс

үл сүлдэгч (няцагч) хивийн зангиа

минь,

Бэрх хэцүү үйлд минь

харил үгүй үнэхээр зүтгэж явагч

Буулгат шар мэт

Боорчи минь чи нэгэн үг өгүүл гэв.

Богд эзнийхээ тийм зарлигийг
сонсоод

Боорчи баясаж хариу нь магтан
ийн хэмээн өгүүлсэн нь:

Элдэв эрдэнэсээр цогцолсон
сүмбэр уул минь

Энд тэндээс олон мөрөн цугласан
анабад далай минь,

Өдөр шөнө одон гаригаар
хүрээлсэн

огторгуйн чандмань минь,

Эрхт тэнгэрийн хөвгүүн,

суут богд эзэн минь гэж магтаад
ийн өчив:

Хаан хүний гучин таван эрдмийг

төгс сураад

Хас их төр шажин хоёроо алдал
үгүй төвшнөө бариад

Харьтан дайсанд хатан зүрхээ үл
уйдан (шантран)

Халуун зуурын эе эвийг хичээх
хэрэг буй за гэв.

Хүний эрхт суут богд, Чингис хаан

Хуй ун чинсан (Гоо Ван Чинсан)
тайшид зарлиг болсон нь:

Түймэр дайсанд

түритгэл үгүй шургагч согтуу заан
минь

(Түймэр мэт дайнд

түгдрэлгүй орогч сүрт заан минь Н.
Т.)

Туг сүлдийг минь

барьж үл хөдлөгч чулуун хөшөө
минь

Төлөв их хуримд минь,

хошуучлан байж хүргэгч дэлгэр
баян минь

Тэмцэхүй мөрт (дайнд)

мөсөн (мэсэн) болдыг минь барьж
айлгагч

Гоо Мухулай минь чи нэг үг өгүүл
гэв.

Цогт төрсөн суут богдын тийм
зарлиг сонсоод Залайрдайн Гоо
Мухулай баясаж, хариу нь магтан
ийн хэмээн өчив:

Амтат олон жимс

дэлгэрсэн галбирваасан модон
минь

Асар их хүчин төгссөн,

цаст уулын цагаан арслан минь

Арга хүчин хоёрыг тэгш чадагч
гарьд хөлөгт минь

Алдарт төрсөн суут

богд эзэн минь гэж магтаад ийн
өчив:

Гүн их далай мэт

сэтгэлийг үл долгидон
(долгилуулаад),

Хүнд их төр шажнаа дээр
тэнгэрээс гуйгаад,

Хүний өшөөтөн

дайсныг хатуу засгаар түритгээд
(дараад)

Хөвчин их улсаа цул авираар
(жолоодож)

дурыг нь авах хэрэг буй за гэв.

Хан их тэнгэрийн хөвгүүн суут богд

Чингис хаан

Хайрт Борохулдаа ийн зарлиг
болов;

Болзоход минь босож үл хөдлөгч
хөндлөн хөхүй минь

Булганы суманд минь (дайн
байлдаанд) угтаж босоод

хатгалдагч, уринт асури (сэтгэлт
минь)

Бусхул үгүй чин зоригт буурчи
хөлөг минь

Бултрал үгүй хурдан явдалт

хатан морин мэт Борохул минь

Чи нэг үг өгүүл! гэв.

Богд эзний тийм зарлигийг
сонсоод

Борохул баясаж

хариу нь магтан ийн хэмээн
өгүүлсэн нь:

Эс билидүгсэн

(гатлах) давлага ихт мапам далай
минь

Элдэв жаран

жигүүр лүгээ төгссөн их хүчит
гарьд минь

Эрэхүй есөн

хүслийг хангагч, тунамал
чандмань минь,

Эрийн эр төрсөн

суут богд эзэн минь гэж магтаад
ийн өчив:

Арга хүчин хоёрыг тэгш чадаад

Асар их хүчнээ үргэлж үл оморхон
(бууруулан)

Алив өчүгэдийг (иргэнийг) эеэр
нөхөр татаад,

Алстаа сонстох сайн нэр хичээх
хэрэг буй за гэв.

Тэнгэрийн хөвгүүн, суут богд
Чингис хаан,

Татаарын Шихихутугт зарлиг
болсон нь:

Байлдах цагт

бүрээг минь сүрдэл үгүй дуурсгагч
луу минь,

Бэхлэн хэлэлцсэн үгсийг минь

гадагш үл өгүүлуач битүү лонх
минь,

Балдагт шор тэргүүтэн

мэсийг минь хурцатгагч чулуун
билүү минь

Бууц нутгийг минь засагч
Шихихутуг минь

Чи нэг үг өгүүл гэв.

Суут богдын тийм зарлигийг
сонсоод

Шихихутуг баясаж

хариу нь магтан ийн өгүүлсэн нь:

Гүүр үл тавигдах өргөн их Хэрлэн
мөрөн минь

Хүлэгт үл давагдах өндөр их хас
даса уул минь

Хөвчин бүгдийг асрагч

алтан умайтын хөвгүүн минь

Хүний эрхт төрсөн суут

богд эзэн минь гэж магтаад ийн
өчив:

Үлэмж их жаргалдаа үтэл бүү
ташуур,

Үнэн төр оажныхаа тул амь биеэ
тэвч,

Үргэлж хүч өгсөн нөхрөө бүү март,

Өчүүхэн бодол үгүй

юманд орохоо тэвчилтэй л буй за
гэв.

Ухаантай төрсөн суут богд

Урианханы Зэлмэд зарлиг болсон
нь:

Улсын урьд туршуул болсон мэхт
баатар минь

Унах үгүйд мориныг унуулагч
аргат баян минь

Унд үгүйд минь тараг уулгагч

бэлэн идээт минь

Учирсан Бөртгөлжинийг минь
авчирч өгөгч их ачит минь

Чи нэг өгүүл гэв.

Цогт төрсөн

суут богдын тийм зарлигийг
сонсоод

Зэлмэ баясаж, хариу нь магтан
ийн өгүүлэв:

Чилгэр ганг сэрүүцүүлэгч

зандан ой минь

Чанадсын дайсныг

түймэр мэт түлэгч цандалин
(хүчит) гал минь

Цаглашгүй аугаа хүчит маш
төвшин заан минь

Чанар иш нэр аван төрсөн суут
богд минь

гэж магтаад ийн өгүүлэв:

Гэгээн ухаант цэцэд

мэргэдээ бие шахмаа (шадар)
аваад

Гэмт муу ардыг засгаар үтэр
гэсгээж

Хэрэгт үйлээ осолдол үгүй хичээж,

Хэн хэнийгээ

алгасал үгүй асрах л хэрэг буй за
гэв.

Бадрангуй тэнгэр эзэн богд

Бэсүдийн Зэвд зарлиг болсон нь:

Хад мэт дайсанд

харил үгүй шургагч харвасан сум
минь

Харь атаатныг үзвээс

зүтгэн ирэгч борогчин харцага
минь

Хатууд зорьсон

үйлсийг үл осолдогч төмөр дэгээ
минь

Хамагт зохилдон чадагч зөөлөн
мяндас мэт

Зэв минь чи нэг үг өгүүл гэв.

Хаан эзнийхээ тийм зарлиг
сонсоод

Бэсүдийн Зэхэ (Зэв) баясаж хариу
нь ийн өчив:

Олон зөгийн цогцолсон бал ихт
бадам лянхуа минь

Осолдол үгүй шинэд дүүрсэн

гэрэл ихт хүмүдийн садан минь

Омог ихт дайсныг үнсэн товрог
мэт

хийсгэгч соронзон хянга минь

Лугаа хүчин төгссөн

суут богд эзэн минь гэж магтаад
ийн өчив:

Хутагт гурван эрдэнэ

тэргүүлэн дээр тэнгэр нарыг
үргэлж залбиран

Хоёр заяанд

туст төр шажнаа алдал үгүй
төвшнөө бариад

Хорт дайсныг хол ойр гэлгүй биеэ
бэхлэн сэрээд

Хойдод хууль болох

сайн нэрийг хичээх хэрэг буй за
гэв.

Суут богд Чингис хаан,

Сүлдэний Торхан Шард зарлиг
болсон нь:

Үсэн хийгээд унгасны тэргэнд
нуусан ахай минь

Улс монголын эзэн болгоод

хаан оронд хүргэсэн их ачит минь

Усгал зохисоо, өсөд үл султгагч гүр
зүрхт минь

Өсөд гэм үл тавигч зөөлөн ёнхор
мэт

(сэтгэлт) Торхан Шар минь чи нэг
үг өгүүл гэв.

Дээд хувилгаан тэр богдын
зарлигийг сонсоод

Торхан Шар ийн магтав:

Хаднаас хас авсан эл хул ахан
минь

Хан тэнгэрээс

алтан аягат рашаан буулгасан их
цогт минь

Хамаг бүгдийг эрхэндээ хураагч
хүчир хүчит минь

Гайхамшигт төрсөн

суут богд эзэн минь гэж магтаад
ийн өчив:

Хүнд их биеэ

Хүндэт бүү сэтгэ

Хүчир их хүчээ

Султган бүү явуул

Гүжирмэг гэмтнийг

Энэ биеэс үтэр холдуулаад

Хүсэх мэт сайн үйлийг

Хичээх хэрэг буй за гэв.

Цогт төрсөн богд эзэн

Чуу мэргэнд зарлиг болсон нь:

Зүгээр явбал чухлан зугтаагч үнэг
минь

Захирч ирвээс өшин шургагч гунан
барс минь

Зааж өгснийг минь

алдал үгүй харвагч аянгын сум
минь

Зорьж ирсэн дайсныг ухулан
харвагч

Чуу мэргэн минь чи нэг үг өгүүл
гэв.

Жавхлантайяа төрсөн тэр богдын
зарлигийг сонсоод

Зүрчидийн Чуу мэргэн ийн
өгүүлэв:

Хорин найман аадар хийгээд
арван гаригаар

дүүрсэн тэнгэр нарын огторгуй
минь

Хотол элдэв зүйл

жимс дэлгэрсэн галбирваасан
модон минь

Хортон дайсныг

тариа мэт хэмхлэгч алтан тээрэм
минь

Хувь билэг төгссөн суут

богд эзэн минь гэж магтаад ийн
өгүүлэв:

Хэли уда (хиргүй) сэтгэлээр ерийг
багтаа

Гэмтэн муу ардыг засаад мөрөөр
гэсгээ

Хэтэрхийеэ их улсынхаа дурыг
аваад

Хэв хэзээ алдарших

сайн нэрийг хичээх хэрэг буй за
гэв.

Хан мөнх тэнгэрийн хөвгүүн, суут
богд Чингис хаан

Хар Хируд зарлиг болсон нь:

Өшөөтөн дайсныг

өрлөн дарагч хар өтүгэ (баавгай)
минь

Өсөд хазгайгүй сэтгэлт ялгуусан
мэс минь

Үргэлж гадаад

үйлсийг хичээгч болд гүр зүрхт
минь

Үнэнээр зүтгэн явагч

Хар Хируцай минь чи нэг үг өгүүл
гэв.

Осолдол үгүй тэр

хувилгаан богдын зарлигийг
сонсоод

Ойрадын Хар Хиру баясаж, магтан
өгүүлсэн нь

Тэгш хамаг бүгдийг өршөөхүй
сэтгэлт бодисун минь

Дэлхий дээрхийг эрхэндээ хураагч

хурмаст

тэнгэр минь

Түгдрэлгүй үнэн худал хоёрыг
ялгагч эрлигийн

ноён минь

Төгс аугаа хүчит суут

богд эзэн минь гэж магтаад ийн
өчив:

Өтгөс ихсээ хүндлэн тэтгэж

Өнчин өчүүхнээ асран өршөөж

Өмчит их улсынхаа дурыг аваад

Үүрд алдарших сайн нэр хичээх
хэрэг буй за гэв.

Амь есөн өрлөгийн үг нь

Аливаа хойдсын тулд

Аван хэлэлцтүгэй ер бүгд та

Ашид хаад, ноёд үзтүгэй хэмээн
зарлиг болсонд,

Гэгээн ухаант цэцэд мэргэд
бүгдээр

Хэтэрхийеэ есөн өрлөгийн үгсийг
хэрэглэн

Эмээлийн дуунд авав.

* * *

Бас Хубилай ноёныг Харлугуудад
цахурахулбай (цэрэглүүлэв).
Харлугуудын Арслан хаан Хубилайд
элсэн иржээ. Хубилай ноён Арслан
хааныг аваад ирж богд Чингис
хаантай уулзав. Эе бололдов хэмээн
Арсланг соёрхож, Алаха бэхийг өгөв.

Харлугууд Арсланд Алаха бэхийг өгч
үүсгэхүйд богд Чингис хаан соён
зарлиг болов:

Өрөөл хөл минь болон

Хангарихын минь шүтээн

Халтирахиг минь тах болж

Өгөхөө чи хатууж.

Бас үтэр нөхөцөх бие

Өнө аху нэр

Өөрийн ухаант сэтгэлээс

Сайн нөхөр үгүй,

Урин хилин, алагчин хорт

Муу сэтгэлээс (илүү) дайсангүй.

Итгэлтэн олон буй за

Өөрийн бие мэт итгэлт үгүй.

Дотнологдох олон буй за

Өөрийн сэтгэлээс дотно үгүй.

Хайрлагдах олон буй за

Өөрийн аминаас хайран үгүй.

Ариунаа явбаас авирч уда аж
(хэрэгтэй)

Сэрж явбаас насад түгэл аж

Хатуужваас насад аюул үгүй аж

Эдүгээ хатууж хэмээн соёгсон
ажгуу.

Бас Сүбээдэй баатар, төмөр тэлгэту
(тэрэгт) Мэргидийн Тогтаагийн Худу,
Чулуун тэргүүтэн хөвгүүнийг нь аян
чи хурлаж (нэхэн довтолж), Чүй
мөрнөө гүйцэж мохотгож ирэв. Бас
Зэв, найманы Хүлүг хааныг нэхэж,
Хирис голд гүйцэж Хүлүг хааныг
мохотгож ирэв. Уйгудын Идогууд
(Идүүд) богд Чингис хаанд элч
илгээж Абирга (Адхираг) Тарбай
хоёр элчээр өчиж илгээсэн нь: Үүл

арилж, гэгээн наран үзсэн мэт,
мөсөн хайлж мөрөн үс олсон мэт,
богд Чингис хааны нэр алдрыг
сонсож маш их баясав. Хаан
соёрхвоос алтан бүсийн горхиноос,
ал (ариун н. Т.) дээлийн үртэснээс
олж, тавдугаар хөвгүүн чинь болж
хүч өгсү хэмээн өчиж илгээжээ.

Тэр үгийг богд Чингис хаан соёрхож
өгүүлж илгээсэн нь: Үг өгье.

Тавдугаар хөвгүүн болтугай. Алтан,
мөнгөн, сувд, тана, дардаг, начин,
торгод аваад Идогууд иртугэй
хэмээж илгээвээс Идогууд
соёрхогдов хэмээн баясаж, алт,
мөнгө, сувд, тана, торго, начин,
дардаг агуурс аваад ирж Идогууд

Чингис хаантай уулзав. Идогуудыг соёрхож Илалтун (Алалтун) бэхийг өгөв. Уйгудын Идогуудад Илалтун бэхийг өгч үүсгэхүйд богд Чингис хаан соён зарлиг болсон нь: Хатагтай хүн гурван эрт болой. Аль гурван эр хэмээвээс тэргүүн төр эр буй. Түүний хойно нэр эр буй. Түүний хойно авсан эр буй. Гурван эр хэмээгдэх энэ. Төр эрийг хатуужваас нэр эр бэлэн эсэн буй. Бэлэн нэр эрийг бэхэлбээс авсан эр хол ангид алс хэдий хаа одох хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Бас туулай жил Зөчийг, баруун гарын цэргүүдээр ойн иргэнд илуулав. Буха газарчилж одов. Ойрадын Хутуга

бэхи түмэн ойрад урад элсэн орж
ирэв. Ирж, Зөчийг удирдаж түмэн
ойрадад газарчилж, Шиншинд
оруулав. Зөчи ойрад, буриад, барга,
убсус (урасут), хабсаг (габганас),
тумбасыг (туба аймгийг) оруулаад
түмэн хиргисүүдэд хүрвээс,
Хиргисийн ноёд Эди Инал, Алдай эр
(Алдиэр эр), Үрвэг Тигидийн (Өлэ-
тигин) ноёд элсэн орж цагаан
шонхор, цагаан агт, хар булга аван
ирж Зөчетэй уулзав. Сибир, хэсдэм,
баяд, тунаг (тухас), тэлэнг, төгүэстэн
бичигтээс нааших ойн иргэнийг Зөчи
оруулж, хиргисийн түмтийн,
мянгатын ноёд, ойн иргэний ноёдыг
аваад ирж, богд Чингис хаанд

цагаан шонхор, цагаан агт, хар
булгадаар бэлэглэж уулзав Ойрад
Хутуга бэхийг угтан, түмэн ойрадаа
удирдан ирэв хэмээн зарлиг
соёрхож, хөвгүүн Иналчид
Сэчэйхэнийг (охиноо) өгөв.
Иналчийн ах Төрөлчид Зөчийн охин
Халуйханыг (Олуйханыг) өгөв.

Суут богд Чингис хаан Зөчийг
соёрхож өгүүлсэн нь: Хөвгүүдийн
минь ах Зөчи чи, гэрээс сая гарч мөр
сайтай одсон газраа эр, агтыг үл
ширгээн (газардан), үл зовоон,
өлзийт ойн иргэнийг оруулж ирэв
чи. Эдгээр иргэнийг чамд өгсү
хэмээн зарлиг болов. Богд Чингис
хаан Сэчэйхэн ахайг ойрадын

Иналчид өгч үүсгэхүйд Боорчи
ноёныг соё хэмээвээс Боорчи ноён
соёсон нь: Сэчэйхэн ахай сонс. Хаан
эцэг чинь чамайг, охин төрсний тул
ойрад иргэнийг даруулан нутаглав.
Эрт босож, орой хэвт. Өөрөөс ихэс
хадмуудаа үүрд гадна бүү байлга.
Өдөр шөнө нэгэн сэтгэлээр хатууж.
Амны ухаан билгээ тогтоо. Аланы
буртгаа хадгалан эс сурсан мууг энд
тавьж од. Сурсан сайныгаа аваад од.
Ойрад иргэнээ сэлбэн холбон
соёрхогтун хэмээн соёсон ажгуу. Бас
Борохул ноёныг хорь түмэд иргэнд
цоохорлуулав (мордуулав).

Түмэд иргэний ноён Дайдагул
Сахурийг үхсэний хойно эм нь

Ботохой Тархун түмэд иргэнийг
мэдэж ажгуу. Борохул ноён хүрч,
гурван аран (хүн дагуулан) их
цэргийн урьд явахаар одож үд
жилдэн (үдэш) ухамсар бэрх ойд
ормоор (нарийн харгуй Н. Т.) явж
байтал харуул нь хориод
дарамдадаж (гэнэт) орон бууж
Борохул ноёныг барьж алжээ. Түмэд
иргэн Борохулыг алав хэмээн
мэдэж, богд Чингис хаан маш
хилэгнэж, өөрөө морилохыг
туурвиваас (завдваас Н. Т.) Боорчи,
Мухулай хоёр байлган ятгаваас жич
дүрвэдийн Дүрбэ Догшиныг
илгээсэн нь: Цэргийг хатуу засаж,
мөнх тэнгэрийг залбирч, түмэд

иргэнийг оруулан сорь хэмээн
зарлиг болов. Дүрбэ, цэргээ засаад,
урьд цэргүүд явах харуулын суух мөр
ором сувагт Угдарху Ибэгэлээр
сахиулж, Улаан бухын явсан сан
мөрөөр цэргээ засуулав (давшуулав).
Тоот хүн зүрхэн ядваас (шантарваас)
ишихуяа (занчихын) тул эр тутам
арван мөс (саваа Н. Т.) үүрүүлж, сүх,
ооль, хөрөө, цүүцээр зэр зэвсэг
засуулж, Улаан бухын явсан мөрд
байсан модыг огтлон цавчин
хөрөөдүүлж мөр болгож уулан дээр
гарч, түмэд иргэний өрх (орой)
дээрээс гэрүүдэд хуримлан суухуйд
дауливай (довтлон оров).

Урьд Хорчи ноён, Хутуга бэхи хоёр

түмэдэд баригдаж Ботохой Тархунд
ажгуу. Хорчийн баригдсан ёсон нь:
Түмэд иргэний охин, хүүхэн гучин эм
автугай хэмээн зарлиг болсонд
түмэд иргэнээс охин авах хэмээн
очтол, урьд эелдсэн (дагасан) иргэн
жич булха (дайсан) болж Хорчи
ноёныг барьжээ. Хорчи түмэдэд
баригджээ хэмээн богд Чингис хаан
мэдэж, ойн иргэний явдал Хутуга
мэдэж за хэмээж илгээвээс Хутуга
бэхи бас баригджээ. Түмэд иргэнийг
оруулан бараад, Борохулын ясны тул
зуун түмэдийг өгөв. Хорчид гучин
охин өгөв. Хутуга бэхид Ботохой
тархуныг өгөв. Бас Энгүдийн Уран
чингүй гучин нэгэн отгийг авч унах

нарны хойгуур харь болом гэж эчив.
Эзэн, Хасар хоёр нэхэж гүйцэв.
Тэгэхэд эзний сайн самужинг Хасар
унаж, хөвгүүн Тогтунга баатрыг
удирдан хошуучилж, самужинг
цусан зээрд болтол уралдаж
(байлдаж) дараад авч ирэв. Хасар,
Бумбулан нэрт эмийг шан авав.

Түүний хойно Уран Чингүй,
Хувилгаан цэцэн хаанд шил суврага
хүргэсэнд Ал Алтан нэрт охиноо
өгөв. Алтан Гургалдай нэрт охиноо
солонгодын Нарин хаанд өгөв гэх.
Богд эзний дөрвөн дүү нь Хасар,
Бэлгүтэй, Очиху, Хачиху буюу.
Бөртгөлжин гоо хатнаас Зөчи,
Чагадай, Өгэдэй, Тулуй, хэмээх

дөрвөн хөвгүүн буюу. Бас Алаха
бэхи, Илалтун (Алалтун) бэхи,
Сэчэйхэн хэмээх гурван гүнж бөлгөө.
Хулан хатнаас Гөлүгэ гүнж, Есүй
хатнаас Ючибай гүнж буюу. Есүгэн
хатнаас Харачар, Хархаду, Чагур эд
гурав бөлгөө. Суут богд Чингис хаан
зарлиг болж, эх, хөвгүүд, дүү нартаа
ирсэн улс өмч өгье хэмээн өгсөн нь:
Улс хураан явсан эх минь буй за.
Хөвгүүдийн маань ах Зөчи буй за.
Дүү нарын маань нялх Отчигин буй
за хэмээн, эхдээ Отчигины хувь лугаа
түмэн иргэнийг эх отгон дүү хоёрт
өгөв. Эх чамлан эс донгодов. Зөчид
есөн мянган иргэн өгөв. Чагадайд
найман мянган иргэн өгөв. Өгэдэйд

таван мянган иргэн өгөв. Тулуйд
таван мянган иргэн өгөв. Хасарт
дөрвөн мянган иргэн өгөв. Алчидайд
хоёр мянган иргэн өгөв.

Бэлгүтэйд нэгэн мянга таван зуун
иргэн өгөв. Даридайг хэрэйд лүгээ
бололцов (нийлж явсан) хэмээн
нүдний эчнээ зүтгээ (далд болгоё)
хэмээвээс Боорчи Мухулай,
Шихихутуг гурвуул дуртгасан нь:
Галаа сөнөөх мэт, өөрийн гэрээ
эвдэх мэт, сайн эцгийн чинь гэрээс
(болж үлдсэн) авга чинь хоцорч аму.
Хэр тэвчих (түүнийг устгаж яаж
болно). Эс ухсанд бүтүгэй
(уучилтугай). Сайн эцгийн чинь нялх
нутгий нь бутруулчих атугай хэмээн

хамраас өни сэнгэтэл хаан
хэлэгджээ. Далай хэмээх сайн эцгийг
сэтгэж, Боорчи, Мухулай, Шихихутуг
эд гурвын хэлэнд (үгэнд орж)
амарлив за. Эхдээ, Отчигинд түмэн
иргэн өгч, ноёдоос Хүчү, Хөхэчү,
Жунхур, Хурхасад дөрвийг түшив
(өгөв). Зөчид, Хунан, Мөнхүр, Хэтэ
гурвыг түшив. Чагадайд Харачар,
Мөнхэ, Индухадай гурвыг түшив. Бас
зарлиг болсон нь: Чагадай хэцүү
буюу, Хөхэчүс үд манагар (өглөө
үдэш) дэргэд (нь) аж (байж),
сэтгэснээ хэлэн атугай хэмээн зарлиг
болов. Өгэдэйд Илугай, Тэгэй хоёрыг
түшүүлэв. Тулуйд Жидай, Бала
хоёрыг түшүүлэв. Хасарт Жибэгэ-ийг

түшүүлэв. Алчидайд Чаурхайг
түшүүлэв. Суут богд Чингис хаан
дөрвөн хөвгүүдээ соён зарлиг
болсон нь:

Өндөр уулын хөтөл зорь

Өргөн далайн олом зорь

Хол хэмээн бүү цөх

Явбаас хурьюу.

Хүнд хэмээн бүү цөх

Өргөвөөс даагдьюу.

Мах идэх шүд аманд аж,

Хүн идэх шүд сэтгэлд аж,

Бие бөх бөгөөс ганцыг яльюу,

Сэтгэл бөх бөгөөс олныг яльюу
хэмээх зарлиг болсон ажгуу. Суут
богд Чингис хаан дөрвөн хөлгүүдээ
соён зарлиг болсон нь:

Гурван мэргидэд ахулдаж
(хөөгдөж)

Бурхан Халдун дээр буруулан гарч

Өмнөөс зүтгүүлж

Хойноосоо хоцуулж (нэхүүлж)

Ар барь болсонд (Арай
баригдаагүйд)

Мөнх тэнгэрт ивээгдэж

Үүдэн жолоо нэхэж,

Эд иргэнийг цуглуулж,

Та бээр урт цулбуур дахь
барихуйяа

(Урт жолоог минь та нар барьж)

Авхай үүдийг нэгүхүяа (нүүхэд)

(Үүд хаалгыг минь та нар нээж)

Нэгэн хоёр хүнтэй болгож

Хамгийн хаан

Улсын эзэн болбай за (болгов),

Би манагарын хойно

(Хожим хойно)

Та ургууд минь

Халтирч олсон

Хаан нэрийг минь

Хайрлан сахигтун!

Тойрч олсон

Түгэрүгэй төрийг минь

(Төр улсыг минь)

Төвшнээ бэхлэгтүн!

хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Суут богд Чингис хаан дөрвөн
хөвгүүнээ соён зарлиг болсон нь:

Ургахуйгаас шингэхүйд хүртэл

Улс иргэнийг хурааж явж

Эн олон, бүс элэгтний

Элгийг нэгтгэв за би.

Тун, бус толгойтын

Толгойг нэгэн болгов за би.

Сэтгэл муутан уйдаx тэд

Ой муутан чилэх тэд

Ургууд минь та

Ойндoo үл уйдан

Сэтгэлдээ үл чилэн хатуужигтун

хэмээсэн ажгуу. Бас дүү нар,
хөваүүдээ соён зарлиг болсон нь:
Ургахуйгаас шингэхүйд хүртэл,
тэнгэрт дэлхий төгс соёрхогдсон
бөгөөтөл, төрийг тэтгүүлэх дүү нар,

хөвгүүд төрөлдөж (төрж) улс
засалдах өтгөс бүхүн өгдэж
(нэмэгдэж), хамаг төрийн хаадаас,
олон улсын аргамж болов за. Би
хаадаас болж төрийг бэхлэн сахиж,
аргамж болж улсыг барин хатуужсу.
Дүү нар, хөвгүүд минь та нар, төв
язгуурыг сахин, төрийн тул түрилдэн
(зүтгэж) соён хатуужигтун. Өтгөс
нугууд минь та нар, өөрийгөө үл
санан (өөрийн тусыг бодолгүй),
улсын тул өгүүлэн дурдхан ахтун
(өгүүлж зөвлөж байхтун).

Эрдэмт билэгт хүнийг олбоос, та
өөрийн биеэс хол үл болгогдахуй
(бүү байлга). Хэрвээ эрдэмт
билэгтийг олоод эрдэнэ өгч оломлон

дурыг нь авбаас ач тус нь танд их болох. Хан тэнгэртээ (өршөөлөөр) хамаг бүгд төрийг төгс үгтэвэй за (байгуулав) би. Та хөвгүүд, ургууд минь мөн хойно зовон бүтээсэн төрийг минь зонхилон, үүдэн бүтээснийг минь сахиж манан хатуужигтун та (бэхлэгтүн). Үүдэж бүтээж сахин эс хатуужваас үтэр эвдэрьюү. Үүдсэнээр зовсон таны тус эс больюу (Үүдэн бүтээхээр зовсон тань тус үл больюу). Бүтээснээс сахисан минь дээр буюу. Та ургууд минь би хэмээн сэтгэлээ. Билэгтээ тогтоотугай. Их дуран барьтал зөв сайнаар засаад:

Амандаа хүрэх уушгиа даран

чадваас

Арсланг дарсан мэт илүү буй.

Амандаа хүрэх уушгиа даран
ядваас

Уурлаж хүчилж хэнийг чадах та.

Хүзүүнд хүрэх уушгиа даран
чадваас

Хүчит заан бөхийг дарсан шүд үлүү
(илүү) буй

Хүзүүнд хүрэх уушгиа даран
ядваас

Хүчилж уурлаж хэнийг чадах та

ургууд минь

Уул мэт өндөр бүү авирлагтун

Уул хэдийгээр өндөр боловч

Амьтнаа авирагдаж дээрээ
гаргаюу.

Далай мэт гүн агуу сэтгэлт
болбоос

Дээр хүн үл үхюү.

Хүнд үл давтагдах болбаас

Хүн төрсний билэг тэр буй.

Аман тань хэдийгээр олон болж

Аялгуус тань цөөн болбаас тусгүй

Алив ёсоо адилтган авирлан
сурагтун.

Алив үйлчингээс

Аялгуут билэгт хүн хэрэгтэй.

Түмэн түмэн хүнээс

Нэгэн төрөө мэдэх хүн дээр буй.

Хар ойг авлав за.

Хаван бөхийг хайладал барьж өгөв
за би.

Хаваны ургуудыг гарлан асран

ядваас

Хар ойдоо хатирч гарч одвоос

Харах биед тань эмгэг буй за.

Өндөр уулыг авлав за би

Өтэгэ (баавгай)-ийн хөвгүүдийг

Үрхэртэл барьж танаа өгөв за би.

Өтэгийн хөвгүүдийг оломлон эс
асарваас

Өндөр ууландаа гарч одвоос

Өөрийн биед тань зовлон буй за.

Хуучин дээл хагаран ударваас
(урагдваас)

Харгана бутанд торъюу.

Харь шир хоёр тэсгин хагацваас

Хан харц хоёр сацуу больюу.

Шинэ дээл сэтрэн ударваас

Шарилж бутанд торъюу.

Шир харь хоёр тэсгин хагацваас

Шивэгчин хатан хоёр сацуу
больюу.

Арга билгийг эс мэдвээс

Алан доорх ямааны өнүүгүнийг

(Алаг ямааны ишгийг ч)

Алж идэхүйеэ бэрх болой.

Арга билгийг мэдвээс

Ууланд бүгэн явах

Аргалийн зулзагыг

Алж идэхүйеэ хялбар болой.

Харийг өчүүхэн хэмээсээр

Хатдыг уйлуулсан олон буй за.

Хадран загасыг өчүүхэн хэмээсээр

Гарын алгыг хөрөөлгэн эсгүүлсэн
олон буй за.

Омог хүчнийг тарааж

Олон аргаар барьсны тул

Олны эзэн болох буй за.

Хад сайт үнэг бэрх

Боролжин сайт туулай бэрх

Бурантаг сайт үхэр бэрх

Хаан сайт харцын өнгө

Улаан хад сайт ямааны

Олхорхой (ходоод) дүүрэн.

Хаан хүн жаргахдаа

Төрийнхөө сайнд жаргаюу

Харц хүн жаргахдаа

Хааныхаа сайнд жаргаюу.

Хаалгат гэрт суусан

Хатан хүн жаргахдаа

Эр юүгээ сайнд жаргаюу,

Хамаг бүгд жаргахдаа

Эв, эеийнхээ сайнд жаргамуй аа.

Хааныхаа сайныг

Харц үл мэдьюү.

Хаанаас хагацан барсанд

Хааныхаа сайныг тэнд мэдьюү.

Эр юүгээ сайныг

Эм үл мэдьюү.

Эрээсээ хагацан барсанд

Эр юүгээн сайныг тэнд мэдьюү.

Хаан хүн

Харц хүний авир авирлаваас

Хамаг улсаа алдьюу.

Харц хүн

Хаан хүний авир авирлаваас

Хар тэргүүнээ барьюу.

Хан тэнгэрийг шүтвээс больюу.

Хар усыг чанаваас үл больюу

Хатан эмсийг итгэвээс үл больюу

хэмээн соёжээ.

Бас суут Чингис хаан, Хасар эхитэн
(тэргүүтэн) дүү нараа соён зарлиг
болсон нь:

Онон мөрний эргийг

Ухан чавчиж олом болгохдоо

Ургийн ургийн тулд

Орд гэрийнхээ тулд

Олом болгов за би.

Хэрлэн мөрний эргийг

Хэмхэлж гэтэлгэн болгохдоо

Хэрэгт ургийнхаа тулд

Гэр тэрэгнийхээ тулд

Гэтэлгэн болгов за би.

Мөн хойно та дүү нар минь ургаар
болж, оршуулсан олмыг минь бүү
огтлогтун. Олны үгэнд орж огтлон
сэтгэвээс олхун мэт биесээ огтлогтун
та. Тэнгэрийн ивгээлээр болсон
мөрийг минь бүү мөшгөгтүн. Бус
сэтгэлтний үгэнд орж, мөхдүүлэн
(мөшгөн) сэтгэвээс мөн зарлиг
засгаар мөхөөгтүн (шийтгэгтүн) та.
Бус болсон ах дүүдээ ичириг
(ичгэвтэр) болуузай. Богд Чингис
хаан Мэнгэтү сэцнийг өгүүл хэмээн
зарлиг болбаас Мэнгэтү сэцэн өчсөн
нь: Эрт мянган түрүүт ганц сүүлт
могой ажгуу. Олон тэргүүн нь зүг зүг
татлалдахуйд тэрэгнээ дарагдаж
алагджээ. Бас мянган сүүлт ганц

түрүүт могой ажгуу. Сүүлүүд нь ганц
тэргүүнийхээ хойноос дагаж нэгэн
нүхэнд орж тэрэгнээ эс дарагджээ.
Үүний мэт мянган сүүл чинь болж,
хүчин өгөхөө хатуужсугай хэмээн
өчөөд:

Хуримыг эвдэгч хор (хорлогчин)

Авыг эвдэгч нур (нуранги)

Зангыг эвдэгч (үнэг),

Зуудийг эвдэгч муу элээ (бий
хэмээв).

Богд Чингис хаанд, Отчигин ноён
салахдаа бишрэн өчсөн ажгуу. Хаан

ах юугаа даган явж, саадагт сум
болж согос эс хоцров за. Хөтөл морь
болж, цавчин эс татав за. Шавдас
(байлдаан) гэхүйд эвслэлдэв за.
Залтас гэхүйд услалдав за. Чонын
бүрд бүрдлэхүйд бүрдлэлдэв за.
Үнэгний сайн шар шарлахүйд
шарлалдав за. Тийн явалцаж түмэн
иргэнийг даргалуулав за хэмээн
бишрэн өчсөн ажгуу. Богд Чингис
хаан, дээр тэнгэрийг бишрэй зарлиг
болсон нь: өөрийн төрөөр итүгээний
дээр надаас бус дээр хүчитнийг эс
болгов чи. Миний дээр малгай минь
буй за хэмээн малгайгаа тайлан авч
хоймор тавьж мөргөөд тэр өдөр
дарсыг ихэд халууцтал зооглосон

ажгуу.

**Эзний тэр үгийг сонсоод
Солонгуудын Буха цагаан
хаан, өөрийн Хулан нэрт
охиноо өгөн өргөж, барс
гэрт, Буха Солонго хоёр отог
инжтэйгээр онгоцоор
авчрав . . .**

Суут богд Чингис хаан, дүү нар,
хөвгүүддээ иргэн өгч, улсын тачаал
төрийн оньсон товчилж соён зарлиг
болсон нь ийн бөлгөө. Чингис
хаанаас Отчигин ноён салж гарсны
хойно Тангудтайн Гоо сэцнээс
асуусан нь: Хаан ахаасаа салгагдав

би. Хан хүний улс засаглах ёсон ямар
вэ хэмээн асууваас Гоо сэцэн
өгүүлсэн нь: Зөв асуув чи. Хан хүний
улс засаглах ёсон нь, наран мэт үл
хождуулах, нуур мэт үл голон
хатуужих буй хэмээсэн ажгуу. Тэр
үгийн тайлбарыг гурван өдөр эс олж,
Отчигин ноён өгүүлсэн нь: Гоо ах энэ
үгийн чинь тайлбарыг эс олов би.
Юун үг бөлгөө хэмээн асууваас Гоо
сэцэн өгүүлсэн нь: Хан хүнийг наран
мэт бүү хождуул хэмээх минь наран
ургаваас сайн ба мууд, амьд ба
үхсэнд тэгш халуун гэгээнээ хүргэюү.
Хан хүн тэр мэт тэгш сэтгэлт болваас
их улсын дуран яахин хочирху (үгүй
болох). Нуур мэт бүү гол хэмээх

минь нуурт сайн ба муу бээр усанд
орьюу. Сайн муу адгуусан усан
ороод буртаглаваас нуур тэд
бүгдийг үл голон шингээюү. Хан хүн
тэр мэт сэтгэж, сайн муу бээр үг
сонсвоос үнэн худал зангүхэн үгс
сонсвоос өргөс хатгах үгэнд үл орон,
тэгш болгож сонсвоос их улс яахин
эвдрэх хэмээсэн ажгуу. Отчигин
ноёнд, Тангудтайн Гоо сэцэн
өгүүлсэн нь:

Хүйтэн хожуулаар

Галыг хөндвөөс

Хүрхрэн бүхий

Галыг сөнөөюү.

Хөвгүүмэрхүй ардыг

Үйлэнд түшвээс

Хүр улсыг зовооюу.

Уст хожуулаар

Галыг хөндвөөс

Үрхрэн бүхий

Галыг сөнөөюү.

Өчүүхэн ардыг

Үйлэнд түшвээс

Улс иргэн барагдмуй за хэмээн
өгүүлсэн ажгуу. Хонхотаны Минлиг
эцгийн долоон хөвгүүд бөлгөө.
Долоогийн дундад Хөгэчү тэб тэнгэр
бөлгөө. Долоон Хонхотан Хасарыг
өмөгшиж занчив. Хасар долоон
Хонхотанд занчигдав хэмээн богд
Чингис хаанд сөгдвөөс, богд Чингис
хаан бусдад хилэгнэж, уур дунд
хэллэх болон (ууртай байсан тул),
хаан хилэнтэйгээр Хасарт өгүүлсэн
нь: Амьдад үл ялагдахуйгаас бөлгөө
чи. Яахин ялагдав чи хэмээвээс
Хасар нулимс алдаад босож орчиж
Хасар муухайлж гурван өдөр эс ирэв.
Тэб тэнгэр богд Чингис хаанд ирж
мөнх тэнгэрийн зарлиг хааныг заан

ийн өгүүлэв: Нэгэн та Тэмүжинг улс
барьтугай. Нэгэн та Хасарыг
хэмээмүй. Эс мэдвээс мэдээгүй буй
за хэмээв.

Богд Чингис хаан морилж, мөн шөнө
Хасарыг барихаар одвоос Хүчү,
Хөхэчү хоёр, Хасарыг барихаар одов
хэмээн заачухай (эхэд мэдэгджээ).
Эх мэдээд шөнө бөгөөд удааран
(яаран) цагаан тэмээ хөллөж
хархудай тэрэгтэй шөнө дөл зорчиж
нар ургахуй лугаа хүрвээс, богд
Чингис хаан, Хасарын ханцуйг уяж,
малгай бүсийг нь авч үгийг нь асуун
бүхийд эх нь хүрчээ.

Богд Чингис хаан цочин, эхээсээ

эмээв. Эх уурлаж, хүрч тэрэгнээс
буугаад, эх өөрөө Хасарын уясан
ханцуйг тайлж тавиад малгай бүсийг
нь Хасарт өгч ихэд хилэгнэж уураа
даран ядан завилан сууж, хоёр хөхөө
гаргаад өвдөг дээрээ бисагари хулжу
барьж өгүүлсэн нь: Өөрөө үзвээс
хөхсөн хөх тань энэ буй. Эд хатахун
харбисунаа (хавиргаа) тасалсан,
Хасар яав? Тэмүжин энэ нэг хөхийг
минь барах бөлгөө. Хачиун, Отчигин
хоёул болж нэгийг барах бөлгөө.
Хасар бол бүр хоёр хөхийг минь
барж цээж минь муу болох (онгойх)
бөлгөө. Цэгч эрдэмт Хасар минь хар
хүчит эрдэмтийн тул харвачиж
гарсныг харваж оруулах бөлгөө.

Өчиж гарсныг огтдож оруулах
бөлгөө.

Эдүгээ дайсан хүнийг мохотгов
хэмээж Хасарыг үзэн ядмуу та
хэмээв. Эхийг амарлиулан барж
богд Чингис хаан өгүүлсэн нь: Эхийг
гэнэт ирэхүй лүгээ айхын ихээр айв.
Ичихээр ичив би хэмээн няцья бид
хэмээн няцав. Эхдээ үл мэдүүлэн
эчнээ Хасар иргэнээ авч мянга
гурван зуун иргэн дайжив. Эх мэдэж
сэтгэлээр үтэр түлэгсэн (хөгширсөн)
ёсон тийм бөлгөө. Хасар эзэн
дайжин дутаахуйд, улсын эзэн
зарлиг болж, Сүбээдэй баатраар
нэхүүлэхдээ эрт манагар (өглөө эрт)
өгүүлсэн нь:

Агтын тэргүүн

Гарч ирэхүйд адил

Манлайн сар

Малгайн очир болсон

Чин мэт эвхсэн

Чулуу мэт зангидсан

Аугаа нөхөд,

Сүүдэр минь,

Хулс мэт зэрэглэсэн

Хот мэт хүрээлсэн

Албатан цэрэг минь

Сонсогтун та.

Үтэл явахад

Идэм бяруу мэт яв.

Идэвхлэх туулих үйлст

Идэлхү шувуу мэт довтлон яв.

Наадан цэнгэж явахад

Нялх унага мэт яв.

Наад цаад лугаа цавчилдахад

Начин шувуу мэт туулин довтлон

явагтун та.

Суун байн явахад

Солонго бяруу мэт яв.

Шоровхийлэх идэвхлэх үйлст

Шонхор шувуу мэт довтлон яв.

Ханьсан эелдэн явахад

Хашин бяруу мэт

Ханилан яв

Харьтан дайсан лугаа

Харвалдахуйд

Харцага шувуу мэт

Довтлон яв та.

Өлссөн барс

Үйнхэрсэн бүргэд мэт яв.

Гэгээн өдөр

Гэнтү чоно мэт

Гэнэт яв.

Харанхуй шөнө

Хар хэрээ мэт

Хатуужин яв.

Жөтөөч хатан хүн мэт

Хатуужин яв та

хэмээн зарлиг болбаас Сүбээдэй
баатар өчсөн нь:

Чадан ядан нэхье

Чадах ядахаар явж үзье

Эзний минь буян мэдтүгэй

гэж айлтган нэхэн гүйцээд, Хасар
эзэнд баатар Сүбээдэй үг өчсөн нь:

Хүй элэгнээс хагацваас

Хөндлөн хүний идэш болом за.

Ураг элэгнээс хагацваас

Улс монголын идэш болом за.

Өнөр хүн хагацваас

Өнчин хүний идэш болом за.

Олон улс эвдэрвээс

Оорцог хүний идэш болом за.

Хөдлөх бүгд олдом за

Хүй элгэн үл олдом.

Улс иргэн олдом за

Ураг төрөл төрсөн үл олдом

гэж хэлэв. Энэ үгийг Хасар зөвшөөрөв. Залайрдайн Жибэгэ түүнээс сүлжиж, Баргуужин орон зүг буруулав. Түүний хойно есөн хэлтэн (хамаг улс Н. Т.) Тэб тэнгэрт хуйж (очиж) Чингис хаани гэрээс ч Тэб тэнгэрт хурах болов. Тийн хурахад Тэмүгэ отчигины харьяат иргэн Тэб тэнгэрт оджээ.

Отчигин ноён, одсон иргэнээ гуйхаар Сохур нэрт элчээ илгээжээ. Тэб тэнгэр Сохур элчид өгүүлсэн нь: Отчигин та хоёр ачтан болжээ хэмээн Сохур элчийг нь асхиж явган эмээлийг нь үүрүүлж хариулжээ. Отчигин Сохур элчээ асхигдаж явган илгээгдэж ирсний маргааш нь

Отчигин өөрөө Тэб тэнгэрт өчиж
өгүүлсэн нь: Сохур элчээ илгээвээс
асхиж, явган илгээжээ. Би иргэнээ
гүйхаар ирэв хэмээвээс долоон
Хонхотан Отчигиныг энд тэндээс
хааж, Сохур элчээ илгээх чинь зөв
буюу хэмээв. Барихуй тосхуйгаас
хигдрэн (барьж зодохыг завдсанд)
айж Отчигин ноён өгүүлсэн нь: Элч
илгээсэн минь буруу болжээ хэмээв.
Долоон Хонхотан өгүүлсэн нь: Буруу
бөгөөс наманчлан сөгд хэмээн Тэб
тэнгэрийн хойноос сөгтгөжээ.

Иргэнээ эс өгдөж (авч чадалгүй)
Отчигин маргааш эрт Чингис хааныг
босоогүй, орон дотроо бүхийд орж
уйлан сөгдөж өгүүлсэн нь: Есөн

хэлтэн иргэн, Тэб тэнгэрт чуулахад
над харьяатан иргэнээ Тэб тэнгэрээс
гуйхаар (авахаар) Сохур нэрт элчийг
илгээлээ. Сохур элчийг минь асхиж
явган эмээлийг нь үүрүүлж
буцаажээ. Би өөрөө гуйхаар одваас
долоон Хонхотан энд тэндээс хааж,
наманчлуулж, Тэб тэнгэрийн
хойноос сөгдүүлэв хэмээн уйлав.

Чингис хааныг өгүүлэхийн урьд
Бөртэ үжин орон дотроо өндийж
суугаад хөнжлийн захаар өвчүүгээ
түйдэж (бүрхэж), Отчигины уйлахыг
үзэж, нулимс алдаад өгүүлсэн нь:
Яасан Хонхотан, тэднийг өмгөөлж
урьд Хасарыг жанчсан билээ. Эдүгээ
бас энэ Отчигиныг яахин хойноосоо

сөгтгөнө. Ямар ёсон бөлгөө. Бэл
чамайг энэ мэт бүхийд чигүүд наран
(ойн нарсан) мэт дүү нарыг чинь ийн
өсөлж байна. Үүнээс мөн хойно
үүлэн мэт биеийг чинь нүүн одвоос,
итгэл мэт улсыг чинь хэнд мэдүүлэх
вэ, тэд. Толь мэт биеийг чинь толбас
(сүүдэр) болж одваас, түн мэт улсыг
чинь хэнд мэдүүлэх вэ тэд. Чигүүд
арад мэт дүү нарыг чинь ийн өслөм
за. Эд аран (хүмүүс) гурван өчүүхэн
ширгуудыг минь мэндтэл (өсөж
амжаагүй хэдэн нялх хүүхдэд чинь)
юу мэдүүлэм. Тэд яасан Хонхотан
бөлгөө. Дүү нараа тэдэнд тийн
хийгүүлж хэр үзэн аму чи (дарлахыг
үзсээр байж зүгээр өнгөрүүлж болох

уу) гээд Бөртэ үжин нулимс алдав.

Бөртэ үжиний энэ үгийг сонсоод
Чингис хаан Отчигинд өгүүлсэн нь:
Тэб тэнгэр эдүгээ ирэх буй.
Чадахынхаа хэрээр үйлдэхийг чи
мэд хэмээв. Тэгэхэд нь Отчигин
босоод нулимсаа арчин гарч гурван
бөхийг бэлдэж байв. Хоромхон
байтал Минлиг эцэг долоон
хөвгүүдтэйгээ ирж, долоон бүри
(бүгдээр гэрт) орж, Тэб тэнгэр
түсүргэ-ийн баруун этгээд суухуй
лугаа Отчигин, Тэб тэнгэрийн
дээлийн захаас барьж: Өчигдөр
намайг наманчлуулсан бөлгөө, чи
сорилдъё хэмээж, захыг нь барьж
үүдэн тийш чирэв. Тэб тэнгэр

Отчигиныг эсэргүүцэж, захыг нь барьж барилдав.

Тэб тэнгэрийн малгай барилдахуйд голомтны тэргүүнд унав. Минлиг эцэг малгайгий нь авч уншиж (гашуудан) өвөртөө дүрэв (хийв). Чингис хаан өгүүлсэн нь: Гарч бөх хүчээ тэмцэлдэгтүн хэмээв. Отчигин, Тэв тэнгэрийг чирч гарахад үүдэн босго алхтал урьд бэлдсэн гурван бөх эсрэг угтаж Тэб тэнгэрийг бариад чирэн гарч, нуруугий нь хугалан, зүүн этгээдийн тэрэгнүүдийн үзүүрт орхив. Отчигин орж өгүүлсэн нь: Тэб тэнгэр намайг наманчлуулсан бөлгөө. Сорилдъя хэмээвээс үл болон аргалж

(баашилж) хэвтэнэ. Цагт нөхөр ажгуу хэмээвээс. Минлиг эцэг ухаж нулимс алдаад өгүүлсэн нь: Дайр этүгэнийг (дэлхийг) дээлсүний (довын) төдий бүхийгээс, далай мөрнийг горхины төдий бүхийд нөхөцөв би хэмээхүй лүгээ долоон Хонхотаны хөвгүүн нь үүдэнд босож, голомт тойрон байж, ханцуйгаа шамлахад, Чингис хаан гэрлэж (бачимдан) шахагдаж, яаран гаръя хэмээгээд гарахад Чингис хааны орчин хорчи торгууд тойрон байв.

Тэб тэнгэрийг тэрэгний үзүүрт нуруугий нь хугалж орхисныг Чингис хаан үзэж, нэг бор хошлиг (гэр) авчруулж, Тэб тэнгэрийн дээр нь

тавиулж, эдүгээ нүүе хэмээн тэндээс
нүүв. Тэб тэнгэрийг тавьсан
хошлигийн өрхийг түлиж (бүтээж),
үүдийг нь дарж, аранаар сахиулав.
Гудгаар шөнө өдөр шар (үүрээр) өрх
нээж, бие нь гарчээ. Болговоос
магад Тэб тэнгэр нь тэнд болгогдов.
Чингис хаан өгүүлсэн нь: Тэб тэнгэр
дүү нарт минь гар хөл хүрсний тул,
дүү нарын минь зуур оргүй
зангүйтсэний (хов зөөсний) тул,
тэнгэрт эс таалагдан амь бие сэлт
цөмийг нь авч одов за хэмээв.

Чингис хаан Минлиг эцэг эхийг тэнд
донгодсон нь: хөвгүүндээ авир үл
ятган тэнхчин сэтгэх гээд Тэб
тэнгэрийн тэргүүнд хүрэв та. Та

нарын тиймийг ухсан бөгөөс
Жамуха, Алтан, Хучартаны ёстон
болгох бөлгөө таныг хэмээж, Минлиг
эцгийг донгодож, донгодон барж,
жич манагаарш (өглөө) хэлснээ үдэш
нударваас (мартаж), үдэд өгүүлснээ
манагаарш нударваас зажру маха
хэмээлтэй (ичгүүртэй биш үү). Урьд
үг барилд лугаа даль (барилдсан
үгээ дагаж яв) хэмээн соёрхож, жич
залирав (зарлиг болсон нь): Алс
авираа татсан бөгөөс Минлиг эцгийн
урагтай хэн тэнцэх бөлгөө (гэв). Тэб
тэнгэрийг үгүй болсноос хойш
хонхотаны царай шувтарчээ
(номхров). Суут богд эзэнд
буриадын Оро Шигүши, Их

Байгалиас начин бариад эзэнд хүргэв. Оро Шигүшид Буриадыг эзлүүлэв. Түүний хойно эзэн начин шувуугаа Олхуйн Ула-ын голоос (Улзын) голд орхин явахдаа, зорчидын Жанжун хааныг үзээд дуудахад буруулж эс ирэв. Эзэн хариад хуяглаж цэрэглэв. Ула-ын (Улзын) гол олом үгүй аж.

Түүнд Хасарын ач Хаду шира, Халчиху чин тайж, түмэн агтны цагираг (сүүл) холбон хашхирч гараад хотыг хурааж байж, түмэн хараацай, мянган мягуйг алба барь гэж авав. Хараацайд хөвөн улиггаж (ороож) уяв. Мигүйд хөвөн уяж гал шатаав. Хараацай үүрэндээ оров.

Мигуй байшин дээр гарав. Мигуй
хараацай хоёрын галаар түймэрдэж
авав. Жиг буюу мигуй буюу гэж
Жанжин хаан энэ үг хэлэв (гайхав).
Богд эзэн, Жанжун хааны охин
Жалихай хатныг авав. Тур хатан зуур
халив (нас нөгчив) гэх буюу. Чингис
хаан тур аян аялж харьж ирэхдээ
Алтайн хяр дээр бууж, хөвгүүдээ
соён зарлиг болсон нь. Мөн хойно та
нар,

Өндөр уул давж

Өргөн мөрөн гаталж

Төмөр дөрөөгөө түлэртэл
(сэтэртэл)

Жийж явахдаа

Олон улсыг барьсу (эзэлнэ).

Биеийг нь хураатлаа

Сэтгэлийг нь хураагтун.

Сэтгэлийг нь хурааваас

Бие нь хаа очих хэмээсэн ажгуу.

Бас суут богд Чингис хаан, наран
ургах зүг Солонго улсад аялж очтол,
Үнэгэн мөрөн үерлэж, эзний бие эн
их цэрэг, энтээ саатан суув. Элч
илгээв. Эзэн богд алба ац гэж ирлээ
гэж Солонгуудын хаанд хэлэв. Эзний

тэр үгийг сонсоод Солонгуудын Буха цагаан хаан, өөрийн Хулан нэрт охиноо өгөн өргөж, барс гэрт, Буха Солонго хоёр отог инжтэйгээр онгоцоор авчрав. Тэндээс эзэн богд Солонгуудын Буха цагаан хаан эхлэн ноёд сайд бүгдээрт мөрөн хэт (алс) дуудаж зарлиг болов.

Түүний хойно эзэн богд, Хулан хатан хоёр дэр нэгтгэхэд, хээр дэр нэгтгэвээс хэвгүй болном за. Гэрт хүрч асрахул ямар вэ гэж бүгд сайд айлтгав. Тийм үгэнд эс болоод, эзэн дэр нэгтгэв. Мөн тэр Солонго улсад гурван жил түдэж суув. Аргасун хорчийг улсыг зас гэж суулгасан аж. Гэрээс эзэн богд юунд саатав гэж

Аргасун хорчийг элч илгээхүйд
Аргасун хорч гурвалсан зээрдийг
унаж, гурван сар явах газраа гурван
хоногт хүрч, эзэн минь мэнд буюу
хэмээн асуув. Мэнд хэмээн түшмэд
хэлэв. Мөн түшмэд нь хатан хөвгүүд,
хамаг улс бүгд мэнд буюу гэж асуув.
Хорч өгүүлсэн нь:

Хатан хөвгүүд чинь мэнд байнам

Хамаг улсын чинь зан аашийг эс
мэдэв.

Эм хөвгүүд чинь мэнд байнам

Эн их улсын чинь зан аашийг эс
мэдэв.

Хагархай амандаа хольсон
(холтос) хальсан олж идэв.

Хамаг улсын чинь зан аашийг эс
мэдэв.

Ундаасах амандаа усан цасан олж
уув.

Улс Монголын чинь зан аашийг эс
мэдэв

хэмээн өчвөөс эзэн эс ухаж, бас өгүүл
хэмээв. Аргасун хорч өчсөн нь:

Сал модонд

Салбар шувуу

Өндөглөв гэлээ.

Мөн сал модонд

Итгэж суусаар

Сар шувуунд

Үүрээ эвдүүлж

Өндөг зулзгаа

Идэгдэв гэлээ.

Хулст нуурт

Хун галуу

Өндөглөв гэлээ.

Мөн хулсанд

Итгэж суусаар

Хулд муу шувуунд

Үүрээ эвдүүлж

Өндөг зулзгаа

Идэгдэв гэлээ.

Хутагт эзэн минь

Гэгээндээ айлд

хэмээн өчвөөс эзэн, Хорчийн
(хуурчейн) энэ үгийг ухав уу та
хэмээв. Түшмэд эс мэдэв. Эзэн өөрөө

мэдэж зарлиг болов.

Сал мод гэгч хамаг нөхөд минь
буюу

Салбар шувуу гэгч миней бие
буюу

Сар шувуу гэгч Солонгуудын улс
буюу

Өндөг зулзага гэгч хатан хөвгүүд
минь буюу

Үүр гэгч энх төр минь буюу.

Хулст нуур гэгч хамаг улс минь
буюу

Хун галуу гэгч миний бие буюу

Хулд шувуу гэгч Солонгуудын улс
буюу

Өндөг зулзага гэгч хатан хөвгүүд
минь буюу

Үүр гэгч энх төр минь буюу

хэмээн зарлиг болж алтан жолоогоо
залав. Богд эзэн зарлиг болов:
Бөртгөлжин хатан минь бага цагт
учирсан бөлгөө. Нүүрийг нь үзэх
бэрх. Гэрт орвоос гэр нь чухал
болом за. Гэртэх хүнтэй эс зөвлөвөл,
харь хүн байтал илт уурлан хилэгнэн
сууваас ичиж эмээх мэт буюу. Есөн

өрлөгүүдийн минь нэг нь үг
барилдаж ирэхүл чухал гэж сананам
за гэв. Залайрын Мухулай, эзний
зарлигаар одоод хүрч, Бөртгөлжин
хатанд мөргөн. суув. Тэндээс хатан
ийн зарлиг болов: Эзэн мэнд буюу.
Чи юунд ирэв гэж асуув. Эзэн
зарлигаа мэдүүл гэж илгээв.

Байгуулсан төрөөр эс болов.

Бат төрийн эрхээр болов.

Багшлагч сайдын үгэнд эс оров.

Барс гэрийн өнгөнд болж

Богд эзэн Хулан хатан лугаа

Дэр нэгтгэв гэв.

Бөртгөлжин хатан зарлиг болсон нь:

Хаан эзний минь хүчин буй за

Хармай (хамаг) монголын дур
буюу.

Эзэн богдын минь хүчин буй за

Эд бүгдийн дур буюу.

Эрэг мөрөнд хун галуу олон гэнэм

Эрхийгээ чинэтэл намнахаа

Эзэн минь мэднэм за.

Эн их улсад

Охид эмс олон гэнэм

Эрж авахыгаа

Эзэн минь өөрөө мэднэм за.

Хулст нуурт

Хун галуу олон гэнэм

Хуруугаа чилтэл намнахаа

Эзэн минь мэднэм за.

Хотол их улсад

Охид эмс олон гэнэм

Хутагт эзэн минь

Эрж авахаа өөрөө мэднэм за.

Эрхийт мэргэн эрэг нугас хоёрыг

Хамт харвам гэлээ.

Эр хүн дурлахул

Эгч дүү хоёрыг

Авам гэлээ.

Эмнэг морин тэр дээрээ

Эмээл тохтугай гэмүү.

Эм хүн дээрээ

Эм автугай гэмүү.

Илүүт муу буюу

Дутуут сайн буюу.

Дээлийн давхар үл дааруулам
гэлээ

Дээсний гурамсан үл тасрам гэлээ
гэж зарлиг болов.

Богд эзэн Хулан хатныг авч ирэхэд
Аргасун хорч арзанд согтож, алтан
хорыг хормосгыг авч, өөр хонов гэж
эзэн богд Боорчи, Мухулай хоёрыг
ир гэж Аргасун хорчийг дуугуй дохь,

донготгол үгүй (өчиггүй) тэвч гэж
илгээв. Боорчи, Мухулай хоёр очиж,
Аргасун хорч чамайг арзанд согтож,
алтан хорыг авч өөр хонов гэж
дуугуй дохь, донготгол үгүй тэвч гэж
илгээв гэхэд Аргасун хорч үг хэлэв,
Алах хүний аялгууг авам гэлээ. Үхэх
хүн үгээ хэлэм гэлээ. Эзэнд үгээ
хэлье л гэхэд, тэр хоёр түшмэд эс
алж, суутын сархдыг суганд нь,
эрхтийн сархдыг өвчүүнд нь
бариулж авч иртэл эзэн нойрсоо
ажгуу. Боорчи, Мухулай хоёр
гаднаас үг айлтгав:

Гэгээн их ордонд чинь

Гэрэл орж байнам.

Гэр дэх охид хөвгүүдээ
сэрүүлээсэй.

Гэмтэн жимтэн чинь хурж байнам

Гэгээн их зарлигаа өгч
тараагаасай.

Хас их ордонд чинь

Гэрэл орж байнам.

Хаалт гэрийнхээ

Үүд өрхийг нээлгээсэй.

Гашуутан, зовлонтон чинь хурж
байнам

Хас их зарлигаа өгч тараагаасай

гэж айлтгасанд эзэн өөд болов.
Аргасун хорчийг өмнөө авч оров.
Эзэн зарлиг эс болов. Боорчи
Мухулай хоёр дуун эс гарав. Мөн
Аргасун хорчи өөрөө айлтгав:

Далан хэлт чагчаахай

(чогчого) чалчин донгодоход

Загалмай мэргэн туулин (довтлон)
ирэхэд

Зан хийх дуугаа гарган эс чадав
гэлээ.

Заяат эзнээ, занан хянан суухад

Зан хийх үгээ өчин эс чадав би.

Арван найман наснаас

Алтан хорыг чинь хадгалнам
билээ.

Арга билгийг чинь сурам билээ.

Алиа муу аашаа эс олдом билээ.

Арзанд эндсэн минь үнэн

Арзанд эндэж, алтан хорыг чинь
авч

Алс санасан минь үгүй билээ.

Хорин наснаас

Хотон хорыг чинь хадгалам билээ.

Хошин билгийг чинь сурам билээ.

Холчирхон муу аашаа эс олдож
билээ.

Хорзонд эндсэн минь үнэн

Хорзонд эндэж, хотон хорыг чинь
авч

Хол санасан минь үгүй бөлгөө
хэмээн өчсөнд

Амныхаа сайнд гарсан Аргасун
минь

Хошиныхоо сайнд гарсан Хорч
минь

гэж алахаа байж тунхаг зарлигаа өгч
тараав.

Суут богд Чингис хаан улсдаа эзлэн
(ирээд), Ононы тэргүүнд есөн хөлт
цагаан тугаа байгуулахдаа,
Залайрдан Мухулайд Хүй ун чинсан
тайш цол өгвөөс Тангудын
Хуйлдарын хөвгүүн Мөнх халчаху
өгүүлсэн нь:

Хүй нэрдээ бүү хүндрэх

Ун нэрдээ бүү омогш

Чинсан нэрдээ бүү цад

Тайш нэрээ бүү дамла

Унд соёрхолд бүү согт

Дарсанд бүү даамжир

Уламлан хүчээ өг

хэмээн өгүүлсэн ажгуу. Чингис хаан
ургуудаа соён зарлиг болсон нь:

Урсан бүхий мөрний загас

Ухамсар сэрэмжгүй бүхийдээ

Утгаж зэтгэж (дэгээдэхэд) автъяу.

Ухаж сэрэн бариваас

(Ухаан сэрэглэн байвал)

Тураг усандаа, турагтаа оръюу.

Ухаантнаа өгүүлбээс

Улам ухаж билэг болгоюу.

Ухаан үгүйд өгүүлбээс

Угтас гарч одъюу.

Цээл усны загас

Сэрэмж ухамсаргүй бүхийдээ

Сэрээгээр сэлбиж хүрч (хатгуулж)
автъяу.

Сэрэн ухан бариваас

(Сэрэмж ухаантай байвал)

Цээл усандаа турагтаа оръюу.

Цээжтэнээ өгүүлбээс

Сэрж ухаж билэг болгоюу.

Цээж үгүйд өгүүлбээс

Сэдэс гарч одъюу.

Сэтгэж ухагтун тэднийг

хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

**Чингис хаан хонин жилд тэр
морилсонд хятад иргэний
Ахутай (нэртэй Н. Т.) Алтан
хааныг элсүүлж, тангад
иргэний Илаху Бурханыг
элсүүлж, Саарь хээрт буув.**

Чингис хаан, Жамухтай хамт явтал,
богд эзний морь бүдэрвээс эзэн
морины тэргүүнийг минаагаар
(ташуураар) дэлдсэнд Жамуха инээв.
Эзэн зарлиг болсон нь: Жамуха чамд
ямар баяр болов, хэмээвээс Жамуха
өчсөн нь:

Бор этүгээн эхийн даруулга

Бурхан Халдун буй за.

Бүх улсын эзэн

Богд чи буй за.

Хөлийн эндсэнийг

Тэргүүнээс авах буюу.

Хөвгүүдийн эндсэнийг

Эцгээс авах буюу.

Бор этүгээний эндсэнийг

Бурхан Халдунаас эрэх буюу.

Бүх улсын эндсэнийг

Богд эзнээс эрэх буюу

хэмээн өчвөөс эзэн зөвшөөрсөн
ажгуу. Чингис хаанаас Жамуха буруу
сэтгэж, буруулан гарсныг нөхөд нь
барьж авч ирвээс, хаан зарлиг болон
Жамуха анд өгүүл хэмээжээ. Жамуха
өчив:

Сэцэн анд та, эндэгдэх юу аху

Харавтар шувуу

Хару (Харван) өөд нисэх болон
гээд

Хари (харьд) жигүүрээ хугальюу.

Харц муу боол

Хаан эзнээ эсэргүүцвээс

Хар тэргүүнээ огтлогдьюу.

Би Жамуха буруу сэтгэх болж,
нөхөд минь намайг эдүгээ барьж
ирэв.

Бутраагүй

Бор тогорууг барив намайг.

Бутарч гүвшилдвээс

Хун тогорууг баримуй за.

Намайг тэсхи (ал). Нөхдийг минь

асар гэжээ.

Чингис хаан зарлиг болж зөв буй хэмээгээд олны хууль болгоё. Энэ бүхийд бидний нөхөд, мань мөн хойно ийн гэмтэнд сургууль болтугай хэмээгээд нөхдийг нь мөн тэнд бөгөөд (асран), (Жамухыг) нөгчөөсөн ажгуу. Чингис хаан, дөрвөн хөвгүүнтэйгээ дарс ууваас, анхны урьд Зөчи согтож, түүний хойно Чагадай согтож, түүний хойно Тулуй согтжээ. Анхны хойно Өгэдэй, хаан лугаа хамт халамцаж тарсан ажгуу. Маргааш эрт нь хурж, өчигдөр өдрийн согтолдсон шалтгаанаа өгүүлэлдээд, хаан зарлиг болсон нь: Хөвгүүд минь та нар энд

сууж, өчигдрийн багмураа дэлгэгтүн
(ярьтугай). Би урд тусад сууж өтгөс
ихэс лүгээ улсын үйл өгүүлэлдсүгэй
хэмээв.

Урд тусад сууж, харидхун та гэж
нэгэн шигүрчи хүнийг одож ухаж
иртүгэй, хөвгүүд минь юун үг
өгүүлэлдэнэ хэмээн илгээвээс
хөвгүүд нь үгийн улмаас
өгүүлэлдээд, жаргалангийн сайн аль
вэ хэмээвээс, Зөчи, өгүүлсэн нь:
Надад ухваас олон адуугаа хичээн
адуулан таргалуулж, орд гэрийнхээ
буудал зохиож, хуримлан цэнгэлдэн
сууваас жаргалангийн сайн энэ аху
хэмээн өгүүлжээ. Чагадай ах
өгүүлсэн нь: Надад ухваас дайсан

хүнийг дарж, булгат хүнийг бурчиж
(булааж), ботготыг буйлуулж,
богдтойг уйлуулж авч ирвээс,
жаргалангийн сайн энэ аху хэмээн
өгүүлжээ. Өгэдэй өгүүлсэн нь: Над
ухваас суут хаан эцгийн, бидний
зовон зөөсөн их улсыг амгулан
(амруулан) хөл хөсөр, гар газар
тавиулж, улс иргэнээ ордондоо
агуулж, төр ёсоо төвшнөө барьж,
өтгөс ихсийг жаргуулж, өсөх залуусыг
амруулбаас жаргалангийн сайн энэ
аху хэмээн өгүүлжээ. Тулуй өгүүлсэн
нь: Над ухваас,

Хөвгүүд хөлгүүдээ засан дийлүүлж
(тэргүүлж)

Хөбшин харцагаа бариулбаас

Гүн нуур бядан явж

Хөхөгчин нугасыг бариулбаас,

Алагууд хөлгүүдээ засан дийлүүлж
(тэргүүлж)

Ал начнаа бариулбаас

Уул горхидыг бядан явж

Алагчин нугасыг бариулбаас,

Жаргалангийн сайн энэ аху

хэмээн өгүүлжээ.

Энэ үгийг тэр шигурчи хүн ирж
Чингис хаанд төгс өчвөөс хаан зарлиг
болсон нь: Зөчи өчүүхнээс над лугаа
хамт улс байгуулалцлаа. Тэр тийн
хэлжээ. Тулуй өчүүхэн хүний үг
өгүүлжээ. Өгэдэйн үг маш зөв аху
хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Дээр тэнгэрийн заяагаар төрсөн суут
богд Чингис хаан зарлиг болсон
ажгуу.

Хоёр сэтгэлт хүний нэрийг

Эр бус эм хэмээлтэй.

Нэгэн сэтгэлт эр болбоос

Эр бус эрдэнэ хэмээлтэй.

Нэгэн сэтгэлт эмийг

Эм бус эр хэмээлтэй

Хоёр сэтгэлт эмийг

Эм бус нохой хэмээлтэй.

Тийм лүгээ хэр нөхөцнө

хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Чингис хаан зарлиг болсон нь:

Харц хүн

Хар дарс ууваас

Хамгаас дээр хэмээн

Сэтгэн ажгуу.

Хатуу засагт

Хаагдаж хүртвээс

Хар нохойноос

Муу болон ажгуу.

Хар хулгана

Хар хорсоныг (хорзыг) амсваас

Хаад лугаа сацуу буй хэмээн

Сэтгэн ажгуу.

Хар хошуут үнэгний

Хатирч ирэхийг үзвээс

Хар нүхнийхээ

Амсар тэмцэн ажгуу.

Бас Чингис хаан зарлиг болсон нь:

Хаалганаас унасан цасыг

Хотны шороо аварьюу.

Хатгалдан үхэлдэх дайсанд бол

Хуучин ураг аварьюу.

Өмнөөс цасан унаваас

Өлгийн шороо аварьюу.

Үхэлдэн хатгалдах дайсанд бол

Өтгөс ори (хөгшин залуу) ураг
аварьюу

Номхон ил илсэлдэхүйд

Хурц болоход зарга бүү
нарилутхун (хичээгтүн)

хэмээн соён зарлиг болсон ажгуу.

Чингис хаан, Гоо сэцэнийг өгүүл
хэмээвээс Гоо сэцэн өгүүлсэн нь:

Арга билэг минь

Уул хөдөө гарав.

Гэгээн билэг минь

Хээр тал оров.

Хэдийгээр ойнд минь

Үгүй л болов.

Хурц болд мохвоос

Билүүгүй үл даам ажгуу.

Хүрхрэх хүчит арслан өтөлбөл

Гүчүгүний нүх сахин ажгуу.

Хөлөг сайдууд өтөлбөл

Хүний үг даган ажгуу

хэмээн өгүүлбээс, Чингис хаан маш зөвшөөн, зарлиг болсон ажгуу.

Чингис хаан бас өгүүлэгтүн хэмээн зарлиг болов. Гоо сэцэн өчсөн нь:

Дээлийн сайн хуяг бөгөөтөл

Хуриманд эс өмсөнө.

Үгийн сайн тоо бөгөөтөл

Дуустал үл өгүүлнэ

хэмээн өчвөөс хаан зарлиг болсон нь: Үгийн дотрыг нь бүгд өгүүлэв. Бас өгүүлтэл үүнээс үгүй. (Үүнээс өөр юу

өгүүлэх вэ?) гэж зарлиг болсон
ажгуу.

Чингис хаанд Тангудайн Хуйлдар
сэцэн өчсөн нь:

Уулын төдий

Алтан хурааж

Сахин атал

Амуны төдий

Эрдэм билгийг

Амиа гартал сахигтун.

Ирсэн учирт

Амиас дутуугүй

Зуун үгийг өгүүлтэл

Янз нэгийг сахигтун.

Түмэн үгийг өгүүлтэл

Төв нэгийг гаргагтун.

Түмэн үгийн

Төв нэгэн

Зуун үгийн янз нэгэн буй

хэмээн өчсөн ажгуу.

Чингис хаан зарлиг болсон ажгуу.

Алд биеэ амс хэмээвээс

Аху төр минь алдууртузай.

Бүтэн биеэ амс хэмээвээс

Бүрэн улс минь сандруузай.

Алд бие минь алжааваас
алжаатугай

Аху төмөр минь бүү алдартугай.

Бүрэн бие минь зовбоос зовтугай

Бүрэн улс минь бүү сандартугай

хэмээн зарлиг болсон ажгуу. Чингис
хаан Хуйлдар сэцэнээс асуусан нь: Эд

эл амьтанд, эцэшгүй хүлэг юун,
гүйцэшгүй сэцэн юун хэмээн зарлиг
болбаас, Хуйлдар сэцэн өчсөн нь:
Архул (аргалийн) аян амьдын хүлэг,
өөрийн авираа өвсөөн ухаж цэнэж
явбаас гүйцэшгүй сэцэн хэмээн
өчсөн ажгуу. Чингис хаан зарлиг
болсон нь: Арамза Сартаул чи
зэрмэд загас бол, Урианхайн Зэлмэ
чи алдарт хүй шонхор бол, та хоёр
биеэ үнээрэн огтролдон (үнэхээр
сорилдон) өгүүлэлд хэмээн зарлиг
болбаас Арамза Сартаул өгүүлсэн нь:

Ар мөр тойрон явахад

Алагхан ятууд илбээс орхиж

Ал торгон тороо дэлгэхэд

Алдарт хүй шонхор

Ар мөр тойрон ирээд

Алагхан ятууг идэх гээд

Ал торгон торонд минь торж,

Арамза Сартаулын гарт орсонд

Амийг нь тэжээж

Нүдийг нь тумлаж

Хөлийг нь түшиж

Ариулан боолчлон зарж

Асар маш зовоосон ажгуу

хэмээвээс Урианхайн Зэлмэ өгүүлсэн
нь: Эрт нэгэн тэнгис горхинд зэрмэд
загас аж. Үд манагар (өглөө эрт)
үймж, жигүүр мөр минь тулах
хэмээн их далайд орж, дураар үймсү
хэмээн горхин уруу одлоо. Зуур нь
оломын хархи түвэжу (дайралдаж),
одон харайн ядан атал, усан авах
шивэгчин золгож, тэргүүнийг нь
шударгаар бяц дэлдэж, арьс сэлтийг
минь айл зуур, эрс эмс нарт түгээж
хувааж идсэн ажгуу.

Алдарт хүй шонхрыг Арамза Сартаул
даран ядаж, хамгийн хаан, улсын
эзэнд хүргэж өгч, хааны халиут

ханцуй дээр суулгаж, хамраар
үнэсэж, хамаг улс гайхалдаж хаварт
харгуна нугасыг барьж, намарт
нугас, галуу, хун цэнг хуримлан
цэнгэн барьж, алдарт хүй шонхор
алдарилан асар маш асарчээ.

Арамза Сартаул харамжаа авам гэж,
хамраа хонхойлгож, сахлаа
сэрвийлгэж, хөхүүрээ хатааж, морио
эцээж, басарын тэргүүтээр
(балгадын замаар) халин явсан
ажгуу хэмээвээс Чингис хаан зарлиг
болсон нь: Урианхайн Зэлмэд
зуурам биламун (шаламгай мэргэн
цол) өгөв чамд хэмээв. Чингис хаан
хөвгүүд, дүү, ургуудаа соён зарлиг
болсон нь:

Тарху ийн бөхийг урьд юүгээ атал

Тархин бөхийг урьтал болгоно.

Тарху ийн бөхийг урьтал
болговоос

Тэнгэрийн нэгэн дуунд тууж
одвоос

Тархи урагт хүрч одвоос

Тууж гилж хөллөж авчирваас

Тархины бөхийн илүү нь энэ буй.

Унахын бөхийг урьд юүгээ атал

Ургийн бөхийг урьд юүгээ

хатуужигтун.

Унахын бөхийг урьтал болговоос

Тэнгэрийн ёсон цасанд
дайралдаж

Ураг тархинд хүрч одвоос

Унах хөллөхийг авч ирвээс

Ургийн бөхийн энэ илүү буй
хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Ухурдайн Сараман хоногийн хишиг
дутааваас, хаан эцэг юүгээ зарлиг
болоогүй, олон харцаст донгодоогүй
(байхад), Чагадай ах өгүүлсэн нь:

Сараманыг тэсгэж олон улсад хууль
болгоё. Сараманыг тэсгэж эс
чадваас, олон улсыг хэр засаж чадах
хэмээвээс, Ухурдайн Сараман
өгүүлсэн нь:

Чагадай чамайг төрөөгүй байхад

Олон харцыг хураагүй байхад

Хаан эцэгт чинь хүчин өглөө би.

Хөр цасыг хөлөөр этэж (цэвэрлэж),

Хөлст тохмыг сүүжээр эгшээж,

Шүдний чигжээсний төдийгөөр
хоноглож

Шүлсний төдийгөөр ундалж,
Тост их түйд (хуриманд) чинь
Тохой чинээн тосдож
Тун бус улсад чинь
Түгцэл (түгээл) өглөө.
Цуст их булхад (дайн) чинь
Суга чинээн цусдаж
Сур мэт сунаж
Сухай мэт улайж
Сүг дуртыг чинь

(Сүнс биеийг чинь)

Сахин хүчээ өгөв за би.

Хаан эцэг чинь

Ихсийг минь

Агт юугаа унуулж

Алх юугаа бариулж

Алтат юугаа өмсгөж

Аман дахийгаа гаргаж өгч

Аху бүгдийг тэргүүлэн

Асар маш асран бөлгөө.

Өчүүхнийг маань хөлдөө түрж,

Хөтөл мориндоо унуулж,

Хөхлийг маань илбэж,

Хөвгүүнчлэн асран бөлгөө.

Хаан эцэг чинь бядуу төрж,

Цөөн улсыг хурааж охор барив.

Чи эцгээс нэвтэрхий сэцэн төрвөөс

Олныг хураан ордондоо барь.

Намайг тэсги, үтэрлэ

хэмээн өчвөөс, Чингис хаан зарлиг

болсон нь:

Хэний зөөснийг

Хэн зовоох бөлгөө.

Хэний хураасныг

Хэн тараах бөлгөө.

Та намайг хаданд очсон хойно тэнд
зовоо. Миний амьдад зөөсөн,
зонхилон хураасан улсыг минь бүү
зовоогтун та хэмээгээд Чагадай ахыг
гарсны хойно Чингис хаан зарлиг
болсон нь: Чагадайн зөв буй.
Сараман чиний буруу буй. Олонтаа
хүчин өгсний тул нэгэнтээ эндвээс

аврав. Олон харц дууриагуузай
хэмээн зарлиг болсон ажгуу. Чингис
хаан заргын үйлэнд зарах хүнийг
соён зарлиг болсон нь:

Хан хүний төр

Харанхуйд үл төөрөгдьюү

Ханьд үл эндэгдьюү

Ганц сэтгэлээр яв

Хэний зүг хэлбэрэхүйгээ
хатуужигтун

Үгийг бүү сонжуул, бүү хатга

Туйг бүү гаталга

(Өтлийг бүү хилэгнүүл)

Дуут хүнийг бүү дарбисга (бүү
дарвиул)

Үгтийг бүү үрбисгэ (өрвөлзүүл)

Хормойдоо хонх бүү уя

Салтаандаа чарга уяж бүү ирэгтүн
хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Чингис хаан, Гоо сэцэний хөвгүүнийг
туршуул зарваас, цэрэг аялахуйд
арга эрж өчүүхэн сонсон өгүүлснийг
нь эцгээс сүв (эрж) асууваас, эцэг нь
өгүүлсэн нь:

Эцгийн сургаал үл бүтэм

Өвчүүний сэтгэл бүтэм

Эхийн сэв үл бүтэм

Эрхийн сэв бүтэм хэмээгээд

Богд Чингис хааны олзын туршуул
зарсныг

Боол Гоо юун мэдэх хэмээгээд,

Алдар хэмээх уулын суваг

Асар ба богино бус,

Арслангийн зулзага амиа алдана.

Ангир зулзагаа идьюу.

Хун жигүүрээ шороодьюу

Хулан туруугаа альюу (элээнэ)

Өдрийн ихэнхийг өлсгөлөнгөөр
дуусгагч

Газрын холыг явгаар явагч,

Тийм аргаар явах газар буюу

Болзоо сайн л тутам сайн болом
ажгуу.

Цөл газарт явган гарсан хүнийг

Чулуут газрыг тахгүй туулсан

морийг

Хүний сайныг олж аялах бэрх
хэмээсэн ажгуу.

Болзоо хождож будилж хүрвээс

Хурал хождож хур төвшин хүрвээс

Юун гавьяа!

Эрт байваас ундтай биш үү

Хожид хүрч хоохой чамайг гэж

Хождон барж

Гоогийн хүү зуураас

харьж амьд ирэв хэмээснээс

Хүрч үхжээ гэсэн

Сайнаар чадан явбаас чиний нэр
түгэх биш үү

Хан эзнээс

Хүн нэртэйг ав

Морин хүчтэйг ав.

Хүний үг худал буй

Хүрсэн газар үнэн буй

Дөхөм газар хол буй

Төр мэдэх хүн үгүй буй.

Идэх хүнс, өвс, усыг тэгш ухаж яв

Эрийн сайныг явах тутам нь
мэдэх,

Эрдэнийн сайныг

элэх тутам болом (мэдэх) ажгуу.
Чингис хаан, Ун (Ван) хаан хоёр, эцэг
хөвгүүн хэмээлдэж, амраглан явахад

Хэрэйдийн Ун хааны Аймалжин
эмгэн өгүүлсэн ажгуу.

Хоёр наран ургаваас

Худгийн ус хугуюу (ширгэнэ)

Хоёр хаан сууваас

Хамаг улсаа барьюу.

Буураа тэмээ болгон явбаас

Бурантаг нь сэтэрьюу.

Боол хүн ноён болбаас

Хойд юугаа умартъюу.

Уст хожуулаар галыг сөнөөюу.

Ухаан үгүй муу хүнээр элч зарваас

Улсаа эвдъюу.

Эрэг төхмийн өвсийг

Ишиг төлөг барьюу.

Эцгээс таталгүй хүрэлцэн агсан

Мянгадын ноёд сонсогтун!

Цуст дайсан ирвээс

Чин мэт эвхэж

Чулуу мэт мухулидож (хатуурч)

Зангидсан мэт зангидаж

Эс өгсөн

Зуутын ноёд сонсогтун!

Нэрийн эзнээс үүлийг барьж

(Илчит нарнаас даажин үүл
бараадан)

Төрөхүйгээс сэтгэж мэдэлд орваас

(Элдвийг сэтгэхүй мэдэлгүй
болбаас)

Ишиг даагыг ялган ядьюу.

Харь хариас их омогт болбаас

Харь юугаа барьюу.

Бие биеэсээ их омогт болбаас

Бие юүгээ барьюу.

Ухнын эврийг огло нудрав хэмээн

Улсыг бүү эвдэгтүн.

Хуцын эврийг огло нударав хэмээн

Хуучин явсан ургаа бүү тэвчигтүн.

Бухын эврийг булга нударав хэмээн

Буруут хүнд бүү халдагтун.

Сууж бүхийн сахлыг бүү барь.

Хэвтэж бүхийн хөхлийг бүү хөнд.

Айлдаа алаг бяруунаас номхон
явагтун.

Алалдах өдрүүдэд хүрвээс

Ал начнаас хатуу хөдлөгтүн.

Иргэндээ бүхийд

Ижил бяруунаас номхон яваад

Идэвхлэх өдрүүдэд хүрвээс

Нядлах шувуунаас хатуу хөдлөгтүн.

Халуун зуураа бүхийд

Хархан бяруунаас номхон явагтун.

Хатгалдах өдрүүдэд хүрвээс

Хар начнаас хатуу хөдлөгтүн.

Төрдөө хичээсэн муухай хүн

боловч

Төвшин сайн хүчнээ өгвөөс

Түмний ноён болгосугай.

Сайн эс үзсэн

Сарьсан дээлтэн боловч

Сайтар хүчнээ өгвөөс

Сандалтан ноён болмуй за

хэмээн өгүүлсэн ажгуу.

Суут богд Чингис хааны үед,
ухаантан сэцэд, мэргэд, сэлбэн
холбон өгүүлсэн хийгээдийг, хойдод

хууль болтугай хэмээн эдүгээ
дэвтэрт бичив. Бас суут богд Чингис
хаан, хонин жил, хятад иргэнд
морилов. Зожу (Фу-чжоу)-г авч
Үнэгэн даваагаар давж, Сонжиту
(Сюнь Дэ-фу)-г авч, Зэв, Хүйхүн
баатар хоёрыг манлай илгээв.
Цавчаалд очиж Цавчаал давааны
бэхлэлт хүрээд, тэнд Зэв өгүүлсэн нь:
Маньг отож хөдөлгөж ирүүлэн тэнд
соръё хэмээн гарав. Харигдаж
Хятадын цэргүүд нэхье хэмээн Чүхэ
уулыг бүрхэн нэхэж айсуй. Сонжиту-
гийн хошуунд хүрмэгц Зэв хойш
урван тосож довтлоод сандарч
айсан дайсныг дарав. Чингис хааны
цэрэг дарж хятадыг хөдөлгөж, Хар

Хятад, Зүрчид, Жуйны эрихүн омгон
(шилдэг баатар) цэргүүдийг дарж,
Цавчаалыг хүртэл үнжихү байтал
няджээ (хиартал хядав).

Цавчаалын хаалгыг Зэв авч даваа
булааж давав. Чингис хаан, Шира
Дэгтэрт (Шартэг) буув. Жунду-г
(одоогийн Бээжин хот) ээрч (сахиж)
бусад хот балгасанд цэрэг илгээж
ээрүүлэв. Зэв, Түнжү (Дүн-цэн Н. Т.)
балгасанд хүрч хэрж яван, ядаж
харьж зургаан хоног гэдрэг газар
хүрч гэнэт эргэж, жич харин зугтаан
гар хөдлөн шөнө дөлилдөж (шөнө
турш давхиулсаар) гэнэт бүхийд хүрч
Түнжү балгасыг авав. Зэв, Түнжү
балгасыг авч харьж ирээд Чингис

хаанд нийлэв. Жүндү хотыг бүслэн байлдаж бүхийд Алтан хааны их ноён Унгин чинсан, хаандаа дуртгасан нь: Тэнгэр газрын заяасан цаг, их ор егүүтгэх цагт хүрэв. Монгол маш хүчтэй ирж, бидний эрихүн омгон Хар хятад, Зүрчид, Жуйны эрхид цэргүүдийг дарж, бутартал хяджээ.

Итгэлт Цавчаалыг булааж авчээ. Эдүгээ бид бас цэрэг засаж гаргаваас бас монголд дарагдаж халагар балгад балгадад бутраад тэд жич биднээ хуруулбаас үл болон (бид дахин хуралдуулах аргагүй болж) бидэнд дайсан болж үл нөхцөх болуузай. Тэд Алтан хаан соёрхвоос

Монголын хаанд эдүгээ дор (энэ хэр) элсэн одъё. Эед орж монгол няцваас (буцваас Н. Т.) няцсаны хойно бас бус сэтгэлээ бид тэнд эедэлдэм за. Монголын эр (цэрэг Н. Т.) ба агт газар үүсгэж хөлчирхмүй (эндэх газрын халуунд тэсэж ядаж байна) гэнэ. Хаанд нь охин өгье. Алт, мөнгө, агуурсан эд цэргүүдэд нь хүндтээ гаргаж өгье. Энэ эед маань орох эсэхийг яаж мэдэх вэ хэмээн, дуртгаваас, Алтан хаан, Унгин чинсангийн үгийг зөвшөөрч, тийн болтугай хэмээн элсэн, Чингис хаанд Гүнж нэртэй охин гаргаж, алтан мөнгөн агуурсан эд таваарыг цэргийн хүмүүст хүч мэдүүлэн

дагахуйгаас (даах хэрээр нь)
Жүндүгээс гаргаж өгч, Чингис хаанд
Унгин чинсан хүргэж, элсэн
(найрамдахаар) ирэв. Чингис хаан
ээд нь орж хот хотод ээрэн буусан
(байлдаж байсан Н. Т.) цэргүүдийг
хариулж няцаав.

Унгин чинсан, Мажу, Зожу (Можоу,
Фужоу) нэрт хошуу хүртэл Чингис
хааныг үдэж харив. Эд агуурсыг
бидний цэргүүд даах чинээгээрээ
ачиж, хив торгоор ачаагаа татаж
явав. Морилсонд (тэндээс) шаншин
(хашин) иргэнд зорив. Зорьж хүрвээс
шаншин иргэний Бурхан (эзэн Н. Т.)
ээдэн баруун гар чинь болж, хүчээ
өгсү хэмээн Чагаа нэртэй охиноо

Чингис хаанд гаргаж өгөв. Бас
Бурхан өгүүлсэн нь: Чингис хааны
нэр алдрыг сонсож айн халуурав.
Эдүгээ сүлдэрт биеийг чинь хүрч
ирсэнд сүлдрээс тань айв. Айж
(сандарсан) тангад иргэн баруун гар
чинь болж хүчээ өгсү хэмээв.

Хүч өгөхдөө:

Өнжүү нутагтаа унтсан

(Орон нутагтаа суурьшсан)

Балгасун гэртээ улс нөгчиж

(Балгас гэртээ байршсан)

Хурдан аян аялахад

Хурц булха болголдохуд

(Хурц дайн болоход)

Хурдан аянд гүйцэж ядму за.

Хурц булхад болголдон ядму за

(Хурц дайнд мордож ядму за).

Соёрхвоос бид тангад иргэн

Өндөр дэрсний өмнөтөө (нөмөрт)

Өсгөсөн олон тэмээгээ гаргаж

Сан болгож өгсү.

Өрмөг (бөс эд Н. Т.) нэхэж

Агуурсан болгож өгсү.

Тухурхуй (анч) шувуун сургаж

Сайныг нь хүргүүлэн асугай

хэмээн өчив.

Хэлсэн үгэндээ хүрч тангад иргэнээс
тэмээ гувчиж, даан ядталаа авчирч
өгөв. Чингис хаан тэр морилсонд,
хятад иргэний Алтан хааныг
илсэлдүүлж (эрхэндээ оруулж), олон
агуурс аваад, шаншин иргэний
Бурханыг элсүүлж, олон тэмээд
авчээ. Чингис хаан хонин жилд тэр

морилсонд хятад иргэний Ахутай
(нэртэй Н. Т.) Алтан хааныг элсүүлж,
тангад иргэний Илаху Бурханыг
элсүүлж, Саарь хээрт буув.

Бас түүний хойно Чидхунд (Жау-
гуанд) элсэн (найрамдахаар)
илгээсэн Чау хан (Жубхан) тэргүүтэн
олон элч нь хятад иргэний Ахутай
Алтан хаанаа етгэгджээ (баригджээ).
Суут богд Чингис хаан, нохой жил,
хятад иргэнд бас морилов. Илсэн
барьж бөгөөтлөө Чидхунд илгээсэн
элчийг яахин етгөх бөлгөө хэмээн
морилж, Чингис хаан, Дунгуйн (Дун-
гуан) амсар (боомт) зорьж, Зэвийг
Цавчаалын чигээр болгов
(байлдуулав). Чингис хааныг Дунгуйн

амсраар болов (боомтыг эзлэхээр явав) хэмээн Алтан хаан мэдэж, Илэ, Хадаху, Бүгэтүр гурвыг цэргүүд мэдүүлж цэргээ бөхөлж Улаан-Дэгэлэнийг манлайлан засаж Дүнгүйн амсрыг тэмцэн (боомтыг бэхэлж), даваа бүү давуулагтун хэмээн, Илэ, Хадаху, Бүгэтүр гурвын цэргүүдийг хурдлан илгээжээ.

Дунгуйн амсарт хүрвээс Хятадын цэргүүд газраа хэмээн дагаж ирэв. Чингис хаан, Илэ, Хадаху, Бүгэтүр гуравтай байлдаж, Илэ, Хадахуг хөдөлгөв (үхруулав). Чигү хүргэн, Тулуй хоёр хөндлөнгөөс довтолж Улаан-Дэгэлэнийг няцааж хүрч, Илэ, Хадахуг хөдөлгөж хятадыг өнжихү

байтал (зомгол болтол) хядав. Хятад цэргүүдээ хядагдан барагдав хэмээн Алтан хаан мэдэж, Жүндүгээс гарч буруулан, Нанжин балгасанд оржээ. Үлдсэн цэргүүд нь турж үхэцгээн зуур хүний мах идэцгээжээ. Тулуй, Чигү хүргэн хоёрыг сайтар үйлдэв (сайн байлдав) хэмээн Чингис хаан Тулуй, Чигү хоёрыг маш соёрхов.

Чингис, Хүйсижаод буугаад (дараа нь) Жүндүгийн Шархээрт буув. Зэв, Цавчаалын хаалгыг эвдэж, Цавчаалд байлдаж байсан цэргээ хөдөлгөж, ирж Чингис хаанд нийлэв. Алтан хаан Жүндүгээс гарахдаа Хада нэрт ноёныг лиошиу (сайд Н. Т.) болгон түшиж (орхиж) одсон ажгуу. Чингис

хаан, Жундугийн алтан мөнгөн, эд агуурс, юмыг тоолуулахаар Үнгүр буурч, Архай хасар, Шихихутуг гурвуулыг илгээв. Эд гурвыг айсуй хэмээн Хада нэрт ноён эсрэг угтан, алттай эрдэнэ агуурс бариад Жүндү дотроос гарч эсрэг ирэв. Хадад Шихихутуг өгүүлсэн нь: Урьд Жүндүгийн эд, мөн Алтан хааных ажгуу за. Эдүгээ Чингис хааных буй за. Чингис хааны эд агуурсыг эчнээ яагаад хулган авчирч өгнө чи. Би үл авах хэмээн Шихихутуг эс авав. Үнгүр буурч, Архай хасар хоёр авав. Эд гурав Жүндүгийн эд агуурс юмыг жүсэн тоолж ирэв.

Төдий Чингис хаан, Үнгүр, Архай

хасар, Шихихутуг гурвуулаас, та нарт
Хада юу өгөв хэмээн асуув.

Шихихутуг өгүүлсэн нь: Алттай
эрдэнэ агуурс өглөө. Би өгүүлсэн нь:
Урьд энэ Жүндүгийн эд Алтан
хааных ажгуу за. Эдүгээ Чингис
хааных болов за. Чи Хада Чингис
хааны эдийг эчнээ хулгаж яахин өгнө
хэмээж эс авав би. Үнгүр, Архай
хоёр өгснийг нь авлаа хэмээв.
Чингис хаан, Үнгүр, Архай хоёрыг
маш донгодов. Шихихутугийг их
ёсон сэтгэжээ хэмээн маш соёрхож
үзэхийн минь нүд, сонсохын минь
чих болж үлүү аху чи хэмээн зарлиг
болов. Алтан хаан Нанжинд орж,
өврөө илсэн мөргөж, Тэнгэр нэрт

хөвгүүнээ зуун нөхөдтэй нь Чингис
хаанд торгууд (шадар цэрэг Н. Т.)
болтугай хэмээн илгээжээ.

Хөх мөнх тэнгэрээс заяагаар төрсөн

Хөлөг богд эзэн минь

Хүр их улсаа орхиж

Хүрвээ чи дээд төрөлдөө.

Имда (замд) илгэгдэж Чингис хаан,
няцъя хэмээн Цавчаалаар даван
Хасарыг зүүн гарын цэргүүдээ авч
далай хэжин явж, Бэйгийн (бөхин)
балгаст буугаад Бэйгийн балгасыг
илсүүлж цааш Зүрчидийн Зугахуг
(фугаху) дайран одож, Зуган булха
(байлдахыг) сэтгэвээс агуулагтун

(байлдагтун). Элсэн орваас балгасыг нь дайран Улан, Нану (мөрнийг Н. Т.) хэжин одож, Тахур мөрөн өөд давж их агурагт (ордонд) нийлэн ирэгтүн хэмээж илгээв. Хасар лугаа ноёдоос Зорчидай, Алчи, Төлөн чэрби гурвыг илгээв. Бэйгийн балгасыг оруулж Зүрчидийн Зүчийг (фугаху) элсүүлж, мөрт бүхий балгасуудыг оруулаад Хасар, Тахур мөрөн өөд ирж их агурагт бууж ирэв.

Суут богд Чингис хаан лугаа тохъёосон лам нь Сахьяагийн Гунгаа Нямбуу нэрт бөлгөө. Тэр ламын зарлигаар Эсругийн нэрт хотны хойд

хаалган тус, хоёр лавар газрын
үзүүрт Далай дуурсахуй нэрт сүм
босгов. Бас суут богд Чингис хаан,
ном буяныг гэнэт мэдээд, мөнх
газарт Зуу Шагжаамунид буянаа өгч
илгээж, Сахьяагийн Манзшир ламд,
миний урагт нэгэн бодисадваагийн
хувилгаан миний ач урд төрүүл
хэмээн өчин илгээв. Төдий Манзшир
шавьдаа алтан хуурцгийн амыг бүү
нээ гэж зарлиг болж, үүнийг суут
богд Чингис хаанд аваачиж өг.

Нэгэн бэр нь бодисадваагийн
хувилгаан агсан ажгуу. Энэ хуурцгийг
их хурим ерөөл хийж, Сумандарь
нэрт бэрдээ нээлгэж үзүүл хэмээн
зарлиг болж өгөв. Тэр хуурцгийг

тахиа жилийн хувь сарын арван
тавнаа их хурим ерөөл хийж, Тулуй
эзний Эш цолт бэрдээ нээлгэж
үзүүлбээс дотор нь гурван алтан
шумуул агсан ажгуу. Тэр шумуул Эш
хатны хамрын нүхээр орсон ажгуу.
Эш хатны алтан умайд орж арван
сар болоод Хуримд балгаст
Заграварди хувилгаан сэцэн хаан,
Ариг буха эзэн хоёр төгс төрөв.

Богд эзний бие бэрх чилээрхэж, бас
Тулуй эзэн чилээ болсонд бэлгэчин
(ёрчин) энэ хоёулын нэг нь сайн
болбаас нэгэн нь муу буй хэмээсэнд,
Тулуй эзний хатан Чахур (Чаур) бэх,

тэнгэрт өчиг өчсөн нь: Хан эзэн үгүй
болбаас, хамаг улс бэлбэсэн болном
за. Тулуй эзэн үгүй болбаас би
ганцаар бэлбэсэн болох буй за
хэмээн залбирав. Тэр залбирснаар
Тулуй эзэн бурхан болов. Богд эзний
чилээ дээш болсонд тэр сэтгэл нь
хөдөлж, өөрийн нөхрийг үл сэтгэн
эцгийг хүндэлж, их төрийг сэтгэсний
тул богд эзэн би чамайг бэр гэж бүү
хэлсү. Бэхи тайху гэсү. Шиу гэж бүү
хэлье.

Сутай тайху хэмээе гэж цол өгөөд,
найман отог цахар түмэнийг сонгон
өгч соёрхов. Хэрэйдийн Ун (Ван)
хааны дүү Жаха Хамбын охин Чахур
(Чаур) бэх энэ бөлгөө. Бас Чингис

хаан сартуул иргэн, Ухуна тэргүүтэн
зуун элчийг нь етгөгдөж алсанд
Чингис хаан өгүүлсэн нь: Алтан
аргамжаа сартуул иргэнээр хэр
тасалдан бөлгөө нь (таслуулаад
зүгээр орхиж болох уу) хэмээн Ухуна
тэргүүтэн зуун элчийн өшил өшиж,
хясал хясаж, Сартуул иргэнд Чингис
хаан морилохдоо тангад иргэний
Бурханд элч илгээж: Баруун гар чинь
болсу хэмээлүгээ чи. Сартуул иргэнд
алтан аргамжаа таслуулаад ололцон
(хариу авахаар) морилов би. Баруун
гар болон морил хэмээн илгээвээс
Бурханы донгодоодуйяа (үг
хэлэхийн) урьд Эсэн (Аша) Хамбо
өгүүлсэн нь: Хүч ядан бөгөөтлөө хаан

болдог нь юун хэмээж цэрэг үл
нэмэн их үг өгүүлжээ.

Тэнд Чингис хаан өгүүлсэн нь: Эсэн
Хамбод хэр ийн өгүүлэгдэх бөлгөө
хэмээн наран эгц өдүй бөгөөд гялбас
бас зорьж илгээвээс юун бэрх
бөлгөө. Урьдаар тэдэнтэй очиж
байлдаас зохилтой биш үү. Өөр
мана хүнд зорьж бүхийд (буй цаг
тул) далай мөрөн тэнгэрт ивээгдэж
алтан жолоогоо бат татаж ирвээс
тэнд мана болтугай. Талий хэмээж
туулай жил Сартуул иргэнд налайтал
морилов. Чингис хаан, хатнаас Хулан
хатныг авч аялав. Дүү нараас
Отчигин ноёныг их агурагт түшиж
морилов. Зэвийг манлайд илгээв.

Зэвийн гэээгт Сүбээдэйг илгээв.
Сүбээдэйн гэээгт Тахучарыг илгээв.
Эд гурвыг илгээхдээ гадуур Султаны
цаана нь гараад биднийг хүргүүлэн
(очиход) хамсагтун хэмээж илгээв.
Зэв тэр одож хан Мэлигийн балгасыг
дайрч үл хөндөн гадуур нь нөгцжээ.

Түүний хойноос Сүбээдэй мөн ёсоор
үл хөндөн нөгцжээ (өнгөрчээ).
Түүний хойноос Тахучар хан
Мэлигийн хязгаар балгасыг ахуулж
тариачныг даулижээ (довтолж
дээрэмдэн тариачдыг олзолжээ). Хан
Мэлиг балгадаа ахуулдав
(сүйтгүүлэв) хэмээн дайжин хөдөлж,
Жалачин бээр Султанд (Жалалдин
султантай) нийлжээ. Жалачин

султан, хан Мэлиг хоёр Чингис хааны эсрэг морилжээ. Чингис хааны урьд Шихихутуг манлайд явав. Шихихутуг лугаа байлдаж Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр Шихихутугийг дарж Чингис хаанд хүртэл дарж айсухуйд Зэв, Сүбээдэй, Тахучар гурав Жалачин султан, хан Мэлиг хоёрын хойноос орж Жалачиныг дарж хядаад, Бухар, Самисгэб, Үтэгэр (Самарканд, Отрар) балгаст нь үл нийлүүлэн дарж, Шин (Инд Н. Т.) мөрөн хүртэл үлдэж явахад Шин мөрөнд цүвтосож (харайн) оруулаад сартуулыг тэнд Шин мөрөнд сөнөөв.

Жалачин Султан, хан Мэлиг хоёр амиа хориод (амь хоргодохын тул)

Шин мөрнийг өгсөн зугтав. Чингис хаан Шин мөрөн өөд зорчиж, Бэдхэгсэнийг дахиулж (дайран одож). Эх горхи, Гүүн горхид хүрч Бараан хээрт буув. Залайрын Балагаар Жалачин султан, хан Мэлиг хоёрыг нэхүүлэн илгээж, Зэв, Сүбээдэй хоёрыг соёрхов. Зэв чи Зургаадай нэрт бөлгөө. Тайчуудаас ирж Зэв болов за хэмээгээд Тахучар, хан Мэлигийн хязгаар балгасыг өөрийн дураар ахуулж (сүйдэлж), хан Мэлигийг дайжуулав. Засаг (цээрлэл) болгож түүнийг мүүхүрүүлэе хэмээн барьж жич үл мүүхүрүүлэн, маш донгодож цэрэг мэдэхүйгээс нь эрүүлж буулгав.

Төдий Чингис хаан, баруун гараас
(Бараанхээрээс) харьж Зөчи,
Чагадай, Өгэдэй гурван хөвгүүнээ
баруун гарын цэргүүдээр Амар (Аму)
мөрнийг гатлан Ургенч балгаст
буугтун хэмээн илгээв. Чингис хаан
өөрсдөө Үтэгэр балгаст буув. Зөчи,
Чагадай, Өгэдэй гурван хөвгүүн өчиж
илгээсэн нь: Чингис хаан, цэрэг
маань бүгд Ургенч балгаснаа хүрэв.
Бид хэнийхээ үгээр явах вэ хэмээн
өчиж илгээвээс Чингис хаан зарлиг
болсон нь: Өгэдэйн үгээр явагтун
хэмээн илгээв. Тэндээс Чингис хаан
Үтэгэр балгасаас үлдэж (хөдөлж),
Шимисамчу (Самарканд) балгасаас
үлдэж Баха (Бухар) балгаснаа буув.

Тэнд Чингис хаан Бала (ноён Н. Т.)-г
хүлчиж (хүлээж), Алтан горхины
нуруунд Султаны зусланд зусав.

Ургенчээс Зөчи, Чагадай, Өгэдэй
гурван хөвгүүн Ургенч балгасыг
оруулж, гурвуул иргэнийг хуваан
аваад, Чингис хаанд хувь эс
гаргажээ. Эд гурван хөвгүүнийг бууж
(буцаж Н. Т.) ирвээс Чингис хаан
Зөчи, Чагадай, Өгэдэй гурван
хөвгүүнийг чамдаж (буруушааж)
гурван өдөр эс уулзваас, тэнд
Боорчи, Мухулай, Шихихутуг гурав
өчсөн нь: Онжин (тэмцэн) мэлзэн
агсан сартуул иргэний сүлдийг
доройтуулж, балгадын иргэнийг нь
авав бид. Хуваагдаж автах Ургенч

балгасан, хуваалдаж авсан хөвгүүд
бүгд хааных буй. Тэнгэр газарт хүч
нэмэгдэж, сартуул иргэнийг өдий
доройтуулсан, олон эр эм чинь
баясаж эрж амуй. Та яахин ийн
хилэгнэж аму. Хөвгүүд буруугаа ухаж
айв за. Хойшид сургаал болтугай.
Хөвгүүдийн авир алгасангүй болов
за. Соёрхвоос, соёрхож уулзуулаасай
хэмээн Боорчи өчвөөс: Чингис хаан
залирч (тайтгарч), Зөчи, Чагадай,
Өгэдэй гурван хөвгүүнтэйгээ уулзаж
өвгөдийн үгийг өв болгож, хуучин
үгийг хууль болгож, байсан газар нь
тогтож ядтал, магнайн хөлсийг
арчиж ядтал зэмлэж буруушааж
байхад Хонхор хорчи, Хорирун

хорчи өчсөн нь: Буруушаагаад
хүлээж яахин орох мэт, хөвгүүд сая
дайн д явж өдийчинээ сурч бүхийд
хөвгүүдийг шантруулан энэ мэтээр
яахин донгодно. Хөвгүүд айж сэтгэл
алгасангүй болуузай. Наран
шингэхүйеэ ёроолт хүртэл дайн
иргэн буй (Ургах нарнаас шингэх
нар хүртэл дайсан иргэн байна).

Манийг төвд одон түрж илгээвээс,
тэнгэр газарт хүч нэмэгдэж, алтан
мөнгөн агуурсан эд таваар, иргэн
оргон чамд авчирсугай. Аль иргэнд
явуулах вэ хэмээвээс Багдад иргэний
Халиф султан хэмээх буй хэмээмү.
Түүнд би аялсугай хэмээн өчвөөс,
хаан хохаражу эдний үгэнд залирч

зөвшөөрөн зарлиг болохдоо:
Хонхай, Хогтухай, Чирган та гурвуул
явж, Адархадай, Хорихай, бас
Тодогатай Хонтухай хоёрыг миний
дэргэд байтугай хэмээж, Үтэгэгийн
Чормаганыг Багдад улсын Халиф
султанд аялуулав. Бас Идүн (Индус)
(энэтхэг Н. Т.) иргэн, Багдад иргэн
хоёрын зуурт байгаа Ару Мөрү
Мадашири иргэний Абаду балгасанд
Дүрвэдийн Дөрбэй догшныг
аялуулав. Бас Сүбээдэй баатрыг
умар зүгийн Канглы, Кипчак
(Бажигид), Орос, Сангууд (Мажиар),
Асуд, Хасуд, Ширэсүд (Чэркэс),
Басмир (Кашимир), Болор (Болгар),
Гэрэн (Лала) эд арван нэгэн аймаг

харь иргэнд хүртэл Ижил, Яик уст
мөрөн гэтлэн Кивамен (Киев)
хөрмэн балгасанд хүртэл Сүбээдэй
баатрыг аялуулав.

Бас сартуул иргэнийг аван аварч
(эзэлж дуусаад), Чингис хааны
зарлигаар балгад балгадад дарагч
тавьж (дарга тавихад), Ургенч
балгасаас Хөрмэгэй овогтой сартуул
Ялавач, Масхуд (Махмуд) хэмээх
нэртэй эцэг хөвгүүн хоёр ирж,
балгасны ёс төрийг Чингис хаанаа
өгүүлжээ. Тэд хот газрын заншил
ёсыг сайн мэдэх тул хөвгүүн
Хөрмэгэй Масхудыг бидний дарга
лугаа Шимсэгэн (Самарканд),
Ургенч, Удан (хотон), Шисэгэй

(Кашгар), Уриан, Хүхэндари
тэргүүтэн балгасыг мэдүүлэн шүтэж
(захируулаад) эцэг Ялавачийг
авчирч, Хятадын Жүндү балгасыг
мэдүүлэн авч ирэв (захируулав).
Сартуул хүнээс Ялавач, Масхүд нар
балгасны төр ёсыг чадахын тул хятад
иргэнийг сахихуй иргэнийг мэдүүлэн
(захирах монгол) дарга лугаа түшив
(зөвлөгчөөр томилов). Сартуул
иргэнд долоон он явж тэнд
Залайрын Бала (ноён)-г хүлээж
бүхийд Бала, Шин мөрнийг гэтэлж,
Жалачин султан, хан Мэлиг хоёрыг
Индус газар хүртэл нэхвээс Жалачин
султан, хан Мэлиг хоёр завхаж
(завхарсан) тул Индусийн дунд

хүртэл нэхэн ядаад буцахдаа
Индусийн хязгаарын иргэдийг
толиод (тоноод) олон иргэн, тэмээг
аваад иржээ.

Тэндээс Чингис хаан буцах замдаа
Ардис (Ирчиш мөрөн)-д зусаж,
долдугаар он болж, Чингис хаан
сартуул иргэнийг авч харьж ирэв.
Ордонд элч илгээж, Хорхогдай
хөвгүүнийг аваад иртүгэй хэмээж
илгээв. Удар даваагаар давж
явахдаа бас элч илгээж, баруун
хөвгүүд үтэр иртүгэй хэмээсэнд үтэр
хөдлөөд Чингис хааныг Хар Зайр
нэрт газар бүхийд хүрэв. Тэндээс
Чингис хаан хөвгүүддээ еслөн (ес
есөөр) ачаа тээш өгч сартуул

хөвгүүд, агт морьдыг өгөв. Явсан
хөвгүүдээс хамгийн түрүүнд Хубилай
хөвгүүн хүрч ирж, сартуулын олзноос
Хубилай хөвгүүнд ихийг нь өгөв.
Тэндээс хөдлөөд тахиа жилийн
намар Туулын хар шугуйд ордонд
буув.

Суут богд Чингис хаан, хөвгүүн
Зөчийг Кипчак газар даруулан салгав
(дарга болгон суулгав). Чагадайг
сартагчны газарт салгав. Зөчи,
Чагадай хоёр хөвгүүнээ салахад соён
зарлиг болсон нь: Би та нарыг өөр
бус улсад салгах бус, эзэлснээ
мэдүүлэн, оруулснаа даруулан,
газрыг агутхин (эзлүүлэн), төрийг
түшүүлэн, ерөөл гэр, ерөөсөн бие

болгон сайнаар салгаж илгээв.

Айлаас айл хагацан буув хэмээн
ангижирч яахин сэтгэнэ.

Айлын бараа үзэлт хөл нь илүү ах
(хэзээд байх шүү).

Сүргээс сүрэг хагацав хэмээн
содхорон яахин явах та.

Сүргийн чанар нэгтгэн илүү ах та
(байх шүү).

Ургууд минь ах дүү дотроо
алдарш.

Хад нэвт довтлом за

Хашхираа уриагаа илүү
хатуужигтун та.

Далай гэтлэн довтлом за

Дуун уриагаа юун таслах билээ та.

Бар бар дуугаараа уриалж

Дуу уриагаараа юунд ч бүү боогд
та.

Барул барул малгайгаараа даллаж

Харах нүдээ бүү цавчигтун та.

Бээр хэдэн суулдаж

(Хэт хол суулдаж)

Хэнээ мөн, хэнээ биш хэмээлдэх
билээ та.

Хэлэлцэн илүү сэтгэгтүн та.

Уул алс суулдаж

Алийг нь мөн, алийг нь биш
хэмээлдэх билээ та.

Ахлалдан дүүлэлдэн амраглан
явагтун та.

Аху их улс иргэнийг

Үнэн төр ёсоор явуулж,

Адарших сайн нэрийг

Хичээх хэрэг буй за,

хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Чингис хаан, Зөчи ахыг Кипчакт дарга болгон суулгахдаа, Боорчи ноёныг соё хэмээвээс Боорчи өгүүлсэн нь: Зөчи хөвгүүн сонс. Хаан эцэг чинь чамайг газар агутхин, харь иргэн даргалуулан салгав. Хатууж. Давшгүй давав буй хэмээн сонсдом уу, хэр (яаж) давах вэ хэмээн бүү сэтгэ. Давъя л гэж сэтгэвээс давна. Тэр (тэгж) давахад л дуу шуугүй давбаас, давааны тэр этгээдэд дуу хуур бэлэн эсрэг буй. Гэтэлшгүй мөрөн буй. Хэр гэтлэх хэмээн бүү сэтгэ. Гэтэлье гэж сэтгэвээс гэтэлнэ.

Тэр гэтлэхэд гэмэр жимэр (гэм жим)
эс болбаас гэтлэн барсан тэр
этгээдэд, гэр тэрэг бэлэн эсрэг буй
хэмээн соёвоос, Зөчи ах өгүүлсэн нь:
Суут эзэн соётугай хэмээвээс, намайг
хүрээгүй иргэнд хүртүгэй, хамаагүй
иргэнийг хамтугай, газраа
агутхитугай (уужимсгатугай) хэмээн
соён аху хэмээн сэтгэлээ би. Чи
бүрэн иргэнийг мэдүүлэн, болсон
идээнийг боорчлуулан соён ажгуу чи
хэмээв.

Тэр үгд Чингис хаан зарлиг болсон
нь: Зөчи чи хөвгүүн хэмээн
хөвгүүрхэв ээ чи. Бүлэг иргэнийг
засан эс чадваас бүлэг эс больюу.
Идээ түгээн чадагч буурч хүн хурсан

иргэнийг үл хождуульюу. Хурим дотор үл дутааюу. Өөрөө бас олж идъюу. Их улсыг засах нь, болсон идээтэй адил буй. Боорчийн үг зөв хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Бас Чингис хаан зарлиг болсон нь: Эцэг хөвгүүн эе юун, эчнээ хол илгээх мэт бус, эзэлснээ эзлүүлэн, хатуужсанаа хадгалуулан, өргөө гэр, өрөөл биедээ тулга болгон салгана. Төвийг сэрэн, түшсэнээ сэтгэж, энхийг үл эвдэн, бүхийг үл бурчин (сүйтгэн), үзэх нүд, сонсох чих минь болон хатуужваас хөвгүүн төрсний ач тэр буй за хэмээн өгүүлсэн ажгуу.

Чингис хаан бас Хохин ноёныг орос,

чэркис газарт явуулахдаа соён
зарлиг болсон нь: Хохин чи буданд
минь эс булчив чи. Бөхийтлөө над
хүчин өгөв чи. Цанд минь эс цангав
чи. Цайтлаа над хүчин өгөв чи. Зол
зөөлөн ахын ураг буюу чи. Мөр
Зөчийн баруун этгээд сал. Хавирган
нэвт харвая хэмээн бүү ихэмш. Чамд
эс дагав хэмээн бүү цөх, ар туурга
болон их гэрт хийсгэлэн, олон дайнд
төв харан үлдэж бай чи хэмээн
зарлиг болсон ажгуу. Чингис хаанд
Хохин ноён салахдаа бишрэн өчсөн
ажгуу. Хаан ахыгаа зүгээр дагаж
явсны тул, буданд эс булчив, цанд
минь эс цангав хэмээж, иргэн идээт,
улс ундат болгож, найман мянган

иргэн өгч, газар агутхин, харийг даруулан салгагдав би. Иргэний идээнд эрсдэж, улсын унданд согтож, алтан сэтгэлийг амруулан чадах буюу би. Хаан ахын минь гэгээн мөр мэдтүгэй, хатуужин хүчээ өгсүгэй хэмээн өчсөн ажгуу.

Чингис хаан, бас Мөнхэт баатрыг салгахуйд соён зарлиг болсон ажгуу. Гэгүрэх аланхир дүү минь Хохин салж одож хүрэн барж өчиж илгээсэн нь (үүрэх нум мэт Хохин дүү минь салж ядан мордохдоо өчсөн нь): Ахыг соёрхваас эхин минь дэрсэг, элэг минь халсаг, сууж минь дэвсгэрсэг болов хэмээн өчиж илгээжээ. Зөвөөр хүчин өг. Хүлэг этэх

(барих) уурга минь, Мөнхэтү чамайг зарна би. Шил дүүрэн малгайгаа тэмтрэн өмсөж, төмөр дөрөөгөө төл (чанга) жийж, тэнгэр газрыг дуурстал үлүү (довтлон) явах чи, тэнгэрт мөр өгдвөөс, далай тас довтлом за чи. Дуун уриагаа бүү тасал. Хадыг хага довтлом за чи. Хашхираа уриагаа илүү хатуужигтун чи. Ханцуйн хормой тас одон амуу чи. Хойшоо хилинцийн жигүүрээ илгээ хэмээн зарлиг болсон ажгуу. Чингис хаан бас, Зөчи ахыг минь бүү хүндшээ (тээр шаа). Үгэнд ижилдвээс сэцэн больюу. Илд жаданд ижилдвээс баатар больюу. Тэр сэцэн хэмээх буй. Ганц сэтгэ. Бор дарсан бүү уу.

Баруун зүүн ангид хол дайн (дайсан) гэж бас сэтгэх болбаас төдий буй за. Эс болбоос, сэтгэлээр хүрэлцвээс тэнд хэлэлцье хэмээн соёж илгээсэн ажгуу.

Бас суут богд Чингис хаан, Боорчи, Мухулай хоёрт соёрхол өгсөн нь: Хятад иргэнээс танд эс өглөө. Хятадын жуйн иргэнийг Боорчи, Мухулай хоёрт сацуу хувааж өгөгтун. Авч, сайн хөвгүүдийг нь шувуу бариулж дагуулж явагтун. Сайн охидыг нь өсгөж, эмсээ дагуулж, хормой засуулж явагтун. Хятад иргэний Алтан хааны янагууд нь итгэлт монголын өвөг эцэгсийг барсан сартагчин жуйн иргэн ажгуу

за. Эдүгээ миний хэл нэгтэй янаг нь
Боорчи, Мухулай буй за. Жуйн
иргэнийг та хувааж авагтун хэмээн
зарлиг болов.

Бас богд эзэн Хятад улсыг эрхэндээ
оруулж, Алтан хааны ор авсныг
тангадын Шидургу хаан сонсоод
эмээж, Баян Сардахарын хөвгүүн Эр
Дурдунг баруун гар чинь болж албыг
чинь өгсү гэж элч илгээсэн бөлгөө.
Тэр элч эзэнд айлтгаж харихдаа богд
эзэн тэнгэрийн хөвгүүн гэгч үнэн
байнам. Манай хатны гэрэлд нь
шөнө зул үл хэрэглэх буй. Мөнгөлөн
гоо лугаа адил бус гэж энэ үг хэлж
харив. Богд эзэн, тайчуудын
Жамухын эм Мөнгөлөн гоог татаж

явах агсан аж. Дурдунгийн үгийг
Жамуха сонсоод, эзэнд өгүүлсэн нь:
Миний Мөнгөлөн гоо эмээс, хятадын
Вангинан (Ванцюнь) зангины Сэцэн
номтойн охин, тангадын Шидургу
хааны Гүрбэлжин гоо хатны гэрэлд
нь шөнө зул хэрэглэх үгүй гэнэм.
Түүнийг аваасай хэмээн зангүн
өгүүлсэн ажгуу.

Богд эзэн түүний хойно, сартуул
улсад би аянд мордов. Чи морд гэж
Шидургу хаанд элч илгээв. Шидургу
хаан тэр элчид хамгийг үл эзлэн атал
хаан болов хэмээн энэ юун. Хаан
хүнд нөхөр юун хэрэг гэж эс болов.
Тэр үгийг сонсоод, эзэн алтан амиа
үгүй болон болтол чамайг тавихгүй

гэж ам авсан бөлгөө. Тэр өвөл
өвөлжиж, тангад иргэнд морильё
хэмээн, шинэ тоо цэрэг тоолжээ.
Тангадын Шидургу хааны хар
ханшаарт шар хонгор Гүбэлэг нэрт
нохой ёрч гэнэм гэж, богд эзэн есөн
хөлт цагаан тугаа залан хатгаж,
гурван үе мордон мордон буув. Тэр
нохой мэнд энх эсэн, амгалан,
жаргалан гэж хуцахул дайсан үгүй,
ульж хуцахул дайсан болох агсан
ажгуу. Тэр нохой эзний мордохуйг
мэдэж, гурван он улин хуцав.
Шидургу хаан, нохой минь хөгширч,
ёр нь үгүй болж байнам гэж сэрэл
үгүй суув.

Түүний хойно нохой жилийн намар

явган цэргийг явуулж богд эзэн
Хасараас хачир тасын өд ац гэж боол
Мичинг илгээв. Хасар өгүүлсэн нь:
Хамгийн эзэн хаан боловч хачир
тасын өд авахад би сайн гэж хэлээд
хачир тасын өд өгөв. Худ (удаан)
дарсан гэж эс авч харив. Хар халзныг
алж ац гэж боол Мичинг бас илгээв.
Хасар хар халзан шувууны нисэж
явахыг үзээд эргэлгээний мөн хаана
нь харвах вэ гэж боол Мичингээс
асуув. Боол Мичин өгүүлсэн нь: Хар
шар хоёрын завсар харва гэв.
Хоншооры нь тас харваж өгөв. Хаан
хүнд, ёст хачир тасын өд билээ. Энэ
биш, хар халзан байнам. Цусан
халдав гэж эс авч харив. Түүнд эзэн

хориглож бөлгөө. Гахай жил эзэн
богд Есүй хатныг авч, морьтон
цэргүүдийг удирдан өөрөө мордов.
Эзэн богд Мона хошууг үзээд зарлиг
болсон нь: Эвдэрсэн төрд
хоргодолтой, энх төрд нутаглалтай,
үдэх (өл) буга үдээлэлтэй хэмээн
зарлиг болов. Модон дээр суусан
муу хэлт уулийг үзээд эзэн, Хасарыг
харва гэж зарлиг болов. Хасар
харвав. Ууль босоод завсарт шаазгай
ороод жигүүрээ тас харвуулав. Эзэн
хориглож, илдээ далайж байв.

Эзэнд өрлөг ноён айлтгав. Сайны
салдар, муугийн шорвог гэнэ. Эзэн
өөрөө мэдээсэй гэв. Эзэн зөвшөөн
залирав. Түүний хойно боол Мичин

хөтөч, Хасар дүү чинь архидаж
суухдаа Хулан хатны гараас барив
гэж эзэнд айлтгав. Түүнд эзэн
хориглож (уурлаж), урьд долоон
хонхотантой үг нэгдэж явав. Түүний
хойно болохоор хачир тасын өд эс
өгч их үг өгүүлэв. Эдүгээ бас муу хэлт
ууль ал гэсэн нь сайн хэлт шаазгай
алав. Лав муу харт ажгуу хэмээн
Хасарыг дөрвөн хүнээр сахиулж, бүх
гөрөөсний хүнс өгч, хашаат худагт
хүлж тавив.

Хангай ханы их ав тавихдаа зарлав.
Бөртэ чоно, гоо Марал орох буй,
түүнийг бүү ал. Хөх бор морьт
бужгар үст хар хүн орох буй, амьд
барь гэж зарлиг болов. Бөртэ чоно,

гоо Марал хоёр орж эс алж гаргав.
Хөх бор морьт хар хүнийг хүн барьж
чи хэнийх вэ гэж асуув. Дуун эс
гарав. Эзэнд авчирч өгөв. Эзэн асуув.
Монголын богд эзэн цэрэг мордов
гэж Шидургу хаан харуул гаргаж
билээ. Хөлт моринд үл гартах
(гүйцэгдэх), гүш болдын хөх бор гэгч
билээ, гүйцэгдэв. Дөрвөн таваг минь
хувирахуйяа болов. Хар тэргүүт хүнд
үл гартах, хадрагч хар бодон гэгч
билээ би. Хар тэргүүт хүнд гартав.
Хар тэргүүн минь хувирахуйяа болов
гэв.

Богд эзэн өгүүлсэн нь: Хаан чинь
хувилгаан гэлээ. Үнэнээ хэл гэж
зарлиг болов. Бодон өгүүлсэн нь:

Өглөө хорт шицагаан шар эрээн
могой болох, тэгэхэд барьж үл
болох, үдэд хүрэн эрээн барс болох,
тэгэхэд барьж үл болох, үдэш гоо
хар хөвгүүн болж, хатан лугаа
наадаж суух буй. Тэгэхэд барьж
болно гэж хэлэв. Төдий тэр хүний
үгийг аваад, тэндээс богд эзэн,
тангад иргэний захад хүрч очтол,
Шидургу хааны рангас язгуурт эмгэн
монголын цэргийг угтаж ирээд, эр
(цэрэг), агтыг харааж үхүүлэв. Эзэнд
Сүбээдэй баатар өчсөн нь: Энэ
эмгэн, эр агтыг харааж үхүүлэв, Хавт
Хасарыг засгаас гаргаасай гэж үг
өчив. Эзэн зөвшөөрөөд, өөрийн
жигүүрт хул морио унуулж авчирч

харвуулав. Хасарын бие барианд
(хүлээсэнд) зовсон тул гэлдэрхлэн
байж, өвдөгний нүдний гэций нь
харвав. Тэр эмгэн хавиргаар унаж
үхэхдээ Хасарын нуган (хөвгүүн) үр
нь шарханд энхрий (үхэх) болтугай,
охин үр чинь эрдээ гээгдтүгэй гэж
харааж үхэв. Чингис Алашаг зорьж
хүрч Эсэ (Аша) хамбо лугаа
хатгалдаж Эсэ хамбыг барьж, тэрэм
гэрт, тэмээн ачаат иргэнийг нь
үнсээр хийстэл довтлов. Эр хүн
омгон сайд тангадыг (омогтой,
дуулгаваргүйг нь) хядаж, ийм тийм
тангад иргэнийг цэргийн хүн барьж
олсноо автугай хэмээн зарлиг болов.
Даст тахираас хөдөлж, Түрэмгий

балгасыг оруулж, Шидургу хааныг
могой болсон цагт нь эзэн, гарди
болов. Барс болсон цагт нь эзэн,
арслан болов. Хөвгүүн болсон цагт
нь эзэн, өвгөн болж барив. Шидургу
хаан эзэнд үг өгүүлсэн нь: Намайг
бүү ал. Цолмонг барьж, дайсангүй
(хүйтэнгүй) болгосу, мичдийг барьж
зуд турхангүй болгосу. Намайг
албаас аминд чинь муу, эс албаас
үрд чинь муу гэж ийм үг айлтгав.

Эзэн түүний үгэнд эс орж, харваж,
цавчаад эс даалгав. Шидургу хаан
өгүүлсэн нь: Биеийг минь цавчиж,
харваж эс даалгав та. Минин уланд
гурав хугасхийж эвхсэн эрээн
хошлон буй. Түүгээр боож ал гэв.

Мөн тэр хошлонг авч боож алахуйд
намайг эдүгээ боож албаас хойд үр
чинь надтай адил боомилогдох
болтугай. Гүрбэлжин гоо хатныг
минь хар хумснаас эхлэн бүгдийг
нэгжигтун гэж хэлээд үхэв. Эзэн богд
Гүрбэлжин гоо хатныг нь авав.
Гүрбэлжин гоо хатны өнгийг, эзэн
эхлэн их улс гайхалдав. Гүрбэлжин
гоо хатан өгүүлсэн нь: Энэ өнгө минь
танай цэргийн тоосонд хиртэв.
Үүнээс урьд илүү гоо бөлгөө. Эдүгээ
усанд угааваас үлэмж гоо болно
хэмээв. Энэ үгийг сонсоод эзэн богд,
усанд угаа гэж илгээв. Тэр хатан
усны хязгаар явагч хөх болжмор
барьж, сүүлэнд нь бичиг бичиж, би

энэ усанд үхэх буй. Биеийг минь уруу бүү эр. Өөд эр гэж эцэгтээ илгээв. Охиныхоо үгээр эрж, гол өөд эрээд авч онхлохдоо, толгойн нэжгээд тулмаар шороо асгаж онхлов. Цогц нь төмөр олох (толгод) гэх, тэр мөрнийг Хатаны гол гэх болжээ.

Тангад улсыг оруулж, Шидургу хааныг алж, түрэмгий балгасыг эвдэж, Гүрбэлжин гоо хатныг авч тангад иргэнийг ургийн ураг мохоли мушгил (сэг тамтаг) үгүй болгон аваад тангад иргэнээс Есүй хатанд танд маш олныг өгөв. Тэр аянд Лоабан ханд зусаж Түрэмгий балгасаас богд эзэн хүнд халууцаж

(халуурч) алтан амиа гарахуй цагт
зарлиг болсон нь:

Хүдэр мэт дөрвөн дүү

Хөлөг мэт дөрвөн хөвгүүн

Таван өнгө

Дөрвөн харь улс минь

Сонсогтун та.

Сур дөрөө сунатал

Төмөр дөрөө дөлөртөл жийж,

Их улсаа зовон зөөж

Зонхилон хураахуй цагт

Энэ мэт зовлонг

Эс үзлээ би.

Эрт урьд төрлийн өр төлөөс болов
уу,

Эдүгээ энэ төрлийн зовлон болов
уу

хэмээгээд Эзэн богд ийн зарлиг
болсон нь: Эд бүхэнд сайд минь
хариу өгөгтүн та гэж зарлиг болбаас,
Сүнидийн Гөлүгэдэй баатар өчсөн
нь:

Хас болсон төр богинодом за

Хайрт Бөртгөлжин сэцэн хатан
чинь үхэм за

Хасар, Бэлгүтэй хоёр чинь
бүлгэмдэм за

Хамран зөөсөн олон улс чинь

Хааш яаш тархам за.

Өндөр болсон төр чинь
богинодом за

Өнөд батад учирсан

Бөртгөлжин сэцэн хатан чинь үхэм
за

Өгэдэй тэргүүтэн хөвгүүд чинь
өнчрөм за

Өрсөн зөөсөн олон улс чинь

Өөр хүний болон тархам за.

Уул болсон төр чинь богинодом за

Олж тахисан

Бөртгөлжин сэцэн хатан чинь үхэм
за

Отчигин, Хачиун хоёр чинь
бүлгэмдэм за

Олсон зөөсөн улс чинь

Уул тайга бүр тархам за.

Хангай ханыг хажуулж нүүм за

Хатан хөвгүүд чинь гүйлэн хайлан
ирэм за

Түүнд нэгэн сайн сургаал үг хэлэх
ажаамуу.

Өлгэ (өлгий) өндрийг өлгэлэн
(өлгийлөн) нүүм за

Охид, хөвгүүд чинь гүйлэн хайлан
ирэм за

Түүнд нэгэн сайн сургаал үг хэлэх
ажаам уу.

Нярай биеийг няцлахуйяа бэрх
болном за

Хэрэв няцалбал нярвааны газар
золгох маань үнэн болов уу,

Элэхүй (Энхрий) биеийг эвдэхуйяа
бэрх буй за

Хэрэв эвдвээс энхжиний газар
золгох маань үнэн болов уу,

Өрөөсөн хоцорсон

Бөртгөлжин сэцэн хатан чинь

Өнчин хоцорсон

Өгэдэй тэргүүтэн хөвгүүдэд чинь

Хөдөө газар усан зааж

Хөтөл газар зам зааж өгөх
ажаамуу

хэмээн өчвөөс

Чингис хаан зарлиг болсон нь:

Эдүгээ бүү үх

Өрөөсөн хоцорсон

Бөртгөлжин сэцэн хатанд минь

Өнчин хоцорсон

Өгэдэй тэргүүтэн хөвгүүдэд минь

Хөдөө газар усан

Хөтөл газар зам зааж өг.

Хаш чулуунд арьсан үгүй

Хатан төмөрт турсан үгүй,

Хайран төрсөн биед мөнх үгүй

Харил буцалгүй явж

Хатуужин сэтгэгтүн та.

Зуун үйлийг үйлдэн бүтээвээс

Үйлийн охь

Үнэн үгэндээ хүрсэн хүний

Сэтгэл бэх

Өчүүхэн дураар явж

Олон лугаа зохь

Үнэнээр нэгүн нөгчин эчих

(Үнэнчээр ханилан явах)

Бие тань буй

Хойт сайн төрөө сахигтун та.

Хубилай гэгээний үг өөр буй

Түүний үгээр явагтун та

хэмээн зарлиг болоод хорин
хоёрдугаар он, улаагчин гахай жилд
жаран зургаан насандаа долоон
сарын арван хоёрт тэнгэр болов.
Хасаг тэргэнд хүлгээ хөлөглөж, хаан
эзний алтан хүүрийг хасаг тэргэнд
өргөн тээж, харьж өөд болон ирэхэд
Сүнидийн Гөлүгэдэй баатар магтсан
нь:

(Хамгийн хаан улсын эзэн минь Н.
Т.)

Халих харцгайн жигүүр болон
одов уу чи эзэн минь

Хангинах тэрэгний тээш болов уу
чи эзэн минь

Тоглох харцага жигүүр болон
одов уу чи эзэн минь

Тойрох тэрэгний тээш болов уу чи
эзэн минь

Жиргэх шувууны жигүүр болон
одов уу чи эзэн минь

Жиргирэх (Жигдрэх) тэрэгний
тээш болов уу чи эзэн минь

гэж магтан иртэл Мона-ын өвөрт
хүрээд хасаг (тэрэг) нь булдаа хүртэл
шигдэж хөдөлгөн ядахад таван
өнгийн хүлгүүдийг хөллөж гаргаж
ядаж, гүр (их) улс зовоход Сүнидийн
Гөлүгэдэй баатар мөргөн өчив:

Хөх мөнх тэнгэрээс заяагаар
төрсөн

Хөлөг богд эзэн минь

Хүр их улсаа орхиж

Хүрвээ чи дээд төрөлдөө.

Төвшнөө байгуулсан төр чинь

Төрлөн байгуулсан улс чинь

Төгс хөрөглөсөн хатад хөвгүүд
чинь

Төрсөн хан газар, ус чинь тэнд
бөлгөө.

Ариунаа байгуулсан төр чинь

Албалан байгуулсан улс чинь

Амраг хатад, хөвгүүд чинь

Алтай орд харш чинь тэнд бөлгөө.

Урнаа байгуулсан төр чинь

Учирсан хатад, хөвгүүд чинь

Урьд зөөсөн олон улс чинь

Ураг элгэн чинь тэнд бөлгөө.

Ургамал улс иргэн чинь

Угаасан ус цас чинь

Олон Монгол улс чинь

Ононы Дэлүүн болдог

Төрсөн газар чинь тэнд бөлгөө.

Хээр азарганы хөхлөөр

Хийсэн туг сүлд чинь

Хэнгэрэг бүрээ уриа чинь

Хэлэхүй бүгд улс чинь

Хэрлэний хөдөө арал

Хаан суусан газар чинь тэнд
бөлгөө.

Бүтэхийн урьд учирсан

Бөртгөлжин хатан чинь

Буянт хан газар нутаг ус чинь

Боорчи, Мухулай хоёр амраг
нөхөр чинь

Бүрэн их ёс чинь тэнд бөлгөө.

Хувилгаанаар учирсан Хулан хатан
чинь

Хуур цоор хөг дуу чинь

Хотол бүгд улс чинь

Хутагт хан газар ус чинь тэнд

бөлгөө.

Харийн ханыг дулаан гэж

Хатан Гүрбэлжинг гоо гэж

Харьтан тангад улсыг олон гэж

Хуучин монголоо ийн тэвчив үү
эзэн минь.

Хайрт амин чинь гарваас

(Халуун амийг чинь алдавч)

Хас эрдэнэ мэт хүүрийг чинь авч
харья л

Хатан Бөртгөлжинд чинь үзүүлье л

Хамаг улсад чинь хүргэе л хэмээн
өчвөөс

Хаан эзэн, энэрэн соёрхов

Хасаг тэрэг хангирсан хөдлөв

Хамаг улс баясгалант болов

Хан их газраа тэнд хүргэв.

Хамгийн мөнх хүр (хүүр) үүсэж
(оршуулж)

Хан зайсангуудын тулга болж

Хамаг улсын шүтээн болоод

Хамгийн мөнх гадсан

Найман цагаан гэр болов за.

Эзэн эндээс эчихүйд

Бахархан зарлиг болсны шалтгаар

Эдүгээ тугаар хасаг тэрэг

Булдаа хүртэл шигдэв.

Эн их улсад худал тунхаг өгч
(зарлаж)

Өмссөн цамц, өргөө гэр,

Өрөөсөн оймсыг тэнд онхлов

Үнэн хүүрийг заримууд нь Бурхан
Халдунд онхлов гэх,

заримууд, Алтай ханы ард,

Хэнтий ханы өвөрт,

Их Үтэг нэрт газар онхлов гэх
буюу.

Суут богд Чингис хааны хөдөлшгүй
хүдэр мэт дөрвөн дүү нь Хасар,
Бэлгүтэй, Отчигин, Хачиун эд буюу.

Ширээний их хатан Бөртэ үжингээс
төрсөн Зөчи, Чагадай, Өгэдэй, Тулуй
дөрвүүл бөлгөө.

Алаха бэхи, Илалтун бэхи, Сэчэйхэн
гурван гүнж бөлгөө.

Хулан хатнаас төрсөн Гөлүгэ гүнж,
Есүй хатнаас төрсөн Ючибай гүнж
буюу Есүгэн хатнаас төрсөн Харачар,
Хархаду, Чагур эд гурвуул бөлгөө.

Зөчи эзний хөвгүүн Ордана, Бат,
Бэрхэ, Тангуд, Чобой, Хонхчар,
Бэрхэчэр эд бөлгөө. Холайган
(Олуйхан) нэрт нэгэн авхай бөлгөө.

Богд эзний төрийн түшээ болсон
хөлөг мэт есөн өрлөгүүдийн ах нь
Залайрын гоо Мухулай, Зүрчидийн
Чуу мэргэн, Арладын хөлөг Боорчи,
Сүлдэний (Сүлдүсүн) Торхан шар,
Урианхайн Зэлмэ, Бэсүдийн Зэв,
Ойрдын Хар хиру, Жүрхэний
Борохул, Татаарын Шихихутуг есөн

өрлөгүүд эд буюу.

Урьд Зэлмэ ганц Мухулайгаас дүү
агсан аж. Хойно Бөртгэлжин хатныг
тайчуудаас авч ирэхэд гэм хийсний
тул богд эзэн, дөрвөн хүнээс дүү
болгосон нь тэр буй.

Есөн өрлөгүүд эд буюу.

Эд есөн өрлөгүүд

Эзэн богдод нэгэн нэгэн учирч

Энгүй улс иргэнийг хураахуй тэр
цагт

Эзэн богдыг дагаж хүчээ өгч

Харьтан дайсанд харил буцалгүй
явж

Хаан эзний төрд амь биеэ тэвчиж
туслан

Хайр хишиг соёрхолд хүртэж

Алс нэрийг тэмцэн

Хамагт алдаршиж

Есөн өрлөгүүд хэмээх нэр авчээ.

Богд эзний их хөвгүүн Зөчи эзний үр
(хөвгүүд) Кипчак, Тогмаг, Агасар хан,
Тарбис хан, Шибан, Өлэйбэ, Исгэр,
Тоху, Сангуд, түүнээс нааших хотыг

мэдэн эзлэв.

Чагадай ахын хөвгүүн Мэнгэтү, Ису Мөнх, Бүри, Мөчи, Баядар баатар, Шимун эд бөлгөө. Чагадай эзний үр (хөвгүүд) зүүн зах нь Хумил (Хамил) буй. Баруун зах нь Бургари (Болгар), Сэмисгин Самурхан (Самарканд), эд агсу (хүртэл) захачлан түмэн хот мэдэн эзлэв.

Өгэдэй хааны хөвгүүн Гүюг хөлөг хаан, Тулуй эзний хөвгүүн Мөнх хаан, Хубилай хувилгаан сэцэн хаан, Арибуха эзэн эд бөлгөө. Их голомтонд төвлөн дөчин түмэн Монголын эзэн боллоо.

Богд Чингис хааны зургаан түмэн
гэгч: Ордос нэг түм, арван хоёр
түмэд нэг түм, ёншибү, асуд,
харчин нэг түм баруун гурван түм
гэгч эд буй. Цахар нэг түм, халх нэг
түм, урианхай нэг түм-зүүн гурван
түмэн гэгч эд буй, Бөртгэлжин хатны
их орд нь Хүрүй орд, Хулан хадны
орд нь Солонгосын Барс орд, Есүй
хатны орд нь Ширгацайн орд, Есүгэн
хатны орд нь Хамтдахын орд
хэмээмүй.

Түүхийн товчоо

Сүмбэр уулын өмнөд тал нь Улаан-
Ли-гийн (төв азийн) тал буй.

Замбутив ертөнц хэмээмү. Түүнд
есөн өнгийн улс бөлгөө. Есөн өнгө
бүлэг улс нь: Энэтхэг улс цагаан
өнгөт буюу. Охин улс ногоон өнгөт
буюу. Төвдийн улс хар өнгөт буюу.
Хятадын улс улаан өнгөт буюу. Гууль
улс хөх өнгөт буюу. Васа улс ухаа
өнгөт буюу. Нохой улс хүрэн өнгөт
буюу. Эрээн улс ганц хөлт улс буюу.
Монгол улс шар өнгөт буюу.

Монгол улс дөрвөн өнгөт буюу.
Цагаан монгол, Имагарийн өмнөд

зүгт буй. Шар монгол Ачини
цайдамд аж. Улаан монгол хар
хятад лугаа хамт суун бөлгөө. Хар
монгол хойд газарт аж.

Төвд улс гурван өнгөт буюу. Цагаан
төвд, Дээд Имагари нэрт газраа
барин (байх) аж. Улаан төвд гурван
Сүнгэ нэрт газар барин аж. Хар төвд
Хятадын захад барин аж.

Хятад улс дөрвөн өнгөт буюу. Цагаан
Хятад энэтхэг газарт аж. Шар хятад
далайн дунд аж. Хар хятад чанхи
газарт аж. Улаан хятад Нангай нэрт
газар барин аж.

Эеваны улс Хэрэн нэрт газар барин

аж. Бас Галын улс, баруун этгээдийн
өмнө агсан ажгуу. Мон улс Гахай уул
барьж аж. Балбын улс Энэтхэг, Төвд
хоёрын завсар аж. Сартуул улс Ли
нэрт газар барин аж. Мичин улс ой
модонд аж. Дөрвөлжин вайши
газраа эдгээр улсыг ийн хэмээн
хуваан барьсан ажгуу. Тэдний дунд
Лха Тудтарий хаанаас нааш Үсэн
ширээт хаан хүртэл арван таван
хаад суув. Төвд газраа гурван
Загравардын хаан төржээ. Гадна
дотно дундыг гурван зүйл, ёсон
(есөн) яаман эсгэв. Гурван зуун
жаран засгаар явуулав. Яамтныг
титүүлэв (титим өмсгүүлэв). Түүний
хойно Хятадын газарт Тан унгийн

орноос Чиу Тайжиу нэрт хаан сууж,
зургаан үе болов. Түүний хойно мөн
Хятадын Алтаботу Танхун шиху нэрт
хаан сууж, Шидургу хаан хүртэл
зургаан үе болов.

Түүний хойно мөн тэр цагт дорнод
этгээд Замбутив ертөнцөд энэ газар
дээр арван хоёр муу хаад төрж,
хамаг амьтдыг маш дэнсэлгэн
зовоов. Тэр зовоохыг эрхт
Шагжаамуни бурхан мэдэж хурмаст
тэнгэрийн хувилгааныг монголын
газраа Есүхэй баатар, Өэлүн үжин
хоёроос (төрүүлсэн нь) хамаг
замбутивийг мэдүүлэн, Монголд
суут богд Чингис хаан таван их улсыг
эрхэндээ оруулав. Өмнө Хятадын

Ахудай Алтан хаан, өрнө Төвдийн
Шударга хаан, умар Сартуулын
Султан, хан Мэлиг хоёр, дорно
солонгосын Буха цагаан хаан,
дөрвөн зүгийн дөрвөн харьтан тэд
бөлгөө.

Түүнээс өөр бус өөр өөрөө эрхшээсэн
арван хоёр муу хаад хэмээвээс,
Тайчуудын Таргудай Хирилтуг,
Жүрхэний Сача Бэхи, гурван
Мэргидийн Тогтоо бэхи, Хэрэйдийн
Ун (Ван) хаан, Зажираны Жамуха
хаан, Харалудын Арслан хаан,
Ойрадын Хотого бэхи, Хорь
Түмэдийн Ботохой тархун, Уйгарын
Идүүд, Найманы Даян хаан,
Татаарын Мэгүжин сүүлт, зургаан

Зүрчидийн Занчун хаан, эд арван
хоёр муу хаадыг эрхэндээ оруулж,
дөчин түмэн Монгол, дөрвөн түмэн
Ойрад, зургаан мянган Үжигэд,
Онгуча, Осхи, Барга, Буриад, Тоуа,
урианхан, Уругтан, Хамиган, Энгүд,
Ойн иргэн, Алаг адуут, алтан тэвшит
бүлэг цөлөг улс, Хүрэн нохой улс,
Тэргүүн үгүй улс, Эрээн ганц хөлт улс
тэргүүтэн Эден эхтэн улсыг эрхэндээ
оруулж, барс мэт бариулж, үтэгэ мэт
өрлөж, өөрийн дураар явж, Эден ахт
улсын албан авч, замбутив ертөнц
дээр бурхны зарлигаар тэнгэрийн
ивээлээр хар тэргүүт хүний дүр
бөгөөтөл өдий улсыг зонхилон, таван
өнгийн их улс, дөрвөн харьтны эригу

буруутныг номхотгон энхжүүлж,
улсыг хураан, төрийг тэтгэсэн сайд
ардыг түмтийн ноён, мянгатын ноён,
зуутын ноён, аравтын ноён болгон
дотоод бие сахих түмэн хэвтүүл,
найман мянган хорчи хишигтэн
болгож, цэрэг мэдэх баатар
ноёдоор цэрэг мэдүүлэн, улсын
албан гувчуурын дарга шүүлэн дэмч
тавив.

Зарга ялгах зайсангууд тавин, улсыг
мэдэх чэрби, цэргийг мэдэх чэрби
тавьж, тус тусад нь түшин яам ёсыг
төгсгөж, таван өнгийн их улсыг хөл
хөсөр, гар газар хүргэн энх
жаргуулав. Түүний хойно
гуравдугаар он болж үхэр жил,

Өгэдэй хаан дөчин гурван насандаа
Хэрлэний Хөдөө аралд их ор хаан
суув. Зарим түүхэнд Өгэдэй хааны
хөл чилээрхэж, Сахьяа бандидыг
залж ир гэж элч илгээв. Тэр лам
нэгэн бөөс, нэгэн хэсэг шороог нэгэн
шарил гуу дотор хийж өгөөд илгээв.
Өгэдэй авч үзээд, шороо нь чи үхэх
гэсэн байнам. Бөөс өгсөн нь намайг
идэхүйдээ одъё гэж байнам. Шарил
өгсөн нь хойно Монгол улс номд
орох гэсэн байнам гэв. Төдий лам
ирэв. Өгэдэй хаан угтаж золгов.
Хөлийн чилээг асууваас, хаан чи урьд
төрөлд Энэтхэгийн хааны хөвгүүн
аж. Сүм барихуйд газар хөндөж мод
огтолсноор газрын эзэн ирж

тотгорлов. Сүм барьснаар Чингис
хааны хөвгүүн болж төрөв хэмээн
Маха га

лайн дорма (балин) орхиж чилээ
эдгээв. Хаан эхлэн Монгол улс
бүгдээр номд оров. Олон
хувилгааныг үзүүлэв. Зуу хотод
Гимала Шила нэрт суврага босгов.
Сахьяа бандидад нөхөд болж
ирэхүйд Пагва лам найман настай
дагаж ирэв. Бас Гарма багш иржээ.
Бас зарим түүхэнд, Сахьяа бандидын
илгээсэн цутгамал бурхныг энэ алт
буюу юун хэмээж, хуурайгаар
үрснээр эртний буян буурч, гурван
хоног чилээрхэн, хаан ор сууснаас
арван гуравдугаар он болж, үхэр

жил, тавин таван насандаа Үдүхү
Хуланаа тэнгэр болов. Өгэдэй хаан
хонин жилт ажгуу. Гүюг хаан нь
зургаан он болж, морин жил
Өрмөгтөд дөчин хоёр насандаа их
ор суув. Нөгөө он хонин жилд дөчин
гурван насандаа Сэмшигитэд тэнгэр
болов. Гүюг хаан үхэр жилт ажгуу.

Түүний хойно тавдугаар он болсонд,
богд Чингис хааны отгон нь Тулуй
эзэн, түүний хөвгүүн Мөнх хаан
дөчин таван насандаа гахай жил
Хэрлэний Хөдөө аралд дөрвөн сарын
шинийн гурванд их ор суув. Лам нь
Содном Жамсан нэрт буй. Есөн он
болж, үр үгүй тавин дөрвөн
насандаа, хонин жил Чин жанху

нэрт хотод тэнгэр болов. Мөнх хаан туулай жилт ажгуу. Түүний хойно зургадугаар он болж, мичин жил Тулуй эзний Хэрэйдийн Ун (Ван) хааны дүү Жаха хамбын охиноос төрсөн суут Хубилай сэцэн хаан дөчин таван насандаа Хүрд шандуд их ор суув. Тэр Хубилай сэцэн хаанд дөрвөн аймаг цэрэг төгссөн буюу. Ян нэрт улс ба Михан улс хийгээдийг тойндoo (мэдэлдээ) оруулав.

Хятадын зургаан муж, манжийн улсыг тойндoo оруулав. Энэтхэгийн дорно, Хятадын өмнө дэх Ханжу нэрт их балгас, энэ газар дээр тийм их балгас үгүй бөлгөө. Түүнийг тойндoo оруулав. Бурхны шавдин

номуудыг наран мэт мандуулан
дэлгэрүүлэв. Тэр хааны Чамбуй нэрт
хатан нь гурван эрдэнийг биширч
бөлгөө. Тэр хаан нь ном ба
ертөнцийн үйлсийг Чамбуй хатан
лугаа зөвшиж үйлдэн бөлгөө.
Тэндээс тэр хаан нь гучин насандаа
Пагва ламыг залж, Пагва лам арван
есөн наст бөгөөтөл ширээнээ гаргаж,
Хүрэн зандан нэрт хотын баганыг
цагаан чулуугаар хийж, гурван өнгө
улсыг номд оруулав. Хубилай сэцэн
хаан, Пагва ламд алтан хийгээд
сувдан, хярсан дээл, эрдэнээр
хэлхсэн орхимж, эрдэнэ малгай,
алтан шүхэр, алтан ширээ тэргүүтэн
эд таваар, морь тэмээ өгөв.

Пагва лам тэндээс Хамус хамбо
оронд өөд болж убадини алдаршсан
алдрын гэгээнээс товчлон, долоон
нөхөд сэлтийн шагшбад үнэхээр авч
харин өөд болж ирэв. Хаан, очирт
хөлөгний номын рашааны хуримыг
гурвантаа эдлэхүй анхны үед
түвдийн гурван түмний урчинг
(урчуудыг) өргөв. Хоёрдугаар үед
Хятадын урчинг мөн хийгээд ойд
(мөнхүү жилд) төвдийн арван урчинг
өргөв. Гуравдугаарт Ачитасадуру
хааны шарилын хувийн сайвар
одсоны арвижихуй шарилуудыг
өргөв. Пагва ламд бандида Пагва
дишэри хэмээх цол өргөв. Дайдуд
өвөлжиж, Шандуд зусаж,

Шагжаамуний шажныг наран мэт
гийгүүлэв.

Нэгэн үед Гарма багш нь уснаа
шингэхүй, огторгуйд нисэхүй, чулуу
атгахүй тэргүүтэн олон риди
хувилгааныг үзүүлсэнд Сэцэн хаан,
бидний лам дишэри хутагт
хувилгаан мөн бөгөөс бээр (боловч),
риди хувилгаан хийгээд онол нь энэ
халтар Югээрийнх илүү ажгуу
хэмээн зарлиг болсныг Сэцэн хааны
хатан сонсож, Пагва ламд учир
шалтгааныг өчиж, Гарма багшийг
эрхэн болговоос, Сахьяагийн язгуур
үндэснээ гэмт болохын тул, риди
хувилгааныг үзүүлэн соёрх
хэмээсэнд, хаан, түшмэд эхлэн

бүгдийн дунд Пагва лам илдээр
(мэсээр) өөрийн тэргүүн хийгээд, гар
хөлийг таван өөр огтолж, таван
язгуурт бурхан болгон адислаж
үзүүлсэн тэргүүтэн олон хувилгааныг
нүдний хурим болгон үзүүлэв. Тэр
Хубилай сэцэн хаан нь бурсан
хуврагуудыг албанаас гаргаад, хоёр
ёсыг тэгш зохиож, Чингис хааны их
төрийг бататган барьснаар Зэгидана
сэцэн хаан хэмээн олноо алдаршив.
Гучин таван он болж, морин жил,
хувь сарын хорин хоёрт наян нэгэн
насандаа Дайдуд тэнгэр болов.

Сэцэн хаан могой жилт ажгуу.
Түүний хойно мөн морин жилд
Өлзийт хаан гучин насандаа дөрвөн

сарын шинийн арванд Шигир нуурт
их ор суув. Лам нь Дарма бала буюу.
Арван дөрвөн он болж, дөчин
дөрвөн насандаа, хонин жил, хувь
сарын шинийн найманд Дайдуд
тэнгэр болов. Өлзийт хаан үхэр жилт
ажгуу. Түүний хойно мөн он, хонин
жилд, Өлзийт хааны дүү Хөлөг хаан
хорин долоон насандаа их ор суув.
Лам нь Чойжи-Одсэр буюу.
Тавдугаар он болж, гахай жилд
Дайдуд тэнгэр болов. Хөлөг хаан
могой жилт ажгуу. Энэ хаан шашинд
тус их хийв гэх.

Түүний хойно гахай жил, Буянт хаан
гучин долоон насандаа их ор суув.
Лам нь Дон-ёдба хэмээх буюу.

Арван он болж мичин жилд, дөчин долоон насандаа Дайдуд тэнгэр болов. Буянт хаан тахиа жилт ажгуу. Түүний хойно мөн он. Гэгээн хаан морин жилд арван найман насандаа Дайдуд их ор суув. Лам нь Содномжанцан буюу. Дөрвөн он болж хорин нэгэн насандаа гахай жил Шандуд Өмнөд морин өвчүүнээ тэнгэр болов. Гэгээн хаан хулгана жилт ажгуу.

Түүний хойно Есөнтөмөр хаан, гахай жилд, гучин насандаа Хөдөө аралд их ор суув. Лам нь их Бам Содном буюу. Зарим түүхэнд Арибаха хаан гэх. Зургаан он болж гучин зургаан насандаа луу жилийн найман сарын

шинийн зургаанд Шандуд тэнгэр
болов. Есөнтөмөр хаан могой жилт
ажгуу.

Мөн тэр жилд Ражабаг хаан дөчин
хоног суугаад халив. Бас Гүшлэ хаан
нэг сар суугаад егүүтгэгсэнд, бас мөн
тэр онд Заяат хаан гучин таван
насандаа луу жилийн найман сарын
арван хоёрт их ор суув. Лам нь
Ринчиндиниха буюу.

Түүний хойно могой жилд, Хутагт
хаан баруун этгээд алдар төгсөж
ирж, хувь сарын арван еснөө гучин
насандаа их буу тамга Алтөмөр
чинсанг алуулж, эсэргүүцэгчдийг
угтуулан ялж өчиж Гүшлэ хутагт хаан

Цэцэгнуурт дөрвөн сарын шинийн
гурванд их ор суув. Лам нь
Намхайжанцан буюу. Дөрвөн сар
суугаад, мөн он, найман сарын
шинийн зургаанд тэнгэр болов.

Түүний хойно мөн сарын арванд
Заяат хаан их ор суув. Лам нь
Жишинчин буй. Дөрвөн он болж,
мичин жил, гучин таван насандаа
Дайдуд тэнгэр болов. Мөн тэр
мичин жил, Ирчэмэл Эрдэнэцогт
хаан, арван сарын шинийн тавнаа
их ор суув. Лам нь Санзайбал
хэмээх. Мөн сарын хорин тавнаа,
мичин жилд Дайдуд тэнгэр болов.

Түүний хойно мөн он, мичин жил

Дайдуд Тогоонтөмөр ухаант хаан их
ор суув. Лам нь Буяны Луу нэрт
бөлгөө. Тэр хаан, Чингис хааны
байгуулсан их төрийг алдав. Чингис
хаанаас Тогоонтөмөр хаан хүртэл
Сахьяагийн лам нарыг тахив. Ухаант
хаан нь Тидши Ибшуд Лу ламын
зарлигт эс орж, Пагва ламын
тангаргаас давж, Хубилай сэцэн
хааны барьсан Дайду харшийг
алдсан ёсон нь ийн буюу.

Тэр ухаант хааны цагт Зүрчид
өвгөний Жожу нэрт хөвгүүнийг
төрөхүйд гэрээс солонго татав. Тэр
бэлгийг Лаган, Ибагу хоёр мэдэж,
энэ хүүхэд хаанд маань сайн ч туст
буй за. Муу ч хорт буй за. Үүнийг

өчүүхнээс үгүй болгогтун гэж хаанд
өчив. Хаан тэр хоёрын үгэнд эс орж,
тэр хүүхдийг эс алав. Лаган, Ибагу
хоёр өгүүлсэн нь: Та үүнийг эс алав.
Үүнээс хойно тэргүүнээ бүү
хэмжүүлэгтүн (хамгаалагтун) гэж энэ
үг хэлэв. Тэр хөвгүүнийг өссөн хойно
зуун мужийн улсаа даргалуулав.
Баруун мужийн улсыг Тогтага,
Харацан хоёр мэдэх бөлгөө. Түүний
хойно Жүхэ, Буха ах дүү хоёр
Тогтага, Харацан хоёрыг хаанд
муутгаж, энэ хоёр дарга санг чинь
дарж, их сайныг өөрөө идэж, өчүүхэн
мууг хаанд авчирч өгнөм гэж ийн үг
айлтгав. Энэ үгийг сонсоод хаан мөн
Жүхэ-ийг Тогтага, Харацан хоёрыг

авчир гэж илгээв. Жүхэ эчиж (яваад),
хүрэлгүй зуураас ирж, эс ирэв гэж
хаанд мэдүүлэв. Бас илгээв. Мөнхүү
урьд үгээ хэлж ирэв. Хаан уурлаж,
Тогтага, Харацан хоёрыг даргаас
гаргав. Ер их улсыг Жүхэ, Буха
хоёроор мэдүүлэв. Жүхэ, Буха хоёр
алба санг хураахаар эчив. Гурван
жил болтол эс ирэв.

Хаан зарлиг болсон нь: Жүхэгийн хөл
асар хүнд болов. Жүхэ ирэхүл хаалга
бүү нээж өг гэж хаалгачид зарлиг
өгөв. Түүний хойно хаан зүүдлэв.
Олон цэрэгтэй дайсан болж, хотыг
минь давхарлан (бүслэн) байм аж.
Тэр дайснаас айж хот дотор тойрч
гүйж яван атал гарах чөлөөг үл олом

аж. Бас баруун хойш гүйж явтал
нэгэн нүх үзэгдэм аж. Тэр нүхээр хан
орноо гэж, хамаг улсаа орхиж
гарам гэж зүүдлэв. Энэ зүүд минь
сайн буюу, муу буюу гэж хятадын
гэгээн санчинд тайлгав. Тэр санчин
хааны зүүдийг тайлсан нь: Хаан, хан
орноо алдах ёр буюу гэж тайлав.
Түүний хойно монголын Тогтага
чинсан сайн аялгуураар тайлав гэх.
Тэр зүүдийн билгээр баруун хойш
эчиж үзвээс нүх буй аж. Энэ зүүд
минь үнэн буюу гэж эмээв. Түүний
хойно Жүхэ, Буха хоёр түмэн хасагт
алба, сан тээж авч ирэв.

Олонх хасагт нь эд тээсэн аж. Гурван
мянган хасагт нь хуягтан цэргүүдийг

тээж ирэв. Хаалгачин хаалга эс нээж
өгөв. Хаалгачин эрдэнэ эд таваар
өгч, авч ороод цэргүүдийг ил гаргаж,
хааны алтан ордыг хүрээлэм гэтэл,
хаан мэдэж гучин түмэн монголоо
орхиж, урьд үзсэн нүхээр хатад
хөвгүүдээ аван одсон бөлгөө. Арван
түмэн монголоо авч гарав. Тэр
гарахуй сүвд хавт Хасарын үр Тогу
баатарын хөвгүүн Томолху баатар,
хөвгүүн Хачи хөлгийг гаргаад жаран
хиуртэн нөхдөө удирдаж үг өгүүлсэн
нь: Нэр хугарахаар яс хугар гэлээ
гэж, хятадын нэхсэн цэргүүдийг
угтан алалдаж үхэв. Хааны үрд
Хасарын үр нэгэн тус хүргэв гэх тэр
буюу.

Элдэв зүйл, эрдэнээр шулуухан

сайхнаар бүтсэн Дайду минь

Эртний хаадын суусан

зуслан Шандугийн Шар тал минь

Сэрүүн сайхан Хэйбүн Шанду минь

Улаан халзан

туулай жил алдсан хайран Дайду
минь

Өглөө манагар (эрт)

өндөр дээр гарваас сайхан униар
чинь

Ухаант хаан миний өмнө

Лаган, Ибагу хоёр хийж бөлгөө

Ухаж мэдэж, тавьж илгээв хайран
Дайдуг

Ухаан үгүй төрсөн ноёд,

улсаа харж эс үзэлцэв

Уйлж хоцров би

Нутагт хоцорсон

улаан бяруутай адил болов би.

Элдэв зүйлээр бүтсэн

найман талт цагаан суврага минь

Их улсын нэр төрийг аван суусан

Есөн эрдэнээр бүтсэн Дайду хот
минь

Дөчин түмэн

Монгол улсын нэр төрийг аван
суусан

Дөрвөн хаалгат дөрвөлжин их
Дайду хот минь

Шашин номыг дэлгэрүүлэн явтал

Төмөр шат хугарчээ, хайран Дайду
хот минь

Нэр төр минь

Хаанахь яанахь монгол улсаа

Харуулдан хайгуулдагч хайран
Дайду минь

Өвлийн өвөлжих үгүй балгас минь

Зуны зуслан Хэйбун Шанду минь

Сайхан Шар тал минь

Лаган, Ибагу хоёрын

үгэнд эс орсон хорон минь

Хутагтан байгуулав, хулсан ордыг

Хувилгаан сэцэн хаан зуснам
бөлгөө

Хэйбүн Шандуг хумьж автав, Хятад
улсад

Хурьцах муу нэрийг Ухаант хаанд
тавив.

Хамгаар байгуулав, хан Дайдуг

Харшлан авалцам бөлгөө хайран
Дайдуг

Хамж автав, Хятад улсад,

Харшлах муу нэрийг Ухаант хаанд
тавив.

Элдвүүдээр байгуулав, эрдэнэ
Дайдуг

Эрхлэн зусам бөлгөө, Хэйбүн
Шандуг

Эндэж автав. Хятад улсад,

Эргэх муу нэрийг Ухаант хаанд
тавив.

Хаан эзний зөөсөн их нэр төрийг

Гайхамшиг

Сэцэн хааны барьсан хайран
Дайдуг

Хамаг улсын шүтээн тулга эрдэнэт

ХОТЫГ

Хамж автав, Хятад улсад, хайран
Дайдуг.

Хан тэнгэрийн хөвгүүн Чингис
хааны алтан ураг

Хамаг бурхны хувилгаан

Сэцэн хааны алтан харшийг

Хамаг бодисон нарын хувилгаан
Ухаант хаан

Хан тэнгэрийн заяагаар алдав,
хайран Дайдуг.

Хан эзний хасбуу тамгыг ханцуйлж

гарав

Хамаг дайсны дотроос хатгалдан
гарав

Буха төмөр чинсан булха (дайсан)
дотроос

Хан эзний урагт хан орон болтугай
түмэн үед.

Гэнэдэж алдав хайран Дайдуг

Гэрээс гарахуйд эрдэнэ шашин
ном хоцров тэр цагт.

Гэгээн билэгт бодисун нар
ялгатугай хойд цагт

Хэрж ирж тогттугай,

Чингис хааны алтан урагт.

Түүний хойно хорин есөн насандаа
дөрвөн он болж нохой жилд Ин
цинбуу нэрт хотод тэнгур болов.
Олон Монголын төрийг Таймин
хаанд автаж, түүнээс хойно ном
шашин цөлийдсөн бөлгөө. Хубилай
сэцэн хаан Дайдуд сууснаас нааш
Ухаант хаан хүртэл нэгэн зуун жил
дээр, таван он зургаан сар суугаад
Дайду хотыг алдав гэх.

Тэр төр автахуйд Ухаант хааны
хонгирад хатан гурван сартай хөл
хүнд агсан ажгуу. Тэр хатан бутун

дотор орж хоцров. Тэр бутунг хятад ган гэх, монгол бутун гэх. Тэр хатныг хятадын Жожу Хонхуа хаан авч, хан оронд суув. Тэр хатан сэтгэсэн нь: Долоон сар барж үзэгдвээс дайсны хөвгүүн гэж тэвчих (алах), арван сар болж үзэгдвээс (гарваас) өөрийн хөвгүүн гэж муу үл хийх гэж тэнгэр эцэг минь өршөөж гурван сар нэмж, арван сар болгож өршөөн соёрх гэж залбиран явав. Тэнгэр өршөөж арван гурван сар болж ногон хүүхэн үзэгдэв (хүүхэд нь гарав).

Жожу Хонхуа хааны хятад хатнаас нэгэн ногон хүүхэн төрөв. Хонхуа хааны зүүдэнд хоёр луу хэрэлдэхүйг үзвээс баруун лууг зүүн луу дийлэн

байхуйг үзэн зүүдлэв. Энэ зүүд минь сайн буюу, муу буюу гэж ёрчинд үзүүлэв. Тэр хоёр луу бус, хоёр хүүхэд чинь буй. Баруун луу гэгч нь хятад хатны хүүхэд буй. Зүүн луу гэгч нь монгол хатны хөвгүүн буй. Чиний хан оронд суух заяат буюу. Ёрчны тэр үгийг сонсоод Хонхуа хаан, ялгалгүй миний үр боловч эх нь дайсны хатан бөлгөө. Үүнээс төрсөн хөвгүүн миний хан ор сууваас муу байнам гэж хааны ордоос гаргаж хэрмийн гадна хөх хот барьж тэнд суулгав. Түүний хойно Хонхуа хаан их ор сууж, гучин нэгэн он болж, үгүй болов.

Түүний хөвгүүн Загуяа хаан, хан

оронд сууж, дөрвөн он болсны
хойно хонгирад хатны хөвгүүн Юнлу
хаан, өөрийн цөөн нөхөд, өлгийн
зургаан мянган монгол улс, усны
гурван түмэн зүрчид улс, хар
хэрмийн улсыг аван цэрэг засаж
хүрээд, хятадын Хонхуа хааны
хөвгүүн Загуяа хааныг барьж,
хүзүүнд нь мөнгөн тамга дарж үлдэж
орхив.

Мөн Ухаант хааны хөвгүүн Юнлу
хаан эзлэн суув. Хятад улс ёст хааны
маань үр суув гэж Юнлу таймин нэр
өргөв. Хүчнээ өгөв гэж өлгийн
зургаан мянган үchieэд (монгол)
улсад гурван зуун дайду сан
соёрхов. Зүрчид улсад зургаан зуун

дайду сан соёрхов. Мөн Юнлу хаан
хорин хоёр жил болж тэнгэр болов.
Мөн Юнлу хааны үр арван нэгэн үе
суусан нь: Хонши хаан нэгэн жил
суув. Санда хаан арван жил суув.
Жинтун хаан арван дөрвөн жил суув.
Жинтай хаан арван таван жил суув.
Чинхуа хаан хорин гурван жил суув.
Хунинчи хаан арван найман жил
суув. Жинта хаан арван зургаан жил
суув. Жэтэн хаан дөчин зургаан жил
суув. Лунчин хаан дөчин зургаан жил
суув. Тинсун (Тайсун) хаан нэгэн сар
суув. Даймин Чуу Тин Тинчи хаан
нэгэн жил суув. Хонхуа хаанаас нааш
Тинчи хаан хүртэл хоёр зуун тавин
долоон он суув.

Тогоонтөмөр хааны хөвгүүн Билэгт
хаан мөн он нохой жил Ин Цин нэрт
хотод их ор суув. Есөн он болж,
морин жил тэнгэр болов. Усхал хаан
мөн морин жилд их ор суув. Арван
нэгэн он болж, луу жил тэнгэр
болов. Түүний хойно мөн онд Зоригт
хаан, их ор суув. Дөрвөн он болж,
хонин жилд тэнгэр болов. Энх хаан
дөрвөн жил их ор суув.

Түүний хойно мөн нохой жил Элбэг
хаан их ор суув. Элбэг хаан ав
авлаж, алсан туулайн цус цасанд
туссаниг үзэж цас мэт цагаан өнгөт,
цус мэт улаан хацарт гоо эхнэр буй
болов уу гэж Элбэг хаан зарлиг
болов. Ойрадын Хоухай Таюу

өгүүлсэн нь: Энэ мэт өнгөт эм буй за хэмээв. Тэр хэн бэ гэж асуув. Үзэж үл болох, үзье гэхүл хэлье.

Чиний хөвгүүн Харучог Дүүрэн Төмөр хунтайжийн Өлзийт гоо хун бэхич (авхай) бэр чинь энэ мэт үзэсгэлэнт буй гэв. Элбэг нигүүлсэгч хаан, бэрийнхээ өнгөнд хурьцаж, ойрадын Хоухай Таюуд зарлиг болов. Үзээгүйг үзүүлэгч, холыг нийлүүлэгч, хүссэнийг хангагч Таюу минь эч гэв. Хааны зарлигаар эчиж бэхичид үг хэлсэн нь: Чиний өнгө гэрлийг үзье гэж намайг илгээв. Бэхич уурлан өгүүлсэн нь: Тэнгэр газар нийлэгч буюу. Дээд хаад бэр юүгээ үзэгч буюу. Хөвгүүн чинь

Дүүрэн Төмөр хунтайж нөгчив үү,
хаан хар болзомуу гэж хэлэв. Тэр
үгэнд хаан эс болж, хөвгүүнээ
хороогоод бэр юугээ авав. Түүний
хойно Хоухай Таюу тараг гуйхаар
ирэв. Хаан үгүй гэж гэрийн өмнө
суутал Хун бэхич элч илгээж хааныг
хором хүлээе. Биеэр урьд гэрт ир
гэхэд Таюу ирж орсон хойно бэхич
аяга барьж үг хэлэв. Муу биеийг
минь сайн болгов. Бага биеийг минь
их болгов. Бэхич нэрийг минь тайху
болгов чи гэж нэг амсартай, хоёр
хэвлийтэй хүхүүрт нэгэнд нь арз,
нэгэнд нь ус хийж, өөрөө ус ууж,
Тайюуд арз өгч согтоож унагав. Тайж
юугаа өс өслөн (хунтайжийнхаа

өсийг авахаар) далд хөшгөө татаж,
олбог дэвсгэр дээрээ Таюуг
хэвтүүлж, нүүрээ маажиж, үсээ
тасалж, хаанд элч илгээв.

Хаан сонсоод иртэл Таюу зугтав.
Хаан хөөж алалдан атал хааны
чигжий хуруугий нь тас харвав. Хаан
Таюуг алж зооны арьсыг Сүнидийн
Жашин Дайбу нэрт хүнээр сурлан
авчирч бэхичэд өгөв. Хааны цус,
Таюугийн тосыг нийлүүлж
долоогоод хөвгүүнээ алагч хаан
цусан өглөгт болж, эзнийхээ аминд
хор хүргэгч Таюугийн тосыг уядарлан
(хутган) нийлүүлж эм хүний авах
өшөө энэ буюу. Хэзээ үхвээс юун чам
гэв. Бэхичийн хуурсныг хаан мэдэн,

адал буруугаа мэдэж, бэхичийг эс зэмлээд Таюугийн хөвгүүн Батула чинсан, Үгэчи хашаха хоёрт дөрвөн түмнийг мэдүүлэв. Хаан ор сууж зургаан он болсны хойно могой жилт Элбэг хааныг ойрадын Батула чинсан, Үгэчи хашаха хоёр хороож тэнгэр болгов.

Батула чинсан, Үгэчи хашаха хоёр эхлэн дөрвөн түмэн ойрадыг аван харь дайсан болов. Монголын нэгэн төр ойрадад автав гэх тэр бөлгөө.

Түүний хойно Тогоон хаан мөн онд их ор суув. Дөрвөн он болж, морин жил тэнгэр болов. Түүний хойно Улуйтөмөр хаан их ор суув. Гурван

он болж, барс жил тэнгэр болов.
Түүний хойно нөгөө он туулай жилд
Дэлбэг хаан их ор суув. Таван жил
болж хонин жил тэнгэр болов.
Түүний хойно мөн хонин жилд
Уйрадай (Ойрадай) хаан их ор суув.
Нэгдүгээр он могой жил тэнгэр
болов. Түүний хойно мөн он могой
жилд Адай хаан их ор суув. Адай
хаан урьд өшөөгөөр монголоо авч
ойрадад цэрэг мордов. Тэр цэргийн
харуулд Онлигудын Цагаан түмэн
эсэгүйг гаргая хэмээхэд, хаан зарлиг
болов: Үрээ морь хурдан боловч
хөгшин морь холч буй гэж
Шигүшидэй баатар унг гаргав.
Ойрадын Гойлинчи баатар гарав.

Тэр хоёр урьд анд агсан ажгуу.
Монгол, ойрад байлдахул бид хоёр
гарамз гэв. Гойлинчи өгүүлсэн нь:
Миний харвалаанд (харвахад) хуяг
эс өмсөвч гайгүй гэж хэлэхэд
Шигүшидэй өгүүлсэн нь: Миний
цавчилгаанд дуулга эс өмсөвч гайгүй
гэж хэлэлцэв. Түүний хойно
байлдахад монголын Шигүшидэй
баатар гурван давхар хуяг өмсөж
элгэндээ хүрз бүсэлж, хонгор халзан
морь унаж, горладын Улхай мэргэнд
хүрэн халзан морь унуулж, баатар
Шигүшидэй харуулд гарав. Ойрадын
Гойлинчи баатар давхар дуулга
өмсөж, хөх халзан морь унаж,
харуулд Бор нохойн зоон дээр

байлдав. Гойлинчи баатар
Шигүшидэйн эмээлийн урд бүүрэг,
давхар хуяг, хүрзийг нэвт хойт
бүүргэн дээр суутал харвав. Тэндээс
Улхуй мэргэн, Гойлинчийн морины
харцгыг хуга харвав.

Тэндээс Шигүшидэй өгүүлсэн нь:
Хонгор морины минь хошуу
мэдтүгэй. Хотгор илдний минь ир
мэдтүгэй гэж төрд тэрсэлснийг тал
бүү хар гэлээ гэж найман талт
давхар дуулгат толгойг хага цавчив.
Ойрадыг довтолж, Таюугийн хөвгуун
Батула чинсанг алж, эмийг нь хаан
биедээ авав. Хөвгүүн Тогуныг нь
Аругдай тайшийн хонь адуулуулав.
Ойрадын нэгэн төрийг монгол авав

гэх тэр буй. Адай хаан түүний хойно
өвөр зуураа чуулган болов. Тогун
тайш хонь адуулж явтал чуулганаас
харьж ирэх хүн учрав. Тэр
чуулганаас харьж яваа хоёр хүнээс
чуулганы хөөр (хүүрнэсэн үг) юун буй
гэж Тогун тайш асуув. Тэр хүн
өгүүлсэн нь: Чамайг үгүй гэж эс
хэлэлцэв гэж элэглэв. Тэр хүнийг
эчсэн хойно Тогун малгайгаа авч,
таны ам бус тэнгэрийн зарлиг буй за
гэж тэнгэрт мөргөв. Аругдай тайш
эмдээ өгүүлсэн нь: Энэ Тогун тайш
сайн хүний үр байнам. Үүний илт
(дэргэд) үсээ самнаж, биеэ
маажихыг нуултай гэв. Тэр үгийг
сонсоод Тогун гадна гараад таны ам

бус тэнгэрийн зарлиг буй за гэж
тэнгэрт мөргөв.

Түүний хойно Унуй ах, Тогун
тайшийн үсийг нь самнаж суухад,
Аругдай тайшийн дүү нь өгүүлсэн нь:
Энэ Тогун тайш их хүний үр гэлээ.
Үсийг нь самнахаа байж, голыг нь
самна, эс бөгөөс хөөж орхи гэж
хэлэв. Энэ үгэнд Унуй ах хориглож,
эс болов. Дүү нь бас өгүүлсэн нь: Энэ
үгэнд хориглох болвоос тэргүүнээ
бүү хэмжүүлэгтүн (хайрлагтун) гэв.
Тэр үгэнд, монголын хүүхэд ээрч
уйлав. Адуугаа хашхирч хураав,
нохой нь ульж хуцав, ийм муу ёрыг
Тогун тайш мэдэж тэнгэрт мөргөв.
Түүний хойно Тогуны эх, Адай хаанд

өчсөн нь: Намайг асарч хатан болгов
чи. Хөвгүүн Тогуныг минь яахин
заруулнам чи. Алж орхи. Үгүй бөгөөс
үлдэж орхиосой гэв. Хатны тэр үгийг
хаан зөвшөөрч Тогун тайшийг
Шиламачин, Саймучин нэрт хоёр
элчээр газарт нь хүргүүлэв. Тогун
тайшийг хүрсний хойно ойрад, өөлд,
баатад, хойг эд дөрвөн түмэн
чуулган болж, Тогун тайшаас үг
асуусан нь: Монголын хаан тайшаас
эхлэн их улсын зан ааль ямар вэ гэж
асуув. Тогун тайш хэлсэн нь:
Монголын Аругдай тайш өтөлж
аливаа үйл усгал мэт санагдам.
Саадаг нь хувилж, санаа нь эс
хувилж, төр мэдэхүй сайдаа гадна

суулганам. Зэвийн (байлдааны)
морио гэр дээр (зуур) унам. Өчүүхэн
мэдэх хүнийг төрд (төрийн хэрэгт)
явуулав.

Үрээ морийг зэвлэм.

Босгуул хүнийг төр мэдүүлэм

Борви хөхүүрт сархад хийнэ

Буур үгүй тэмээ,

Бух үгүй үхэр

Азрага үгүй адуу

Хуц үгүй хонь мэт.

Энэ үгийг үл итгэх бөгөөс үгэчи хашга
болготугай гэв. Монголын элч
Шиламачин, Саймучин хоёр, аргаар
хуурч, сайн морь, булга, шилүүс,
сайн эд таваарыг Тогун тайш Адай
хаанд хүргэж улсаас зах гэж
нүүдэллэн хүрч ирэв. Хаан өчиж
зарлиг болсон нь: Тогун тайшийг
газарт нь хариулсан ач нь энэ буюу.
Шиламачин, Саймучин хоёр ойрад
сэжиггүй байнам. Холоос Тогун тайш
чилж албыг чинь хүргэв. Ганц өдөр
өнжөөсэй гэж айлтгав. Хаан
зөвшөөрч харь хүнийг хүндлэе гэж
өнжив. Тогун тайшийн хойноос
дөрвөн түмэн ойрад цэрэг ирж
Монголыг довтолж, Адай хааныг

Тогун тайш мөн дээр (доор нь)
барив. Тэндээс хаан зарлиг болсон
нь: Эхийг чинь хатан болголоо.
Биеийг чинь эс аллаа гэв. Тогун тайш
өгүүлсэн нь: Эх минь эр үгүй билүү.
Бие минь эцэг үгүй билүү гэж хааныг
хороохуйд хаан зарлиг болсон нь:
Шиламачин, Саймучин хоёрын үгэнд
итгэж нэгэн сум эс хариулж үхэв гэв.

Адай хаан их ор сууж, арван дөрвөн
он болсны хойно морин жил
ойрадын Тогун тайшийн гарт тэнгэр
болов. Монголын нэгэн төр ойрадад
автсан нь тэр гэх. Түүний хойно мөн
морин жил Тайсун хаан их ор суув.
Хаан ор суусны хойно Тайсун хаан,
Абхэрчин жонон хоёул мянганы

Харад ойрадла болчив (дайтахаар мордов). Ойрад мянганы хара урьд хүрч буув. Хаан жонон нар ойрадын Эсэн тайш Абдура сэцэн, Садула эхтэй (хамт) байтал Алаг төмөр, Хатан төмөр, Абабурхи тайтун, Тогун кумачи, Лубаши эд тайш нар эхлэн мянган хүн шөнө дөл явж зад бариад хүйтэн салхин болгож ирэв (салхи буулгав). Монголын эр агтыг маш дааруулав. Хаан жонон чуулган чуулж ойрад түмэн лүгээ үг нэгдье гэв. Хааны чуулганаас Агуханы Садагчин сэцэн хожид ирж үг асуув. Ойрадын ирсэн тайш нар хэн бэ гэв. Тоолж өгөв. Садагчин сэцэн өгүүлсэн нь: Тэнгэрийн өгөх нь энэ буй за.

Эднийг хядаж олон цэргийг нь
довтольё гэв.

Хаан жонон хоёул хориглож
донгодсон нь: Байлгам гэсэн хүн
баран донгодогч буюу гэв. Садагчин
сэцэн уурлаж цагаан мориныхоо
толгой дэлдэж, барваас барья,
түүвээс түүе гэж эчив. Хараучиг тайж
Садагчин сэцэний үгийг зөвшөөрөв.
Тайсун хаан бас хориглож, үхвэл
бүгдээр үхнэм за, Ахул бүгдээр анам
за гэж зарлиг болов. Ойрадын
чуулгачин харив (тарав). Харьсан
хойно, Тайсун хаанаас урьд хулан
харха морийг хуяг татсаар аван
босож Абхэрчин жононд орсон
Алагчуудын Цагаан нэрт хүнийг хаан

ац гэв. Жонон эс өгөв. Инаг цагаан хатган үг хэлэв. Ухна хэзээ орох вэ, хуцын эвэр хэзээ унах вэ гэж хаанаас жонон асуу гэнэм гэв. Хаан уурлаж орогч ухна тэнэг, асуугч Абхэрчин тэнэг гэв. Энэ үгийг сонсоод миний тэнэгийг эс мэдсэн биш гэж жонон уурлав. Түүний хойно Инаг цагааныг булааж авав.

Абхэрчин жонон өгүүлсэн нь: Чамайг ах гэж үл санам би хэмээгээд ам алдаж хойно ойрадад урвахуйд Хараучиг тайж өгүүлсэн нь: Ургийг хаасан (ургаас хагацсан) эс өөдөлж, умайг хаасан өөдөлж гэлээ. Харь хаахул эс өөдөлж гэлээ. Халууныг хаахул өөдөлж гэлээ. Дээд хан

болсон бие дорд болох, тэргүүн
болсон бие сүүл адаг болох хэцүү
буй за гэж хэлтэл эс болж Абхэрчин
жонон ордошийн (ордосын)
Хатантөмөр, Юншиееэбүүгийн
Нэхийтөмөр нэрт хоёр хүнийг
ойрадад элч илгээж үг хэлүүлсэн нь:
Би Тайсун ахаасаа өөр болов.
Дөрвөн түмэн ойрадтан лугаа нэгэн
болов. Хараучиг тайж ганц хошуу
биш үү. Садагчин сэцэн хоёрыг алья
гэв. Ойрад эс болж, Абдура сэцэн
алгаа атган сууж, хүүхэд хүн тэр юу
мэдэм гэв. Ойрадын тайш нар, ноёд
өгүүлсэн нь: Жонон эе нэгдье гэх бол
Жонон чи хаан бол. Өөрийн жонон
цол юугаа манд өг. Энэ үгэнд болох

болвоос эе нэгдвээс нэгдье гэв.

Тэр элч харьж жононд, тайш нар, ноёдын үгийг бүртгэн хүргэв. Жонон зөвшөөрч Тайсун хаан ахаасаа харь болон нуув. Тэндээс жонон, ахдаа (ахынхаа эсрэг) ойрад лугаа цэрэг нэгдэн мордов. Цэрэг гал шатаах үед жонон зарлиг болсон нь: Хаан ах минь уульхай (аймтгай) буй.

Цэргийн хүн бүр толгойн арваад гал шатаагтун гэж зарлаж шатаалгав. Тэндээс Тайсун хааны харуулчин, жонон, ойрадын цэргийг мэдэж хаанд үг хэл хүргэв. Хаан тэндээс өөрөө үзсү гэж үзээд өгүүлсэн нь: Ийм гал болвоос тэнгэрийн од газарт бууж амуй, яахин дайлан

чадах хэмээн Тайсун хаан цөөн
нөхөд лүгээ Хэрлэнд буруулав. Урьд
Цэвдэний охин Алтай хатан,
Дэрчиний Халцгай лугаа ховтой гэж
Халцгайг алж, хатны чих хамрыг
хөндөж өгсөн (буцаасан) хатан юугаа
төрхөм гурладын Цэвдэнд зорин
орохуйд Сартуул нутгийн Гучуг нэрт
хүн аргаар мөнгөн тогоог огтолж
орхив. Тогоо гээснийг хаан мэдээд,
илгээх итгэлт хүн хэн болов гэж
зарлиг болов. Тэндээс Гүчүг эчисү
(явъя) гэж хаанд мэдүүлэв. Хаан
унасан хар морио буун өгч илгээв.

Мөнгөн тогоог аваад Гүчүг жононд
урвав. Хаан Цэвдэнд хүрч, гарсан
(буцаасан) хатандаа буув. Цэвдэн

өгүүлсэн нь:

Харгунуи ар урьд халуун билээ

Эдүгээ яахин хүйтэн болов.

Хатны өвөр урьд хүйтэн билээ.

Эдүгээ яахин халуун болов.

Алтай ханы ар урьд халуун билээ :

Эдүгээ яахин хүйтэн болов.

Алтагана охины минь өвөр урьд
хүйтэн билээ

Эдүгээ яахин халуун болов.

Өвсөн үгүй гэж нүүсэн нутагт
буудаг буюу.

Өнгө үгүй гэж гэсэн эмийг авдаг
буюу.

Тайсун хаан гурван хөвгүүнтэй
ажгуу. Их хөвгүүн нь Мөнхлэй тайж,
урьд өөрөө (эцгээсээ өмнө) тэнгэр
болов гэх. Хааныг Или, Дали хоёр
хөвгүүнтэй, Гурладын Агбулад,
Багбулад хоёр нөхөртэй нь тавуулыг
барьж, Орчны Чигир дээр мичин
жилд Тайсун хаан гурладын
Цэвдэний гарт тэнгэр болов. Хан ор
сууж арван таван он болсон ажгуу.
Агбулад, Барбулад хоёрын ах Мэнд
өрлөг өөр айлд хоносон ажгуу.

Хулгана, харгана нэрт хоёр морин
зөгнөж газар цавчлан, санаа алдаж
байв. Морио санаа алдсанд Мэнд
өрлөг өгүүлсэн нь: Хортны явахуйд
ийм гэж Мэнд өрлөг өглөө босоод
хааныг тэмцэв. Хүрэхийн урьд,
хааныг хоёр дүүтэй нь хороов. Мэнд
өрлөг хааны тэргүүнд нэгэн дүүгээ
дэрлүүлэв. Хөлд нь нэгэн дүүгээ дэр
хийж онхлов.

Түүний хойно Мэнд өрлөг эхлэн
нэгэн хэдэн нөхөдтэй Цэвдэнийг
довтолж өшөөгөө авав. Түүний
хойно ойрад өвөр зуураа чуулж
хэлэлцсэн нь:

Өөрийн төрлөө эс санасан хүн

Манай төрлийг санам уу.

Өөрийн төрөө эс санасан хүн

Хүний төрийг санам уу.

Өөрийн нэрээ эс санасан хүн

Манай нэрийг санам уу.

Өөрийн галд ус хийв.

Муу галд тос хийв.

Энэ хэнд сайн жонон бэ

гэж хороохын тул арга хийж, тэндээс
ойрадын ноёд, сайд, жононд үг
айлтгасан нь: Жонон, хаан больё гэж

бидний Эсэн тайшид өөрийн жонон цолоо соёрхъё гэж хэлэлцсэн үг маань үнэн биш үү гэж жононд хаан цол өгөхөөр өөрийн цолоо Эсэн тайшид соёрх гэж хурим бэлдэн жононг залав. Ойрадууд гэрийн дотроо гүн их нүх ухаж, нүхэн дээгүүр (тулуг) эсгий дэлгэж, жонон эхлэн гучин гурван өрвөлөгтөн, дөчин дөрвөн отготон, жаран нэгэн хэгэритэнийг нэгэн үүдээр оруулж, хоёр үүдээр гаргаж, мухар нүхийг дүүртэл хороов. Ноёдын үхэл чуулганд, нохойн үхэл ганд (бутанд) гэгч үлгэр түүнээс болов гэх.

Тэндээс Хараучаг тайж, нөхөр Нагачуд өгүүлсэн нь: Урьд гэрт орсон

жонон эхлэн их бага ноёд юу
хийнэм гэж илгээв. Нагачу эчээд
үзэж ирээд өгүүлсэн нь: Жонон эхлэн
бүгдийг эс үзэв би. Гэрийн зүүн
иргээр (талаар) цус урсан амуй
хэмээн өчив. Тэндээс Хараучаг тайж
өгүүлсэн нь: Хэвтье, үхье гэж ирлээ.
Үхье гэж өгүүлээд, ганц нөхөр
Нагачуг аван хаданд хорголов
(очив). Хадны хавцалд нэгэн захаар
хоёр давхар хуяг өмсөж, цуван
ирэхүйд. Нагачу давхар хуяг нэвт
харвасанд тэр хүн хойд нөхрөө аван
холдож унав. Бас гурван давхар хуяг
өмсөж, жад барьж ирэхэд Нагачу
хэлэв. Би үл чадах, чи харва гэв.
Хараучаг тайж ухунан зороогоор

гурван давхар хуягийг нэвт харвахад
зороо нь дуугарав. Тэр хүн хойтохоо
аван холдов. Нагачу өгүүлсэн нь:
Амьд гаравч явган тусгүй. Энэ
ойрадаас морин хулгая гэж эчив.

Эсэн тайш салхин дээдээ (талаа)
занчаар битүүлэн, галыг халхалж
суухуйд, хүрээлж унтсан хүнийг
алхалж орж, Эсэн тайшийн дэргэд
уясан эрмэг шаргачин гүү, хурдан
хул азаргыг тайлахуйд түг түг чимээ
гарсанд харж үзвээс хүн үгүй.
Тайлаад нэгийг нь унаж, нэг морийг
нь хөтөлж явахад бас түг түг хийв.
Харж үзвээс хүн үгүй, өөрийн зүрх
айж түгшсэнийг мэдэв. Тэндээс
цэргийн хүрээний иргэд чи хэн бэ

гэж асуув. Хариу хэлсэн нь; Юутай сэргэг хүн бэ чи. Монголын Хараучаг тайж. Нагачу хоёр байнам. Түүнийг барь гэж хэлээд хүрээг харайлгаж гараад, Хараучаг тайжийн дэргэд хүрээд дуудваас дуун эс гарав. Буруулсан ажгуу. Тэндээс хойд (дараагаар) дуудсанд ирэв. Юунд буруулав гэсэнд чамайг ойрад барьж ирэхүл намайг зааж өгнөм болов уу гэж зайлсан билээ гэж хэлээд авч ирсэн морийг унан явж, Ходоодын хулсанд торгоор морио аргамжиж суутал хярсны мөр мөшгөж явах хүнийг үзээд буруулж, хүнс үгүй зайдан явтал Хараучаг шоо бугыг харван алав. Хавиргыг нь

(арьсаар нь) эмээл хийж, махаар нь хүнс хийж, Домогийн (тогмагийн) баян хүнд оров. Баян хүний дүү хэлэв. Энэ хүн нүдэндээ галтай нөхөрлөж, үл болох, (тул) ал гэв. Хэний хүн хэнд үл ханилам гэж эс алав.

Түүний хойно Нагачу, тайшид хэлэв. Гагцаар явж юун болом бид. Би ойрадад эчиж хатныг чинь авчирч өгье. Намайг иртэл ноёноо бүү мэдүүл. Хүнийг түшиж бүү бай. Олон гөрөөсийг (ор) тас бүү ал гэж энэ үг хэлээд Нагачу Эсэн тайшид Хараучагийг би алав гэж гэзгийг нь тэмдэг авч эчив. Хойно баян хүн охиноо Хараучагт өгөв. Авд хорин

зээр гарсанд Хараучаг хоёрыг гаргав.
Бишийг нь (бусдыг нь) тас алав. Бас
ав дээр тэр баяны дүү атаархаж,
ташаарав гэж хороов. Нагачуг хүрсэн
хойно Эсэн тайшид эх нь асууж
хэлэв. Нагачуг ирэхүл алах буюу чи
гэв. Нагачу ирэхүл түүнийг үзэхүл
махыг нь идэж, цусыг нь уух гэв. Эх
нь өгүүлсэн нь: Хараучагийг
хороосон бол алах буюу гэв.
Чингэхүл үл алах гэсэнд эх нь Нагачуг
Эсэн тайшид золгуулав. Хишигт хүн
амьд гарав.

Хойно Эсэн тайш Домогт (Тормат)
цэрэг мордож, тэр цэрэгт Нагачуг эс
авч мордов. Нагачу хоёр морь унаж
цэргийн гадуур явав. Тэндээс ойрад

Домогийг (Тогмагийг) довтлов.
Ойрадын агулагчинааг (уулаар
аялагчдыг) Нагачу даган явж нэгэн
сүрэг адуу олзолж, Эсэн тайшид
өгөв. Мөнгөн цар, хэрмэн дах
хоёрыг нууж эхэд нь өгөв гэж Эсэн
уурлав. Эх нь хэлэв. Эхэлэрэн (Эх
нэгтэн) атаатай буюу. Хараучагийг
алж, эрмэг шаргачныг чинь авчирч
өгөв. Адуу олзолсныг Эсэн тайш үзэж
хүн биш, элээ байнам гэв.
Нагачугийн элээ нэр түүнээс болов.
Элээ Нагачу тэнд авай.

Эсэн тайшийн охин, Хараучаг
тайшийн бэхичи шалтагтай бөлгөө.
Ойрадын Урвай Хожгор авав.
Монголыг ойрад авсан хойно Эсэн

тайш Шигүшидэй ноёныг урив.
Түүнд Шигүшидэй гучин нөхөртэй
эчив. Арван нөхөртэй, өргөөнд оров.
Эсэн тайш хүн илгээж,
Шигүшидэйгээс Гойлинчийг цавчигч
болд илдээ ац гэв. Шигүшидэй муу
сэтгэхүйг мэдэж, хуйт илдээр хүний
толгой цавчтал Олхуй мэргэн барьж
эс цавчуулав. Шигүшидэй илдээ өгөв.
Тэр хүн илд авч, Гойлинчийг цавчигч
илд мөн буюу, биш буюу гэв.
Шигүшидэй өгүүлсэн нь: Эд нь мөн,
эзэн нь биш гэв. Шигүшидэй Ун (ван)
эхлэн Олхуй мэргэн, арван нөхөртэй
нь алав.

Ойрадын хүн, шувуу барьж энэ ямар
шувуу вэ гэж байтал нүцгэн хүүхэд

ирээд, ам нь их, алга нь агуу, мөр нь дэрвэгэр, сүүл нь шувтгар, ийм шувууг үтэгэ-ийн хүрээнд оруулж орхидог билээ. Энэ тасын зулзган хачир дарвид гэгч байнам гэсэнд тэр хүн эчээд Эсэн тайшид хэлэв. Энэ шувууг бид эс таньж билээ.

Монголын нэгэн багахан хүүхэд танив гэж хэлэв. Эсэн тайш өгүүлсэн нь: Тэр хүүхэд атаатай байнам. Авчир. Шигүшидэй баатрын хүүхдийг эрж эс олж билээ. Тэр хачимлын үр байнам. Охин бол үсийг нь самна. Ногон (хүү) бол голыг нь самна гэж элч илгээв. Элчийг үзээд солонгодын Санхулдарын эм Харагчин дайбучин Болунайг (хүүхдийг) бүү хөдөл гэж

тогоогоор хөмөрч дээр нь аргал
цутгав (овоолов). Эндүүрүүлж
өөрийн хөвгүүнээ өгөв. Нэг нь боож
алъя гэж нүцэглэж хүзүүнд нь боом
өмсгөв. Нөхөр нь, тэр өдрийн хүүхэд
туулай, юутай нүдэнд галтай билээ.
Энэ биш, бүү ал гэж тавив. Тэр
элчийг гарсан хойно Харагчин
дайбучин, хүүхдэд сургаал хэлэв.
Чамайг буруулуулж тавья. Чи
ойрадыг их ч занчив, бага ч занчив
гэмтэй. Эцэг, эх, нутаг аймгаа
багадаа автсаны тул үл мэдэм гэж яв
гэв.

Түүний хойно ойрадын Илачид
баяныд тавив (явуулав). Эцэг эх
юүгээ эс мэдэв чи, манай ойрадын

үр байнам гэж хайлан авч явав.
Харгачин эрдээ хэлэв. Бидний ноёны
үр билээ, авч монгол газар эчье л
гэж хэлэв.

Санхулдари, газар хол гэж эс болов.
Тэгвэл чи суу, хөвгүүнээ авч би эчнэм
гэж их хөвгүүнээ магаш (сэм) илгээж
Болунайг хулгаж авч ирээд,
Үнэбалад ун-д дүүд нь хүргэж өгөв.
Үнэбалад ун өгүүлсэн нь: Ах юугаа
чамайг үгүйд ёсон үгүй би эзэлж
билээ. Ест ах минь чи эзэл гэж хар
тугаа эзлүүлэв. Монголын төрийг
авсны хойно Тогун тайш, их дуран
барьж (дур гаргаж) эзний найман
цагаан гэрт мөргөж хан ор авья гэж
ирээд мөргөн хаан болов.

Тогун тайш эзний хишигт согтож, чи суут богд боловч би Сутай хатны үргэж их ам хэлж, эзний цомцгийг (шүтээний гэрийг) хашхиран дайрч дэлдэв. Тэндээс эргэж гарам гэтэл Тогун тайшийн хамар амнаас цус гарч, мориныхоо дэлийг тэврэн байжээ. Энэ юу болов гэж үзвээс эзний саадгийн нүдэнд дүрсэн хачир өдөнд цайвар цусан бууж хөдлөн байхуйг бүгдээр үзэв. Тогун өгүүлсэн нь: Эр богд эрээ мэдүүлэв. Эм Сутайн хөвгүүн Тогун би үхэв. Өрөөсөн минь арилжим. Монголжны Мөнх буй. Түүнийг тэвч гэж хөвгүүндээ энэ үг хэлж өгөв. Эцгийн үгээр монголжны Мөнхийг

алав. Монголын нэгэн төр Ойрадад
автав гэх тэр бөлгөө.

Түүний хойно Эсэн тайш хан сууж,
ойрад монгол хоёрыг авч усны
гурван түмэн зүрчидийг довтолж
ээдээ оруулав. Эсэн тайш өгүүлсэн
нь: Зүрчидийн нэгэн хотыг морины
өвчүүнд адил хошуунд барьсны тул
эс авав. Нэгэн хотын улс өчив. Авах
ёсон үгүй гэж тас хядаж нуурт орхив.
Цусаар урссаны тул Улаан нуур гэх.
Зүрчидэд аян (байлдахаар) мордож
эчих зуур еншиееэбуугийн Эсэн сами,
Таймин хааныг барим гэж зүүдлэв
гэж Эсэн сами, Эсэн тайшид
мэдүүлэв. Эсэн тайш өгүүлсэн нь:
Барих болтугай. Хэрэв барихул чамд

өгсү гэж хэлэв.

Зүрчидийн төрийг авч харьж иртэл
Хятадын жинтай хаан цэргүүдээ авч
монголд мордож иртэл зуур
учралдаж хятад гуу хүрээ ухаж эс
халгав. Эсэн тайш харигч болоод
гэдрэг харуул гаргав. Хятад гуугаас
гарч явав. Эсэн тайш ирээд хятадын
цэргийг дарав. Гурван зуун хүн эс
хөдлөв. Түүнийг тас цавчаад нэг
хүнийг амьд барьж, та юунд эс
хөдлөв гэж асуув. Тэр хүн хаанаа
газарт булсныг зааж өгөв. Хааныг
нүхнээс аваад цавчихуйд биеийг нь
эс дааж, илд нь хэсэг хэсэг хугарч
унав. Усанд орхивоос эс живж хөвж
байв. Алж ядаад Жинтай хааныг

зүүдний бэлгээр Эсэн самийд өгөв.
Эсэн тайш харьж ирэхдээ энэ олз
Таймин Жинтай хааныг барьснаа бүү
хэл гэж зарлав. Хэн хүн хэлвэл алья
гэв. Эсэн тайш гэртээ ирсний хойно
тайш эхдээ олзгүй, мэнд л байнам
гэж хэлэв.

Эх нь: Чи юунд нуунам, их олз
олзолж, Таймин Жинтай хааныг
барив гэж сонсов гэж хэлэв. Энэ үг
хэн хэлэв. Эх нь өгүүлсэн нь:
Монголын Еншиеебуугийн Сорсун
хэлэв гэж хөвгүүн Эсэндээ хэлэв. Бүү
хэлье гэж хэлэлцэж билээ. Чи юунд
хэлэв гэж Сорсуныг алж, бөгс цээж
хийж, бөгтөр модонд өлгөж орхив.
Түүний хойно ойрад баруун гарын

Алагтөмөр чинсан, зүүн гарын
Хатантөмөр хоёр, Эсэн чи хаан суув.
Тайш цолоо манд. ац гэв.

Тэгэхэд нь тайш өөрийн хөвгүүндээ
цолоо өгнө гээд эс өгөв. Тэд өгүүлсэн
нь: Алагтөмөрийн баатраар,
Хатантөмөрийн хатуу зоригоор,
Абдуран сэцэний аргаар ойрад,
монгол хоёрын төрийг авч хаан суув
за чи. Ганц чиний хүчин билүү гэж
тэд цэрэг хурж ирж довтлов. Эсэн
дутааж гарав. Эм, хөвгүүн, адал
(хогшил) малыг нь авав. Түүний
хойно Эсэн тайш ганцаар турж
явахуйдаа Сорсуны гэрт ирж айраг
уугаад гарч эчихүйд Сорсуны эм
үзэж өгүүлсэн нь: Энэ хүний явдал,

хорт Эсэний явахтай адил гэлдэн
голдон гэж явму гэж хэлэв. Эх юүгээ
үгийг сонсоод, тэр яагаад энэ мэт
явах билээ гэж хөвгүүн нь хэлэв. Эх
нь өгүүлсэн нь: Эсэн тайш өвөр
зуураа эе эвдэрч гэлээ. Энэ мөн ч
буй за. Сайтар үзэлтэй агсан аж гэв.
Түүний хойно бас ирэв. Эсэнийг
таньж бариад Сорсуны хөвгүүн Бугун
барьж алав. Бугун ах дүү есүүл агсан
ажгуу.

Жинтай хаанд Мулу Захату нэрт
эмийг өгч, Мухур Сэгүсэ нэр өгч
Еншиеебүүгийн Эсэн сами зарж
явав. Тэр улсад зуд турхан үгүй,
өвчин тахал үгүй бөгөөтөл Жинтай
хааныг зарагч хүн зөв шижиргүй

болж явав. Унтсаны хойно биеэс
гэрэл гарч явав. Би энд байна гэж
бичиг бичиж, худалдах нэхийн үсэнд
нууж илгээв. Тэр бичгийг хятад үзээд
бичиг барив (илгээж): Жинтай
хааныг та зарж явнам: Танд үл
зохих, манд ац гэв. Өлгийн (өврийн)
зургаан мянган өчиеэд хүргэж өгөөд,
дайду (сан) авав. Юнлу хаанд хүчээ
өгч гурван зуун дайду, Жинтай хаанд
хүчнээ өгч гурван зуун Дайду, өлгийн
зургаан зуун дайду тэр буюу.
Заримууд Жинтай хааныг монголд
хүргэж араар гурван зуун дайду
гаргав. Монгол өвөр зуураа эе
эвдэрсний тул саатаж эс авав.
Өлгийн зургаан мянган өчиеэд улс

арын гурван зуун дайдуг нэхэж авав. Тэр Жинтай хааны монголын гараас авсан Мулу Захату нэрт эмээс төрсөн хөвгүүнийг монгол авч хоцров хэмээмү. Түүний үр Асудын Далбай тавнан бөлгөө.

Түүний хойно, Магахүрхи хаан их ор суув. Найман жил суугаад тахиа жил тэнгэр болов. Магахүрхи хаан үр үгүй буюу.

Тайсун хааныг хорооход Муулан тайжийг Цэвдэн өөрийн зээ гэж эс хороолгов. Түүний хойно Цэвдэнгээс Муулан хааныг Гэмчигүдийн Тагадар дайбу, Гурладын Хубчир Молатай тэр хоёр (авч) их улсын захад хүргэж

хүнд өгөв. Тэр хүн нь Магулихай
(Муулихай) ун-д хүргэв. Онигудын
сайд Магулихай унг их улсын төр
дээдэв (дэмжив). Чи хан ор суу гэв.
Магулихай ун хэлсэн нь: Хан эзний
минь үр үгүй биш, энэ бие хойд урд
үл зохим гэж эс болж Магулихай ун,
Муулан хаанд хүйст гоо морио унаа
болгон унуулж, алтан очроо атгуулж,
долоон настай байхад нь тахиа жил
их хан ор суулгав.

Түүний хойно Ордосын Мөнх, Хада
буха хоёр хатгах үг хэлж, Магулихай
ун чамайг (Муулан хааныг)
Самандай хатандаа тэлж муу
сэтгэнэм гэж хэлэв. Түүний урьд бид
цэрэг мордъё гэж цэрэг мордов.

Муулан хаан цэргийн хүнийг үзээд
Магулихай унд хэл хүргэв.

Магулихай ун эс итгэж, цэргийн
тоосыг үзэж мэдэв. Магулихай ун
цэргээ хурааж, тэнгэрт сацал сацаж
өчсөн нь: Дээр мөнх тэнгэр чи мэд.
Дэд нь болох суут богд чи мэд. Урд
чинь би сайн хийлээ. Үр чинь над
муу сэтгэв гэж тэнгэрт мөргөв.
Магулихай ун гурван зуун цэрэгтэй
нуугдав.

Өөрийн монгол Заргучи нэрт дүүгээ
эхлэн гурван дүү нарыг байлдуулан
Муулан хааныг барьж, нохой жил
Магулихай унгийн гарт тэнгэр болов.
Борбугийн баян Үрмэгэрийг амьд
барив. Бүгд алья гэв. Муулан хааны

өмнө хошуу одогч энэ билээ.

Хааныхаа өмнө хошуу одсон сайн
хүн, мань өмнө хошуу үл одох буюу
гэж эс алав. Тавьсан хойно Үрмэгэр,
шар ишт хутгаар хааны хүүрийн
гадуур газрыг хэмжин зурж онхлов.
Муулан хааны Мөнхөлдэй хатан
гашуудан уйлав:

Хайран их төрийг минь эвдрүүлсэн

Хамгийн эзэн хаанаас минь
хагацуулсан

Мөнх, Хада Буха хоёр,

Бүтсэн их төрийг минь бүрэлгэсэн,

Бүгдийн эзэн хаанаас минь
хагацуулсан,

Мөнх, Хада Буха хоёр.

Муулан хаан үр үгүй буюу.

Тайсун хаан, Агбарчин жонон
хоёрыг Ойрад, Цэвдэн хоёрт төр
автсанд өөр эхтэй Мандуул нэрт дүү
нь Жосодын зоонд нутаглаж гарсан
аж.

Түүний хойно Мандуул хааныг
Хасарандайн зоонд хонин жил их ор
суулгав. Мандуул хаан хоёр хатантай
бөлгөө. Нэг нь Мандухай буюу. Нөгөө
нь их хамарт Юнгин (Юргэн) буюу.

Мандухай хатны эцэг нь Түмэдийн
Энгүд отгийн Чоросби төмөр чинсан
буюу. Их хамарт Юнгиний эцэг нь
уйгудын Бэгэрсэн тайш буюу. Их
хамарт Юнгин лүгээ хаан чилээндээ
түдэж, дэр нэгтгэсэн үгүй гэх.

Мандуул хаан, хан ор таван жил
сууж гахай жилд тэнгэр болов.

Мандуул хааны хүүрийг Мау өндөрт
онхлов. Хорчины баатар

Шигүшидэйн хөвгүүн Үнэбалад ун
монголын төр ойрадад автсанд

Ононг огтолж гарав. Хойно Муулан
хааны өс өслөн шаргал морио унаж
Магулихай унд цэрэг морилов.

Үнэбалад унгийн цэрэг мордсоныг
Магулихай ун (ван) сэрж зугтааж

гарав. Тэндээс Үнэбалад ун өгүүлсэн нь: Есүхэй баатар эцэг маань нэгэн бөлгөө.

Өэлүн эхээс Тэмүжин, Хасар, Хачиун, Отчигин бид нэгэн хэвлийтэй бөлгөө. Нөгөө Сочихэл эхээс Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр бүлгээ. Бэгтэрийг богд эзэн эхэлж, манай өвөг Хасарыг дагуулж аллаа. Түүний өшөөгөөр эдүгээ Муулан хааныг хороов. Хаан маань үр үгүй боловч Хасарын үр би нэхье гэж Улхуйн хэрээнээс нэхээд гүйцэж Магулихай унг дүү нар хүүхэдтэй нь долуулыг алав. Урьд Муулан хааныг хорооход автсан, алт суулгасан болд дуулгыг авав. Монгол Заргучи эхлэн долуулын толгойг огтолж орхисны

тул тэр газар нь Долоогийн толгой нэрт болов. Магулихай ун хуа морио унаж, хувхай тарваган дахаа өмсөж Хүнгүй Явганд алдаганаар цацар барьж, нэхий хүнсэлж (идэж) хатаж хэвтэж хойно ирэв (үхэв). Хасарын үр, хааны үрд нэг тус хүргэв гэх тэр бөлгөө. Хараучаг тайжийн, ойрадад автсан бэхичи үзэгдэв (нярайлав).

Тэндээс Эсэн тайш өгүүлсэн нь: Охин бол үсийг нь самна, ногон (хөвгүүн) бол голыг нь самна гэж Абаборхи тайтун гэдэг нэгэн хүнд хэлж илгээв. Бэхичи мэдээд хүүхдийн заагийг хойш нь татаж охин мэт шээлгэв. Тэр хүн үзээд охин байнам гэж Эсэн тайшид хэлэв. Тэр хүнийг харьсан

хойно Бэхичи хөвгүүнээ нууж, Гэрт
явагч (гэрийн зарц) Цахарын
Хулабад отгийн Удуй эмгэний
хүүхдийг эндүүрүүлж (сольж)
өлгийдэв. Тэр хүн бас ирж, өлгийг нь
тайлж үзэж охиныг нь лавтай мэдээд
охин байнам гэж Эсэн тайшид хэлэв.

Түүний хойно ойрадын Өгэдэй
баатар өөрийн ноёндоо уурлаж
хэлсэн нь: Би арван гурван үе
хошуучлав. Ингэж хүчээ өгч байхад
эс хайлав гэсэнд, анд Элээ Нагачу
хэлсэн нь: Чи больё гэх бол Хараучаг
тайжийн бэхичээс ногон хүүхэд
төрсөн бий. Чи түүнийг Монголд
хүргэ. Зургаан түмэн Монголын
залаа болох буй гэв. Өгэдай баатрын

эгчийг татаарын Тохи баатар авсан аж. Тэр шалтгаар (тийм учраас) Тохи баатар хүүхдийг гаргаж өгөв.

Ойрадын ой модны хөвгүүн Өгэдэй тайбу, Хонгирадын Эсэлэй тайбу, Харачины Булай тайш, Сартаулын Баянтай аглуху эд дөрвүүл хүүхдийг авч явахад ойрадын нэхүүлчин эс гүйцсэнд Абаборхи сайн халтар мориноосоо бууж Элээ Нагачу-д өгөв. Ойрадын ноёд хэлсэн нь: Чи энэ хүүхдийг гүйцэж авч ир. Айл хүн азаргат адуу мэдүүлсү гэж нэхүүлэв. Тэндээс Элээ, Нагачуг гүйцэхэд хүүхдийг орхин явав. Түүний хойно Элээ Нагачу хүүхдийг хөвчирөөс (хээрээс) нумны гичирээр өлгөн авч

гүйцэж хэлсэн нь: Та нар энэ хүүхдийг орхиж юуны тул эчих хэрэг вэ. Энэ үгийг хэлээд хөвгүүнийг өгч эсрэг тэсрэг харвалдаж, мөн тэр дээр сумаа авал үгүй байв. Тэгтэл хойд нөхөд нь ирэв, Элээ Нагачугийн хэлэхэд хатгалдсан сумыг үзэж итгэж харив. Төдий тэндээс тэр дөрвүүл хүүхдийг авч ирээд Урианханы Хутугт шигүшийн дэргэд явав. Өссөн хойно Хутугт Шигүши, Шихир нэрт охиноо Болох жононд өгөв.

Хойно Баянмөнх болох жонон хаан, (Мандуул хаан) гахай жил их ор дөрвөн жил суусанд Мандуул хаан, Болох жонон хоёр зургаан түмнийг довчлон явтал түүний хойно

Мандуул хаанд олхио үгт Хонхули үг хэлсэн нь: Дүү чинь Болох жонон их хамарт Юнгинийг чинь авъя гэнэм гэв. Тэр үгийг Мандуул хаан эс үнэмшиж, Болох жонон дүүдээ Хонхулийн хэлсэн үгийг бошголдухуйн (лавлахын) тул элч илгээв гэж зарлиг болов. Хонхули, хаанд олхин өгүүлээд бас, Болох жононд үг хэлсэн нь: Хаан ах чинь чамайг биетэйгээ адил тэн болом гэж чамд муу сэтгэж байнам гэж үг айлтгав. Энэ үгийг минь худал гэж санавал, чамд туршуул элч илгээх буй. Тэнд мэдээрэй гэв. Түүний хойно Мандуул хаан үгээ ололцохын тул хоёр элч илгээсэн ажгуу. Тэр

элчийг жонон үзээд урьдахь хатгасан
үгийг үнэмшин сууж, муу сэтгэх үнэн
байнам гэж буруу зөвлөв. Хааны тэр
элчид Жонон сайн үгээ эс өгүүлсэн
аж. Тэр хоёр элч хаанд хүрч жонон
дүү чинь сайн үг эс өгөв гэж хаанд үг
айлтгав. Хаан санасан нь: Үүгээр
болбаас над муу сэтгэх үнэн аж. Бие
эрүүл бус билээ. Би үр үгүй буюу.
Намайг үгүй болсон хойно хатан,
бэргэд хамаг улс үүний билээ.
Өнөөгөөс хэт санах нь муу байнам
гэж уурлаад хаан чонолом гэтэл
жонон сэрж (сэрэмжилж) гарч
Буурал Гүнж эгчдээ хүрэв.

Гүнж, Бэгэрсэнээс нууж Нэмах чоян,
Багвай хоёр хөвгүүндээ Бэгэрсэнийг

хуурч үг авъя гэж хэлэв. Бэгэрсэн тайшийг хуурч үг асуув. Тэднийг миний нэгэн цагаа (хөвгүүн) ирэхүл тайшид түшүүлэх ажаам за гэв. Бэгэрсэн өгүүлсэн нь: Таны цагаа (хөвгүүн)-г үзэхүл мах цус идэх уух (махы нь идэж, цусы нь ууна) ажаам за би гэж үсээ сэрвийлгэж, хамрын үзүүрийг шантайлгаж суув. Бэгэрсэн тайш авд мордов. Нэмэх чоян, Багвай хоёул эс мордов. Хойно жононг гаргаж илгээв. Бэгэрсэн тайш ав дээрээс мэдээд хүн илгээж, Гүнжээс асуусан нь: Чөдөрт шаргал морь аль (хайчив) гэж асуув. Гүнж зарлиг болсон нь: Элгэнд чинь өс билүү. Чөдөрт шаргал морь газартаа

харив гэв. Бэгэрсэн, аваас буусан
хойно Гүнж хоёр хүүхдээ гаргаж
зарлиг болов. Энэ бие урьд үхэж үл
үзэм за би. Хойд үрийг тань
хэнзлэхүй иргэн үзэх буй за гэв.

Болох жонон, Хутагт дэрстэй нэрт
газарт суухуйд Шихир тайхугаас
Даян хаан төрөв. Даян хааныг
балгачны Бахай нэрт хүнд өгөв.
Түүний хойно Уйгудын Мэл тайш
довтолж, Шихир тайхуг аваад мөн
Мэл тайш асрав. Болох жонон,
Борбугийн хазгар Булутай хоёул
зугтааж явтал Еншиеебүүгийн түүний
захын улсад хүрч жонон хээр байж,
Булутайг үгийг ав гэж илгээв.
Булутайн эгч нь золгож, дүүгээ

барьж эс илгээв. Жонон ундаасаж
хүлцэн ядаад айлд бууж айраг
уухуйд нэгэн биет охин жононгийн
унасан цагаан шаргал морин,
өмссөн хэрмэн дотортой магнаг
дээл, алтан бүс, тэр бүгдийг ажиглаж
суув. Жононг мордож эчсэний
хойно, тэр охин усны дэргэд олон
хүн байхыг үзээд очиж хэлэв.
Тиймэрхүү янзын нэгэн хүн эчив гэв.
Еншиеебүүгийн таван отгийн Хэрээ,
Цагаан хоёр, Төмөр мөнх, Хара
батай эд бүгдээр гүйцэж, жононгоос
юун хүн бэ гэв. Жуулчин гэв. Алтан
бүсээ ац гэв. Еншиеебүүгийн хатан
(хэдэн) хүн Баянмөнх болох жононг
цулбуурдаж бариад хороож, барс

жил тэнгэр болов. Еншиееэбүүгийн
нэгэн гэм тэр бөлгөө.

Даян хааныг муу тэжээхэд Тангадын
Түлэгэрийн (төлөгчийн) долоон
(дахь) хөвгүүн Төмөрхадаг ирж
Бахайд хэлсэн нь: Энэ хөвгүүнийг
сайн хүнд өг. Эс бөгөөс над ац гэж
гуйсанд эс өгөв. Түүний хойно
Төмөрхадаг ах дүү долуул сайн
улаан морио унаж эчээд булааж авч
ирэв. Даян хаан бэтэг өвчтэй болсон
ажгуу. Тэр өвчнийг Төмөрхадагийн
эм нь Есөн томи цагаан тэмээний
сүүгээр гурван мөнгөн аяга цоортол
илэн эмнэв. Тэгж эмнэсэнд замаг
мэт долоон хэсэг өвчин унаж сайн
болов. Даян хааны нэг зовсон тэр

буй. Түүний хойно Даян хааныг
Тангадын Төмөрхадаг, сайн
(Мандухай) хатны гарт хүргэв.
Мандухай сайн хатан эртний өшөөг
дурдаж цэрэг мордуулав. Явган
цэрэг, үхэрт цэрэг явуулж, гурав
хоносны хойно морьт цэргийг авч
мордов.

Сайн Мандухай хатан нь

Сайтар саадаглаж

Сандарсан улсаа хурааж

Сайн Даян хааныг нөөлж (авч)
мордов.

Хишигтний Алайдунгаар
газарчлуулж, дөрвөн түмэн ойрадыг
довтлоход Сайн хатны малгай нь
унаж, хүзүүндээ эгэлдэргэлж явахад
ойрадын хүн үзээд хатныг малгай
үгүй аж гэж, өөрийн малгайгаа
хатанд өгөв. Хатан аваад хурайлж,
давшуурлаж, дөрвөн түмэн ойрадыг
довтлов. Тас Бүрд дээр довтолж,
Дэгэдэнэ дээр байрлалдаж, тэнхлэл
үгүй тасын дайллага авч дэгжүүлэв.
Зургаан түмэн улсаар ойрадын нэгэн
төрийг эндүүлэв.

Түүний хойно Сайн хатныг Хорчины
Үнэбалад галыг чинь цахиж, нутгийг
чинь зааж өгье гэв. Сайн хатан
зарлиг болсон нь: Хааны минь өвийг

Хасарын үр чи идэх билүү. Чиний
өвийг бид идэх билүү. Өргөж үл
болох үүдтэй, алхалж үл гарах
босготой билээ. Хааны минь үр
байтал чамд үл эчим гэв. Түүний
хойно Алагчугудын Сатай
доголангаас үг асуусан нь: Энэ
унгийн үг зөв буюу буруу буюу гэж
асуув Сатай доголан, зөв байнам, эч
гэв.

Түүний хойно Гурладын мэнд
өрлөгийн Жаган ахаас мөн урьд үг
асуув. Жаган ах өгүүлсэн нь:

Хасарын урд эчихүл

Хар мөр удирдаж

Хамаг улсаасаа хагацаж

Хатан нэрээ алдъяу.

Хааны урд эчихүл

Хан тэнгэрт ивээгдэж

Хамаг улсаа эзэлж

Хатан нэр алдаршъяу.

Цагаат хүнд эчихүл

Цагаан мөр татаж

Цахар түмнийг эзэльеу

Цаглашгүй нэр алдаршьюу.

Жаган ах энэ үг айлтгав. Сайн хатан
ахын үгийг зөвшөөрч Сатай
доголангийн үгийг буруу гэж халуун
цай тэргүүн уруу нь асгав.

Хааны минь үрийг өчүүхэн гэж

Хамаг улсыг эзэнгүй гэж

Хатан биеийг минь бэлэвсэн гэж

Хасар авхайн үр түрэв гэж

Сайн Мандухай хатан энэ үгийг
зарлиг болж Даян хааныг гурван
давхар улт гутал өмсгөж, Алагчуудын
үнээний алаг лонхт архи авч, гэрийн
ноёдын Мэнгэн яруугаар, суут

хатанд сацал сацуулж, заргаа заав:

Хар морины зүс үл танигдах газар
бэрлэм билээ

Хааны чинь үр нярайдав гэж

Хасар авхайн үр авъя гэхэд

Хан ордны дэргэд ирэв.

Алаг морины зүс үл танигдах газар
бэрлэм билээ

Ач үр чинь өчүүхэн гэж

Алсын авхайн үр авъя гэхэд

Айл аминаа орхиж

Алтай ордны дэргэд ирэв би.

Айх амь минь алдрав

Ичих нуур минь эвдрэв

Өргөн их үүдийг чинь хөнгөн гэж

Өндөр босгыг чинь нарийн гэж

Үнэбалад унд эчихүл

Уурга чинь урт

Хуйв чинь агуу буй

Намайг уургалж ав.

Чиний үрийг өчүүхэн гэж басаж

авахул

Үнэбалад ванг уургалж ав гэв.

Харь бүрсэн хан хөвгүүн төрж

Хан хөвгүүн чинь халив гэж

Хар биеэ мэдэж эчвээс

Хаа гуяа ханзалсу.

Эр богд эзэн минь хөвгүүн төрж
бөлгөө.

Эзэн хөвгүүнийг чинь алдав гэж

Эм хөвгүүн биеэ мэдэж эчвээс

Эш хатан (Бөртэ үжин) чиний өмнө
эвдүүлсү би гэв.

Энэ үнэн үгсээр Эш хатны өмнө өчиг
өгөв. Түүний хойно мөн Эш хатнаас
хутаг гуйж залбирсан нь: Энэ үгийг
минь зөвшөөрөх бол, Эш хатан эх
минь, дотоод энгэрт минь долоон
хөвгүүн төрүүл, гадаад энгэрт минь
ганц охин төрүүл гэжээ. Миний энэ
үгээр долоон ногон заяаваас долуул
бүрийг Болд нэр өгье гэж залбирч
харив.

Хатны тур зарлигийг сонсоод
Үнэбалад ун урьд (хэлсэн үгээ байв)
буцав. Даян хааныг Гулугурун голд
долоон насандаа унасанд шумбаж

авсан Тангадын Сайнтөмөр нэрт хүн
авсан буй. Түүний хойно Батмөнх
Даян хааныг долоон насанд нь
Мандухай сайн хатан биеэ залгуулж,
мөн он гахай жилд хан ор суулгав.

Тэр хутаг гуйсны хүчээр Мандухай
хатнаас долоон ногон, ганц охин
төрөв. Төрболд, Улсболд хоёр дүүс
(ихэр) бөлгөө. Арсболд, Барсболд
хоёр дүүс (ихэр) бөлгөө. Түүний
хойно Сайн хатан Очирболд,
Алчболд хоёрыг олж, хөл хүнд болж
есөн сартайд ойрад довтлов. Түүнд
Сайн хатан мориноос шилжсэнд
(унасанд) мяраатай сайн хонгор
моринд Барагуд отгийн Сайн сайхан
бөхөлж, Балгачины Баян бөх, асудын

Батболд бөх тэр хоёр Сайн хатныг
өргөж мордуулаад зугтаж гарав.
Нэгэн сар болоод Очирболд,
Алчболд хоёр дүрс үзэгдэв (ихэр)
гарав. Тэдний хойно Албогура
үзэгдэв (Ариболд гарав). Түүгээр тэр
долуул бүрд болд нэр өгөв.
Урианханы Хутугт Шигүшийн ач охин
Самар тайхугаас Гирасанз Гэрболд
хоёр үзэгдэв гэх. Зарим түүхэнд Уруд
тайж, Залайр тайж хэмээсэн нэгний
нэр буй. Нөгөө Гүш хатнаас Гэрэтү,
Чин тайж хоёр үзэгдэв. Даян хааны
арван нэгэн хөвгүүн хэмээх нь тэр
буюу.

Түүний хойно урагш нүүж Цагаан
гэртэйд нутаглав. Эрхүдээс

(эрхэгүдээс) харуул гаргав. Хятадын цэрэг айсуйг үзэж хаанд хэл хүргэв. Бас Эрхэгүдийн Гүдүн, Бобош хоёрыг харуулд гаргав. Хөх хотоос цэрэг зорьж гарахыг үзэв. Гүдүн, Бобош, хааныг тэмцэж ирээд нэг нь гэрийн хойноос сэрүүлэв. Нэг нь уясан морь тайлж авчраад хаан хатан хоёрыг унуулж Мо-гийн талаар зугтаж гарав. Чагачан хатан бэр нь хэрмийн угзурдай зугтааж гарав. Тэр Чагачанхай бэхич зуун наст тайху гэх. Түүний хойно Хэрлэнд нутаглав. Даян хаан Монголжинд цэрэг мордож шөнө дөл явж, Түргэний голын олом дээр хонов. Монголжин мэдээд цэрэг мордож ирээд

Түргэний голд золгодож
Монголжны таладын (талын) баатар
Үгүрэхэй, баруун зүүн этгээдээс
халаан бүрээ татаад довтлов. Хааны
цэрэг ургав (сандрав). Тэр үргэсэнд
Түргэний голд, хааны унасан
баарины хүйст хохуу морин
шавардаж унахад дуулганы орой нь
газар шигдэж босон эс чадав.
Бэсүдийн Туган, хохуу халзан морин
шавардаж унав гэж, Бэсүдийн Цахан
Муу Чирайг дуудаж буу гэж хэлээд,
хоёул зэрэг бууж хааны дуулганы
оройг суга татан мордуулав. Хааныг
мордуулсан Бэсүдийн Туган, Муу
Чирай хоёр гурладын хар төрүд (Хар
төрүүтэд) туслав.

Даян хаан морилоод Монголжин
цэргийг дарав. Даян хаан Түргэний
голын эхэнд бууж, хожим цэргээ
хүлээв. Даян хаан хишигтний Уягтай
эцгийн тогоогоор мах чанаж
буцалтал махыг нь хөсөр асгаад
тогоогоо авав. Хойд цэргийн тогоог
хэрүтэд (аваад) гарч ирэв. Түүний
хойно Уйгудын Исмалд цэрэг
мордуулав. Хорхуны (гурладын)
Тогочи, Шигүши, хуучдын Эсэн түгэл,
Цагаан аман, Чибунбатур, Мянгату,
арладын Муулан, хишигтний Бэрчи,
Нагаху, Лабуг Шигэчин, татаарын
Тарган хара, Шар Батулад,
хэмчигүдийн Хори Баясху, гурладын
Бабахай өрлөг, тариачны Басухай,

Хони Хавтгай, Борбугийн Мөнх
Бэлгү, Түчигэн, Бэхи Өгэдэй, ах
Төмөрийн Сэгүсэ, Мянгату,
сарагудын Асантай эд бүгд сайдыг
эхэлж цэрэг илгээв.

Төд цэргүүдийг Исмэлийн гэрийн
өрх засагч Алаг нэрт эхнэр тэдний
цэргийн төвөргөөнийг сонсоод
Исмэлд өгүүлэв. Газар хөдөлнө, юу
болов гэж хэлэв. Тэр эм сайн халтар
морийг тайлаад Исмэл тайшид
унуулав. Исмэл морио унаад тэр
чимээг болгараа (магадлахаар) эчив.
Хорхуны Тогочи Шигүшид золгов.
Тогочи Шигүши, Исмэл тайшийг
таниад харваж алав. Тогочи
Шигүши, Исмэлийн Хуларай нэрт

ахыг нь (их эхнэрийг) Тогочи Шигүши
авав. Хуягийг хуучдын баатар
мянгату авав. Шихир тайхуг морд
гэв. Уйлж эс болов. Тогочи Шигүши
уурлаад: Эр чинь жонон муу билүү.
Хөвгүүн чинь хаан муу буюу. Улс
чинь цахар муу билүү. Чи юу гэж бус
хүний тулд уйлах вэ гэж илд
дамдулжу (далайж) моринд өргөж
мордуулаад авч ирэв. Шихир
тайхугаас төрсөн Бабудай, Борхой
хоёрыг авч ирэлцэв. Даян хаан эх
Шихир тайхуд золгоход Тогочи
Шигүши хэлэв: Атаатыг чинь алав,
өшөөтнийг чинь оруулав би гэв.
Хойно Шихир тайху, Шар мөрний
сэрмэгэр дээр халив.

Уйгудын Бэгэрсэн тайш хуримын
идээ чанаж суухад гадар махны тост
шөлийг Бэгэрсэнд хүргэж одохуйд
анд нь монголжины Төвшиний
хөвгүүн Сайн Түлүгэхэн ундаасаж
Бэгэрсэнээс шөлийг ац гэв. Бэгэрсэн
хүргэсэн шөлөө бус аяганд хийж
өгөв. Халуун шөлийг эс мэдээд
(оочсонд) ам нь халав. Түлүгэхэн
санасан нь: Энэ халуун шөлийг
залгим гэхэд зүрхийг минь түлэх,
гаргам гэхэд ичгүүр мэт гэж амандаа
оочсоор хөргөв. Тагнайн арьс хуурч
унав. Түлүгэхэн хэлсэн нь: Энэ өшөөг
үхтэл үл мартах, нэгэн цагт санам за
би гэв. Тэр өшөөг санаж явлаа.
Түүний хойно Даян хаан цахар,

түмэд хоёрыг авч Бэгэрсэнд мордож яван чуулгалав. Монголжины занги Төмөр агалаху-г турш гэв. Занги Төмөр агалаху Бэгэрсэний гэрт нэгэн нүдээ аньж оров. Занги Төмөр агалаху яав гэж асуув. Хай энэ муу бие минь энх явтал дайсан болов (эрүүл явтал өвчин болов) гэж занги Төмөр агалаху өгүүлэв. Бэгэрсэн тайш занги Төмөр агалахуд мөнгөн царанд архи хийж өгөв.

Занги Төмөр архи уун сууж хэлэв. Уухын минь гэрээс гэж мөнгөн царыг өвөрлөж гарав. Занги Төмөрийг гарсан хойно Бэгэрсэн тайш, занги Төмөр хэсэг бусаг ямар үг хэлэв гэж төлөг үзэв. Хар үхрийн эврийн үзүүрт

гарав. Төлөг минь муу гээд цэрэг
хураав. Наад цэргийн тоосон үзээд
юу болов гэж Нэмэхү чоян
хөвгүүнээсээ асуув. Нэмэхү Чоян
хэлэв: Олон агтын чинь тоос буй за
гэв. Даян хаан хүрээд довтлов.
Бэгэрсэн зугтаав. Үзэж хөөв. Гүйцэж
ирэхүйд өмссөн дуулгаа авч
хөтөчдөө өмсгөж эндүүрүүлж зугтав.
Түмэдийн Төвшиний хөвгүүн Сайн
Түлүгэхэн, хятадын хөвгүүн Үнүгүжи
Жахуй Хурагачи хоёул, дуулгат
хүнийг Бэгэрсэн буй гэж хаав.
Бэгэрсэн биш хөтөч нь ажгуу, Ноён
чинь аль (хаа байна) гэж асуув. Тэр
явнам гэж зааж өгөв. Бэгэрсэнийг
гүйцэж бариад Гилчэрийн төхөмд

алав. Алсан тэр газарт давс ургав
гэв. Бэгэрсэний хөвгүүн Нэмэхү чоян
гашуудан хэлэв. Төрснөө төнхим
билээ. Ургаснаа ухан билээ. Гарснаа
хазам билээ. Хар тэргүүнээ хэвтэв
(гээв) чи гэж хэлэв.

Ибарагийн дүү уриаханы Баян
тогтугийн эмнэг хул азрагатныг
хулгай хийсэнд ял эс өгөв. Ял эс өгөв
гэж адуу хөөж иртэл Ибарагийн дүү
нэхэж ирж хатгалдаж алагдав.
Түүнээс улам ялт болов. Тэр ялыг зас
гэж Даян хаанд баруун гурван
түмнээс монголжины Өлзийн
хөвгүүн Онгурахуй, урдушийн
(ордосын) халиучины Удагачи шавь
хоёул Цагаан гэрт таваг тавьж амиа

гүйя гэж төрөө зас гэж элч ирэв. Даян
хаан эс мордож, Улс Байху (Улсболд)
Абахай хөвгүүнээ гурладын Бабахай
өрлөгийг дагуулж илгээв. Нэгэн
элчид нь Онгурахуйг суулгав. Нөгөө
элчид нь Удагачи шавь (суулгаж)
чигулгачинаа харив. Тэндээс Абахай
Цагаан гэрт хүрээд дахин мөргөв.
Абахайлан эчсэн нөхөд нь уйгудын
хүнд нэгэн морины өртэй агсан аж.
Тэр өрөө авам гэж эчээд хэрэлдэж
жанчуулав. Абахай миний нөхдийг
юуны тул жанчив гэж уурлан эчээд
тэр хүнийг цавчив. Уйгурын Ибарай
тайш, урудусын Лэгүши Алалаху
хоёул ирж үзээд, уурлан донгодсон
нь: Төрийг бидний засъя гэж ирэмз

за. Тэргүүнийг бидний засъя (төрийг
минь засъя гэж ирснээс, тэргүүнийг
минь авъя) гэж ирж билүү. өнөөгөөс
засаглах ийм хүн, үүнээс хойш
хэнийг ялгам гэж цэрэг ирж
алалдахуйд, баатар Хүрисүн сайн
буурал морио Абахайд бууж өгч
унуулаад дутаалгав. Гэрийн ноёд
хэлэв: Чиний дэргэд бид үхье гэж эс
зугтаалгав. Абахайг Цагаан гэрт
хоргодуулаад алалдав. Гэрийн
ноёдыг дараад Абахайг булааж авч
хороов. Монголжины хошой
Тавнангийн Дугулан гүнжийн эгч нь
сонсож иртэл урьд хороов. Гүнж
бүгд монголжины гэрийг (хийрийг)
бөхийлгэж бэлэвсрүүлэв. Абахайг

хороов гэж хаан сонсож цэргээ
хурааж ирэв. Бүгд түшмэд, авч
суусан Онгурахуйг алья гэж айлтгав.

Хаан, тэр хүнийг хойноо суулгаж
зарлиг болов. Миний хөвгүүн
Абахайг алав за. Миний өрлөг
Бабахайг алав за. Танай юуг алав
гэж зарлиг болоод тэнгэрт заргаа
заав.

Асгарч хоцрох цусыг

Архайж хэвтэх ясыг

Дээр тэнгэр эзэн чи мэд

Дэд нь болсон эзэн богд эцэг минь

ЧИ МЭД ГЭВ.

Барсболд жонон, Догулан эгчдээ
агсан ажгуу. Тэр муу үйл сэжиглэн
суун байтал, Даян хааны цэрэг
мордсоныг баруун түмэн сонсож,
уйгудын Ибарай тайш, урдушийн
Лэгүши Агалаху, түмэдийн сайн
Хошой, Бамбахай, Шигүши эдүүл
хэлэлцэв. Шонхор шувууг гарт засан
бариваас мөн эзэндээ довтлом гэм.
Энэ хэнд сайн бэ гэж монголжинд
бас муу сэтгэе гэхэд Догулан
гүнжийн эгч нь Барсболд жононг
урдушийн хөвгүүдийн Төмөр тайш,
Борбугийн Элчигэ өрлөг, даладын
Алагачи шонхорын Тогту байху,
Товог Түчиян, балгачины Эсэн өрлөг,

хоригудын Тобоху, эд долоон хүнээр
хүргүүлэв.

Тэр явдлын зуур өлгийтэй хүүхдийн
хүнс барсны тул хөмөл түүж тэжээв.
Тэр шалтгаар нэрийг нь Хөмөл гэж
нэрлэв. Түүнийг мэргэн Хар жонон
хэмээх буй. Хөвгүүн Абахайгаа
хороолгосны тул Даян хаан цэрэг
мордов. Баруун түмэн сонсоод угтан
цэрэг мордож, Далан тэргүүнд
золгодов. Алагчугуудын Цагаан
заарин, үзэмчиний Алдунгэ багш
хоёул ер үзэж хаанд айлтгав.
Ибарагийн амь нь гал буй. Галд ус
хийвээс сайн буюу гэв. Гал түлж
мөнгөн аягат усыг галд хийв.
Оннигуудын Түлэгэдэй Шинчи хэлэв:

Боржигин төрөлтэй дөрвөлжин
улаан хүн гарч, хүнээс харил болсон
хар хүн барс жолоотой дөрвөлжин
хүн ирүүлд (халз тулаанд) гарваас
дарах гэв.

Хорчины Урдахугай ноён, хөвгуун
Бурхайг цагаан хул морьтой дагуулж
ирэв. Цагийг мэдэгч таваны Чэгчэ,
улсыг мэдэгч муу мянганы Улум,
баран хэлт татагалжины Багасухай,
олон хэлт хэрэйдийн Улду, сайн хэлт
Алдачины Саймаха хэлэв. Цаг өдий
үд болтугай (хэмээв). Борбугийг
Баян Үрмэгэр, Даян хааны тугийг
нуулгаж, урианханы тугийг хуурч
хатгав. Урдахугай ноёны хөвгүүн
Бурхай, таваны Чэгчээ, Саймаха-ын

хөвгүүн Бардун энэ гурвуул үхэв.
Бурхай ун Баасун тавнан, Чэгчээ
номун гурван хүн шиншинд
(төлгөнд) орсон гэх.

Баруун түмэн нуман түлхүүр
(байлдааны жагсаалд) байр хийж
ирэв. Түүнд Даян хаан ийм байрыг
(жагсаалыг) чи мэдэм за гэж хар
цэргийн ойрадын Сэгүсээс асуув.
Сэгүсэ хэлэв: Ийм нуман түлхүүрт
буха сэчигүр сайн билээ гэж, жаран
нэгэн буха сэчигүр (байлдааны
жагсаал) байр хийв. Баруун түмэн
хааны туг энэ гэж урианханы тугийг
тусалж хатгалдав. Урдахугай ун,
Бурхай хөвгүүн, урианханы Баяхай
баатар, хорчины түмэний таваны

Сайн Чэгчээ баатар, таван отог халхын ноёд ургийн Баасун тавнан тавуул хошуу удирдав. Төдий урианхан зугтаав. Түмэдийн цэрэг хөөн явахуйд тэндээс хааны хар тугийг ил гаргаж бариад тасалж ороод түмэдийг дарав.

Баруун түмэний олонх цэргүүд хааны хар тугийг өөрийн тугаа гэж эндүүрэн орж ирээд хядагдав. Тэгж алагдахуйд

Ибарай тайш зугтааж гарав.

Даян хаан, баруун гурван түмэний төр авч өөрийн эрхэндээ оруулав гэх.

Чэгчээ баатар бас эргэж оръё гэж
дуулгаа мөлтөлж, толгой нүцгэн
оров. Тэгж орохдоо Чэгчээ хэлэв:
Энэ мэт сайн төр өдөр бүр үл учрам
гэж хүрч цавчилдав. Цавчилдахуйд
Чэгчээгийн толгой хага цавчигдаж
Чэгчээ мориноос унав. Хэвтээ
өндийж цаад хүний төмөр дөрөөт
хөлийг нэгмөсөн тас цавчив.
Хөтөлдөө хүрч Төр Төгрөг хэнд буй
гэж асуув. Хөтөч нь Төгрөг манд буй
гэв. Чэгчээ би цагтаа ялагдав гэж,
хэлээд үхэв.

Түүний хойно Даян хаан баруун
гурван түмэний байрд (жагсаалд)
туслагсдыг цөм дархлав. Чэгчээгийн
үр, ноёнгүй болтугай гэж дархлав.

Ойрадын Сэгүсэ Агалахугийн үр
долоон үе болтол алба үгүй
болтугай гэж дархлав. Баасун
тавнанд Сайн Мандухай хатнаас
төрсөн охиноо өгөв. Түүний хойно
баруун түмэн өвөр зуураа дайтаж
урдушийн (ордосыи) Агалаху Лэгүши,
Ибарайг алав. Лэгүшийг эрхэгүдийн
Хэлгий барьж алав. Лэгүшийг (алаад)
Хэлгий, Даян хаанд айлтгав:
Өшөөтнийг чинь өрлөв би, атаатныг
чинь алав би гэж үг дуртгав. Хойно
Хэлгийг Даян хаан дархлав. Хойно
монголжины Хошой тавнан,
Тэмүргэн хоёр орж өгөв. Хорчины
Урдахугай ун (ван) баруун гурван
түмнийг хувааж авъя гэж хэлэв.

Занаснаа заучлаулбай (биелүүлэв).
Өшөөт хүнийг үүд бүр заръя. Өөт
хүнийг цуг (зүгээр) тавивал хойт
үрийг минь зовооном. Долоон отог
харчины тун их Еншиеебүүг манай
долоон отог харчинд (хорчинд)
нийлүүл. Найман отог ордос гол
билээ. Найман отог цахарт нийлүүл.
Арван хоёр түмэдийг арван хоёр
халхад нийлүүл гэв. Унгийн тэр үгэнд
Даян хаан эс болж, Басболд жонон
хөвгүүнээ баруун гурван түмэнд
суулгав. Урдахугай ун, хойт үр зовж
үхэв гэж мориныхоо толгойг дэлдэв.
Тэр явдалд хорчиний Урдахугай ун-д
урдушийн Тайладар хоног эс өгөв
гэж Тайладарыг алав гэх. Хонхулыг

хов хэлэв гэж хошуугий нь огтолж алав гэх. Энэ үг бүгдэд сонстсон буй за.

Даян хаан гучин долоон жил хаан ор сууж дөчин дөрвөн насандаа тэнгэр болов. Даян хааны их хөвгүүн Төрболд, хаан ор суугаагүй, үргүй тэнгэр болов. Дүү нь Улсболд хан ор суугаагүй, Ибарай тайшийн гарт тэнгэр болов. Түүний хойно Боди-алагийг бага гэж авга нь их ор суув. Түүний хойно Боди алаг хаан, зуун гурван түмнээ авч Найман цагаан гэрт мөргөж, хаан сууя гэж эчээд, Барсболд жононд үг хэлэв. Чи намайг бага гэж хаан суусан мөн боловч хаан суух ёсон үгүй буйн тул

эдүгээ чи над мөргө. Ест эзэн мөний
тул эс мөргөвөөс дайсалднам би гэж
ширүүн үгээр донгодов. Энэ үгийг
Барсболд жонон, хаан зөв гэж
санаад, мөргөө би гэж үг хэлэв. Энэ
үгээр бол бас ч зөв байнам гэж
Найман цагаан гэрт Боди-алагийг
мөргүүлээд хаан их ор суулгав.
Түүний хойно харьж ирэхүйд Боди-
Алаг хаанд хорчин түмэний баатар
Молочи, боос хулагч гүүтэй ирж үг
айлтгав. Энэ баруун түмэний захаас
довтолж харья гэв. Тэр үгэнд (үгийг)
Боди-Алаг хаан эс болов
(зөвшөөрөв).

Молочи баатар уурлаад боос гүү
унаснаас хоосон явж харья гэж үг

хэлжээ. Тайсун хааны өшөөг
Шигүшидийн хөвгүүн Булунай ун
нэхэж ирэн Бууралт Цэвдэний
хөвгүүн Молочи, Алчугудай, Алури
эд гурвуул шивээлж, эс авч харив.
Хойно хүрээнд бас шивээлж эс
автав. Түүний хойно Хүлээ модыг
огтолж нуун ядаж Өргөнөд нутаглам
гэж иртэл Ононы Сагацагантын их
аралд учрав. Бэдэрийн хошуун дээр
ир байр (дайны жагсаал) хийв.
Эсэбүрийн хөвгүүн Эбүцэй баатар:
Бор газар хөдлөм за. Борлосон
Эбүцэй би үл хөдлөм гэж бууж нүдээ
харвуулж унасанд хүн гэдсийг нь
хагалам гэтэл бсэнд уясан морь нь
татав. Эбүцэй босоод тэр хүний бие

морин хоёрыг сумнаа харваж гарав.
Төлүгүхэний хөвгүүн Мэндүй дархан
угтаж, сайн саарал мориныхоо
хөлийг хуга харвуулав. Морь нь
гурван хөлөөрөө их модон харайж
гарав. Урдахугайн хөвгүүн Уянгу
баатар, Мэнду дарханд сахалт
шаргал морио оруулж өгч гаргав.
Хорчин татагалжин Байжу,
хэрэйдийн Болай хоёр хүр дүү,
хүргэн ах хоёр бөлгөө. Баарингуудын
Тэгүлэй, Хохулой хоёр үеэл бөлгөө.
Тэд дөрвүүл хошуучилж үхэв. Түүнд
эс автав. Хойно Мэндүй дархан
эхлэн мордож Хара-ийн горхины хад
чулуун дээр шивээлж байр хийв.
Солонгодын Харагчин Тайбучины үр

Сагадайн хөвгүүн Сайн Тамгат,
алдажины Сайн Хохудай хоёр
хошуучилж (гарахад) Үгүдтэй баатар
ахдаа Хөхүлтэй баатар хэлэв. Хоёул
гарав гэв. Хорин хүнд дийлдэм за
би. Хоёр хүнд үл дийлдэх, чи байг,
би гарсу гэв. Тамгатыг сумаар
харвав. Сайн Хохудай ноцолдож
явтал тамгат босоод Хөхүлтэйн
борвийг тас цавчин алав. Түүнийг эс
авч есөн зуун адуугий нь авч харьж
ирэв.

Зудагсанд Мэндүй дархан мордож
Өргөргөнө гол дээр оруулж, Алуури
баатрыг Бурхайн хөвгүүн Арсаху
Буйм ун шилж алав. Алчуудайг
адуунаа холбож явхад Алчуудай

хэлэв: Алчуудайн өтөлсөн хорон,
алхчугудын тараасан хорон гэв.
Алчуудайг сүхээр цохиж алав.
Молочийг мориноо холбон ирж
Сархигийн төхөм дээр Боди-Алаг
хаанд Мэндүй ун хүргэж өгч алуулав.
Мэндүй унг дархлав. Хасарын үр
хааны үрд нэгэн тус хүргэв гэх тэр
буюу. Боди-Алаг хаан хорин дөрвөн
жил хан ор сууж, хонин жилийн
долоон сарын арванаа Жодулун
өндөрт тэнгэр болов.

Түүний хойно гахай жилд Дарайсун
Гүдэн хаан их ор суув. Тэр хааны үед
төр түвшдэж, төрсөн нэгдэж зургаан
их улсаа энхжин жаргуулав. Гүдэн
хааны хөвгүүн Хөхэчүдэй тайж,

Дурал ноён, Зоригт тайж, Бугуу тайж
буюу. Арван есөн жил хан ор сууж
гучин найман насандаа могой жил
тэнгэр болов. Тэр хааны үед
Барсболд жононгийн хөвгүүн Гэгээн
Алтан хаан, эзэн богд эцгийн маань
зовон зөөж зонхилон хураасан таван
өнгө, дөрвөн харь их улс, Өгэдэй
хаан, Хүлүг хаан, Мөнх хааны үед
олсон, шажны эхин хувилгаан сэцэн
хааны байгуулсан энх төр, эрдэнэ
шашны ном, батлан барьсан орд
харш, хот балгас, заяаны хүчнээ
алдав. Түүний хойно Элбэг хаан,
Адай хаан, Тайсун хааныг хөөж,
Агбарчин жононг аргаар хороов гэж
эртний өшөөтөн хятад, ойрадыг

дайлан явав.

Тэр Сайн Алтан хаан хатуужин явж,
тангад, төвдийн наад хязгаар дахь
Амдо улс, Ширайгур улсыг эрхэндээ
оруулж, Ариг Сэнхэр Чэсгиб,
Оглобум цоорча, Исдагрин
Сэрэндэра эд гурван баатрыг барьж,
алба авав. Ойрадыг довтолж,
Жалман Төрийг алж, Жихэхэн ах
эхлэн нэгэн бүлэг улсыг оруулав.
Хятад улсыг довтолж, хот балгасыг
эвдэн явахуйд хятадын Таймин хаан
эмээж, алба татлагаа өгөөд, Алтан
хаанд сүй ван цол өгөв.

Түүний хойно Засагт Түмэн хаан их
ор суув. Эрдэнэ шашин номыг

үйлдэж, эртний өстөн хятад улсыг
дайлж явав. Хятад улсад аялж,
цэрэгт хүчээ өгөв гэж Аланхийг
дархлав. Мөн тэр Засагт түмэн (ний
үед) Сайн Гэгээн Алтан хаан нь
Төмөр хонин жилд, гэнэт номын
сэтгэл төрөөд Зорвэ Асэн (Асин) лам
ирсэнд хаан түүнээс асууваас, тэр
хамгийг мэдэгч Содном Жамцо-ын
бие, зарлиг сэтгэл тэргүүтнийг
нарийнаа хаанд айлтгасанд, хааны
харил үгүй сүсэг нь зуны нуур мэт
дэврээд, умар зүг дэх их газар өөд
болох хэмээн айлтгаачин Даюн хиад
алтан бичиг, их барилга өргөн
залраа илгээв.

Хүрч айлтгасанд хутагт хомсим

бодисуны хувилгаан Тамжид Чимбо
Содном Жамцо хэмээх хутагт Далай
лам эхлэн бас хутагт Очирванийн
хувилгаан Замдоо жирун хутагт
тэргүүтэн олон мэргэд хуврагууд өөд
болж ирэхүйд Далай ламыг Хөхнуурт
болзож угтан учраад аливаа бүхнийг
нарийнаа зарлиг болж, ихэд
тахилын лам Дүлба цорж (чойжи)
Зондуй самбо-г явуулав.

Монголын арван нэгэн сарын хорин
зургаанд врай бүн-аас нааш өөд
болов. Улам нааш явсанд цагаан
бүрээний дүрт хадын хавиргын
сангаас дун бүрээг авав. Түүнээс
нааш өөд болохүйд Мөсөн уулын
эзэн хоёр зуун морьтон ирж

мөргөөд, цоожит (хоёр) авдрын дээр
түлхүүр тавьж, түүний дээр цагаан
хив тавьж өргөөд хомсим
бодисунгийн авишиг (номлол)
сонсов. Цова (Хөхнуур)-ын эхний улс
гурван мянган лан алт тэргүүтнийг
өргөж, мянга илүү хүн тойн болоход,
суусан чулуун түшлэгт нь дөрвөн гарт
хомсим бодисунгийн бие өврөө
бүтэв. Тэндээс нааш өөд болохуйд
монголын тэнгэр чөтгөр нь морь,
тэмээ, мий (муур) толгойтны номын
сахиус Бэгцэсийг (охин сахиусны нэр)
хөтөлж ирээд тангарагт оруулав.

Түүнээс нааш өөд болохуйд ордосын
Сэцэн хун тайж, түмэдийн Даян ноён
эхлэн гурван мянган морьтон, алт,

мөнгө, торго тэргүүтнийг барьж
мөргөв. Сэцэн хун тайж дөрвөн гарт
хомсим бодисунгийн авишигийг
үзэв.

Гэгээн хаан өөрийн хязгаар дахь
харанхуйг гийгүүлэхийн тулд бэлэгт
цагаан дээл өмсөж, түмэн тоотон
дагуул хийгээд өөрийн нөхөд
бүгдээр ламд баясгалангийн хурим
(хийж) мөргөхүйн бэлэг зуун таван
лангаар үүдсэн (хийсэн) мөнгөн
мандал, нэгэн их алтан аягыг
эрдэнэсээр дүүргэж хориод бүхэл
цагаан, шар, улаан, ногоон торго,
арван цагаан морь, эмээлтэй зуун
морь, алт, мөнгө, хив, бүс тэргүүтэн
өргөж мөргөв. Гүүш багш

хэлмэрчилж, Сэцэн хун тайж дээш
айлтгав. Тэнгэрийн эрх хүчнээр
монгол, төвд, хятадыг эрхэндээ
оруулж, Сэцэн хаан Пагва ламын
ачаар шажныг дэлгэрүүлж аму.
Хойно Тогоонтөмөрөөс нааш шажин
тасарч онц хилэнцээр явж бөлгөө.
Эдүгээ наран саран мэт лам хаан
хоёрын учирсны ачаар, хамгаар
арван буяны ёсоор явтугай хэмээн
цаазалж зарлав.

Лам нарийнаа зарлиг болж байхуй
цагт, хаан түр зуур мэдээгүй болж,
тэндээс тэлүүрээд, эрт Пагва лам сүм
барихуй цагт би Сэцэн хаан болоод,
чи Пагва лам болсонд, чи сүмийг
амилав. Түүнээс хойш би эдүгээ

болтол хаа төөрч явсан бэ хэмээн
айлтгасанд лам зарлиг болж, биеийн
сахиусанд таван язгууртны бэлгээр
таван өнгө хивээр очир зангиа
зангидаж тамгалж, эрдэнэсийн аягыг
элдэв үрсээр дүүргэж хаанд соёрхов.

Содном Жамцо далай ламд Очир
дар цол өргөв. Гэгээн хаанд номун
хаан их Эсрун тэнгэр хэмээн цол
өгөв. Шашны эхэн түмэн Засагт хаан,
халхын Очир Сайн хаан эд буюу.
Гэгээн хааны хөвгүүн Сэнгэ Дүүрэн
хаан, түүний хөвгүүн Сүмэр тайжаас
Ёндон жамцо-гийн хувилсан нь ийм
буюу. Эцэг нь Сүмэр тайж, эх нь
Хасарын үр Даюн үйзэн ноёны охин
Бариган Зул-ын хэвлийд ороод

зургаан үсгийн дуун дотроос илд сонсоод, гэрээс солонго татаад, элдэв цэцгийн хур ба олон бэлгэс болжээ. Арван сар болоод шороо үхэр жил Далай лам хувилж төрөв. Төмөр туулай жил Түмэдийн хаан золгохоор ирэв. Зуугаад шаазан цай өгч унды нь хангав. Монгол зургаан их улс, өргөц тэргүүтэн их эд агуурсан цаглашгүй өргөжээ.

Монголд Зонховын шажныг наран мэт гийгүүлэв. Тэндээс умар зүгийн шар малгайтны ноён тэргүүтэн тахилын шар, врай бүн, гандан гурваас эхлэн олон хийдийн элч нар ирж залсанд Мөнх газраа өөд болов.

Гэгээн хаан нь эрхт зуу Шагжа-мүний бурхны биеийг эрдэнэ, алт, мөнгөөр байгуулав. Тасарсан шашныг залж, эвдэрсэн төрийг засаж, таван өнгө, дөрвөн харь улсыг эртний Сэцэн хаан мэт алдаршуулав. Бас түүний хойно Буян сэцэн хаан, эрдэнэ шашин номуудыг дэлгэрүүлж, эртний Тайсун хааны алдсан тамгыг авч, энх их төрийг улам байгуулж, энх их улс иргэнээ амарлиулав. Буян сэцэн хааны хөвгүүн Мангус тайж хаан орон суугаадүй нөгчив.

Тэр Мангус тайжийн хөвгүүн Линдэн (Лэгдэн) хутагт хаан буюу. Линдэн хутагт хааныг нэрийдсэн нэр нь суут Чингис Таймин Сэцэн, зүг зүгийн

дайн бүхнийг ялагч, Тайсун
тэнгэрийн тэнгэр, дэлхий дахины
хурмаст, алтан хүрдийг орчуулагч
номун хаан хэмээх болж, сайн
зарлиг номуудыг монголчлон
орчуулж маш ихэд дэлгэрүүлсэн
ажгуу.

Линдэн хутагт хааны хөвгүүн Эжи
хонгор, түүний хөвгүүн Абунай ван
бөлгөө. Тэр Абунай ван нь
зүрчидийн Барс сэцэн хааны охин,
гүрний гүнжииг авсан буй. Абунай
вангийн хатан Гүнжээс төрсөн Бурни
ван, Лувсан тайж энэ хоёр буюу.

**Эртний хаадын язгуур
үндсэн, Энэтхэг төвдөөс
нааш монголын хаад, эн
тэргүүн богд Чингис хаан, ач
нь Хубилай Сэцэн хаанаас
салсан Даян хаан, түүнээс
Линдэн (Лигдэн) хутагт
хүртэл хураан өгүүлсэн
Алтан товч хэмээгдэх
шастир төгсөв.**

Намова гүрү (төвд үг, номд
мөргөмүү). Энэтхэгийн эн тэргүүн
Маха Самади хааны алтан язгуураас

үндэслэж олон үе болсны хойно
төвдийн Хүзүүн сандалт хаан төрөв.
Түүний хойно тэнгэрийн хөвгүүн
Бөртэ чинуа (чоно) төрөв. Түүний
хойно Добу мэргэн төрөв. Добу
мэргэнийг өнгөрсөн хойно Алун гоо
эргүй явж Бодончар төрөв.

Урт наст тэнгэрийн хөвгүүн
Бодончар, эх Алун гоод урт наст
тэнгэр хувилгаанаар өөд болон
ирээд Алун гоо лугаа тачаахуй сэтгэл
төрж цагаан дусал нийлсэнд хигуд
ястай боржигин омогтой Бутанчарыг
төрөв. Бутанчарын хөвгүүн Хабичи
баатар, түүний хөвгүүн Бэхир
баатар, түүний хөвгүүн Маха
(Манан) Тодон, түүний хөвгүүн Хачи

хөлөг, түүний хөвгүүн Барс Шонхор
догшин, түүний хөвгүүн Томбинай
сэцэн, түүний хөвгүүн Хабул хаан,
түүний хөвгүүн Бардам баатар,
түүний хөвгүүн Есүгэй баатар, түүний
хөвгүүн Өэлүн эхээс төрсөн богд
Чингис хаан бөлгөө. Түүний хөвгүүн
Зөчи, Чагадай, Өгэдэй, Тулуй хэмээх
дөрвөн хөвгүүн буюу.

Богд эзний Зөчийн үр домогту
(тогмогт) буй. Чагадайн үр урусун
(оросын) цагаан хаан буюу. Тэр
Чагадай хаан эцэгтээ муу сэтгээ гэж
ирэхүйд, Очир сэцэн угтан эчиж хор
өгч, Очир сэцэн хоёул үхэв гэх.
Өгэдэйд үр үгүй. Тулуйн үр
монголын хаад буй. Хасарын үр Шар

хан эхлэн хорчины аймаг ноёд
болоод эдүгээ хорчины баруун
гарын түшээт чин вантан таван
хошуу, зүүн гарын зоригт чин вантан
таван хошуу, эд бүгд арван хошуу
буй. Бас ар хорчин нэг, гурван урад,
дөрвөн хүүхэд, муу мянган эд
(арван) зургаан хошуу Хасарын үр
буюу. Бас богд Тайсун эзнийг түшиж
даган орсон хорчины зэргийн улс
ноёд дотор бас буй буюу. Бэлгүтэйн
үр Засагт хаан эхлэн түмний ноёд
болоод, хоёр авга, авганар эд
дөрвөн хошуу буюу. Хачиуны үр
Алчидай, Түлүгүн ноён, нөгөө хүрээн
эхлэн, хар цэрэг, хоёр Оннигудын
ван ноёд эд буюу.

Тэр дотор Сэрхэг хошууч, Дорхи
амбантан тэд Хачиуны үр буюу.
Отчигины үр Хэгэдэй буюу. Түүний үр
эдүгээ хэн болохыг мэдэхгүй. Зарим
нэгэн түүхэнд хүрлүдийн
(горлуудын) ноён буй хэмээнэ. Есөн
өрлөгийн үр нь залайрын Мухулайн
үр ордост буй. Аруладын Боорчийн
үр Бурхай ун буй. Жүрхэний
Борохулын үр чидагудын тавнангууд
уншинд буй. Сүлдүстэйн Торхан
Шарын үр уйгудад буй. Урианханы
ханы Зэлмэгийн үр урианханы ноёд
буй. Зэлмэгийн дүү Сүбээдэй баатар
богд Чингисийн үед хүчин өгч сайн
явав. Зүрчидийн Чуу мэргэний үр
мөн зүрчидийн ноёд буй. Татаарын

Шихихутугийн үр мөн татаарт,
түүний хөвгүүн Шибаг төмөр,
Тогоонтөмөр хоёр буй. Түүний үр
Хэгэдэй буй. Бэсүдийн Зэвийн үр,
богдын хуур хадгалж явсан ордос
түмэнд буй. Гүширдэй хуурч нэрт
буюу. Ойрадын Хар Хиру-гийн үр нь
мөн ойрадад буй бөлгөө. Тэндээс
Даян хааны арван нэгэн хөвгүүний
үр нь Төрболдын хөвгүүн нь Боди-
Алаг хаан, Хүгүчидэй ноён, Засагт
хаан, түүний үр нь эдүгээ цахарын
ноёд буюу. Улсболдод үр үгүй.
Барсболдын хөвгүүн Мэргэн хар
жонон, Хүндүлэн хаан, Алтай хаан,
Лабог ноён, Нарин ноён, Бочидара
тайж, эд долоогийн үр нь Бошгот

жонон хаан буюу.

Түүний хөвгүүн Хараучаг тайж буюу.
Арсболдын хөвгүүн Онон, Бужигар
хоёр, Ононы хөвгүүн Сэнгэ,
Борогчин буюу. Бужигарын хөвгүүн
дардайн ноён буй. Эдний үр долоон
түмдэд ордосын ноёд буюу.
Алчболдын хөвгүүн халх Хурагчи
тайж, түүний хөвгүүн Томбинай
тайж, ногоон багуридын ноёд нь
Алчболдын үр бөлгөө. Очирболдын
хөвгүүн хишигтний Дари тайж, таван
отог халхын тайж. Албурын хөвгүүн
Ажу, Шира хоёр. Түүний үр, цагаан
татаарын ноёд буюу. Чин тайжийн
хөвгүүн Тунши, Чинлай хоёр, түүний
үр хар татаарын ноёд буй. Гэрэд үр

үгүй. Уруд тайжийн үр урадын Лон
ноён буюу. Залайр тайжийн үр
долоон хошуу халхын ноёд бөлгөө.
Бас хойно салж улс улсыг эзэлсэн нь:
Мэргэн Хар жонон ордост, Алтан
хаан түмэдэд, Хүндүлэн хаан
харчинд, Лабуг ноён үгүшид, Нарин
ноён цагаан татаарт, Будидара
Еншибүүд. Даян хааны үр нь эдүгээ
энэ тавин засгийн дотор хоёр
баарин, хоёр зарууд, отхан, найман,
хишигтэн, хоёр үзэмчин, хоёр
хуучид, хоёр сүнид, зүүн түмэд, Хөх
хотын түмэд, зургаан ордос эд хори
нэгэн хошуу Даян хааны үр буюу.

Бас Тайсун богд эзнийг дагаж түшиж
орсон Даян хааны үр дотор бас

оруд, зарууд, харчин, хишигтэн,
цахар эд зэргийн улс ер олон буй.
Долоон хошуу халх хаан ноёд цөм
бүгд Даян хааны үр буюу. Бас нэгэн
түүхэнд Барсболдын хөвгүүн
Хүндүлэн хаан буюу. Хүндүлэн хааны
хөвгүүн Байхудай хаан, Тайчин,
Сари, Бинтү, Отгон Чигүр, Үчэд буюу.
Байхудай хааны хөвгүүн хаан Ахай
Чосгиб, түүний хөвгүүн Ласгиб,
түүний хөвгүүн Норбо Хоромши,
Норбо-гийн хөвгүүн Баран,
хоёрдугаар (хөвгүүн) Тайчид үр үгүй.
Гуравдугаар Сарийн хөвгүүн Абай.
Энэ Абай ноёны суварган хүүр
Иматуд буй. Түүний хөвгүүн Цогту,
Дай Дархан Бургату, Цогтын хөвгүүн

Золбин, түүний хөвгүүн Бүрэ,
Жамьян, Хүнэдүн, Дай дархан
Бургату-ын хөвгүүн Банчун, түүний
хөвгүүн Бадмасун. Дөрөвдүгээр
Биндү үр үгүй. Тавдугаар отгон
Чигурийн хөвгүүн Буян ахай, түүний
хөвгүүн Бираши, түүний хөвгүүн
Дорж, түүний хөвгүүн Билиг,
зургадугаар Үчэд үр үгүй буюу.
Түүний авхайг Занданд өгөв. Хаанаас
эхлэн цөм бүгд хигуд ястай,
боржигин омогтой, ширсуд, асуд,
харчин, хуучин харчин, сайд түшмэд
хамаг хуучин улс, боронуд харчин,
бус улсаас орж ирсэн монгол
хятадыг харгуд харчин гэж нэрлэдэг
буюу.

Тулгар цахар, харчин хоёр улс
зохисгүй бөлгөө. Түүний хойно
харчины Ласгиб, Буян цогту, Бургату
тан, төрийн энх цагт, манжийн
Тайсун богдод Олчидай нэрт хүнийг
зарж, манж харчин бид хоёр улс
нэгэн эеэр явж, төр засаг нэгдье гэж
илгээснийг цахар сонсоод, харчин
манж лугаа нийлэхүл, эрхбиш их гэм
болох байнам гээд үүнээс улам муу
болж цахар харчин дайн болж
улулдугсан (байлдаж) агсан ажээ.
Түүний хойно харчингаас бас Оми
сэцэнийг Тайсун богдод зарав. Богд,
Түдэй нэрт хүнийг Оми сэцэн лугаа
хамт харчинд зарж, манж харчин
бид хоёр улс төр засан нэгдье. Та

нэгэн сайн хүнийг гаргаж Түдэй
лугаа хамт илгээ гэж зарлиг болсонд,
харчингаас Убали сэцэнийг зарж
бөлгөө. Богд, Хөвөөт Хөхийн
хошууны эзэн Пиянху хица бэйл
сэцэн багш, Аши дархан, Номту
заргач таныг сарж, Убали сэцэн
лугаа тэнгэрт цагаан морь, газарт
хар үхэр алан тахиж, хоёр улс эеэр
явахын тул ам алдав. Иймийн тул
харчины ноёд улсаа авч Дайчин
улсад оров, Ам алдсан бичгийн үг:
Манж харчин бид хоёр улс нэгэн
эеэр явахын тулд, тэнгэрт цагаан
морь, газарт хар үхэр алж, нэг
аяганд архи хийж тахин мөргөөд,
төр ёсноо нэгтгэн үйлдэв.

Эртний хаадын язгуур үндсэн,
Энэтхэг төвдөөс нааш монголын
хаад, эн тэргүүн богд Чингис хаан, ач
нь Хубилай Сэцэн хаанаас салсан
Даян хаан, түүнээс Линдэн (Лигдэн)
хутагт хүртэл хураан өгүүлсэн Алтан
товч хэмээгдэх шастир төгсөв. Аяа
гайхамшигт хувилгаан богдос
хаадын язгуур үндсэнийг өдий төдий
түүхнээс аяг ха тэхимлиг (гэлэн)
шасина дара (шашны сахилтан)
Лувсанданзан хэмээгдэх гүүш бээр,
ахуй их улс залган үзтүгэй хэмээн
хичээн бичүүлсэн түүгээр, амьтан
бүхэн цагаан буянаар эзлэн, амин
насан урт болоод амгалан

жаргалантан болтугай. Эрхт
тэнгэрээс ишт хаадын сахиусан бээр
сайтар тэтгэн ивгээж, өвчин, зуд,
тотгор, цаг бусын үхэл устан
амарлиж, эд таваар дэлгэрэн, үр
тариа арвидан, насан буян нэмж,
энх эсэн амар жаргалан, өсгө хур мэт
өлзий хутаг орштугай.

Мангала (Өлзий хутаг орштугай).

Төгсгөл буюу Ц. Шагдарын дүгнэлт

Хэмээсэн үүнийг хуучин уйгаржин монгол үсгээс орчин үеийн ярианы хэлэнд маш дөт болсон монголыг кирилл шинэ үсэгт хөрвүүлж залгамж үедээ толилуулж байна. Ер хянаваас: Арван долдугаар зууны дунд үед байсан монголын эрдэмтэн гүүш Лувсан-данзан "Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршвай" шастирыг туурвин зохиож Чингис хаанаас эхлэн Лигдэн хаан хүртэлх үеийг хамран өгүүлжээ. Энэ ном дэлхий дахины монголч

зрдэмтдийн дунд "Лу. Алтан товч"
хэмээн алдаршсан байна.

Манай улсын алдарт эрдэмтэн,
ардын зохиолч, академич агсан
Ц.Дамдинсүрэн багш, гүүш
Лувсанданзангийн талаар хориод
жил судалгаа хийж "Түүхийн
судалгаа" цуврал бичигг "Алтан
товчийг судалсан туршлагаас" гэсэн
өгүүлэл нийтлүүлж түүхийн олон
сурвалж бичгээс "Алтан товч"-ийн
зохиогчтой ижил нэр бүхий
хүмүүсийг түүвэрлэн судалснаа
тодорхой дурдаад эдгээр нь нэг хүн
үү, ондоо хүмүүс үү гэдгийг мэдэх
хэрэгтэй. Ялангуяа "Данжуур"-ын
орчуулгад оролцсон үзэмчин Цэвдэн

бэйлийн хошууны Лувсанданзаныг сайтар судалж үзэх хэрэгтэй юм" гэж тэмдэглэсэн байна.

Германы монголч эрдэмтэн В.Хейссигийн судалгаанаас үзэхэд гүүш Лувсанданзан "Алтан товч"-ийг 1651-1676 оны хооронд бичсэн бололтой гүж дүгнэснийг зөвлөлтийн монголч эрдэмтэн А.Шастина "Алтан товч" гэдэг бүтээлдээ дурджээ.

Бидний шинэ үсгээр хэвлэлд бэлтгэсэн энэ хоёр дахь удаагийн "Алтан товч"-ийн жинхэнэ эх зохиол болох хулсан үзгийн бичмэлийг 1926 онд манай улсын судар бичгийн хүрээлэнгийн анхны дарга агсан

Жамьян гүн (1864-1980) Дорнод аймгийн Баянтүмэн хошууны еншигч бүү овгийн тайж Дарь гэдэг хүнээс олж авснаар "Лу. Алтан товч" нь монголын түүх-уран зохиолын ховор чухаг судалгааны үнэт материал болж дэлхий дахины монголч эрдэмтдийн анхаарлыг татжээ.

Жамьян гүний олж ирсэн "Алтан товч"-ийг хуучин үсгээр 1937 онд дээд доод хоёр дэвтэр болгон Улаанбаатарт хэвлэв. 1952 онд Америк улсын монголч эрдэмтэн Ф.В.Клеавис, Улаанбаатарт хэвлэсэи тэр хоёр дэвтрийг хамтатган "Монголын эртний сурвалж бичиг"-

ийн нэгдүгээр эмхтгэл болгон
Гарвардад гэрэл зургаар хэвлэн
нийтлэв. 1957 онд Улаанбаатарын
мөн хэвлэлийг монгол шинэ үсгээр
буулгаж Улаанбаатарт хэвлэсэн
байна. 1973 онд зөвлөлтийн монголч
эрдэмтэн А.Шастина Улаанбаатарын
хэвлэлийн "Алтан товч"-ийг орос
хэлэнд орчуулан зүүлт тайлбар хийж
судалгааг өгүүлэл хавсарган Москва
хотноо хэвлүүлсэн бол 1984 онд,
хятадын монголч эрдэмтэн Чойжи
Гарвардын хэвлэлийг үндэслэн зүүлт
тайлбар бичиж бүлэг хэсэг болгон
дугаарлаж хуучин үсгээр Хөх хотноо
нийтлүүлжээ.

Хэвлэлд мэдээлснээр, Америк улсад

"Алтан товч"-ийг монгол хэлээр хэвлэснээс гадна мөн америкийн монголч эрдэмтэн Загчидсэцэн "Нууц товчоо"-г судлах ажилтайгаа холбогдуулан "Алтан товч"-ийг судлан хятад хэлээр орчуулан нийтлэв. Бас Тайванид хятад хэлээр гарчээ. А.Мостарет "Алтан товч"-ийн ач холбогдлыг үнэлж бичихдээ "Алтан товч"-д Нууц товчоонд байдаг зүйлсээс гадна XII, XIII зууны үеийн бусад түүхэн материал байна. Энэ нь олны сонирхлыг ихэд татаж байгаа юм. Уг зохиол нь монголын эртний түүхийг судлах материал болох төдийгүй асар их урлаг бүхий утга зохиолын материал билээ. Тэр

бүгдийг бид гагцхүү "Алтан товч"-оос олж мэднэ. Монголын эртний утга зохиолд цөөн бус яруу сайхан бүтээлийг үлдээж хоцроосон гавьяа нь зөвхөн "Алтан товч"-д бий" гэж онцлон тэмдэглэсэн байна.

Мөн 1985 онд Өвөр монголын хэвлэлийн хорооноос нийтэлсэн "Чингис хааны товчоо" номын дээд дэвтэрт уг номыг туурвисан БНХАУ-ын эрдэмтэн Сайшаал бичихдээ "Лу. Алтан товч" нь хэдийгээр нэлээд сүүлийн үед зохиогдсон боловч түүнд "Нууц товчоо"-ноос бараг гуравны хоёр хувь шахмын уг агуулгыг бүрэн тэмдэглэж байхыг үзвэл "Лу. Алтан товч"-ийн

зохиогчид "Нууц товчоо"-ны нэлээд дэлгэрэнгүй уйгаржин хуулбар байсан нь илэрхий байна" гэжээ. "Алтан товч"-д Нууц товчооны бүх 12 бүлгээс 6-р бүлгийн сүүлч, 7, 8-р бүлгүүд бүхлээрээ, 12-р бүлгийн эцэс байхгүй боловч түүнээс бусад нь цөм байна. Харин "Нууц товчоо"-нд байхгүй түүхийн үйл явцыг тодотгон дэлгэрүүлсэн сонирхолтой мэдээ "Алтан товч"-д нэлээд бий. Жишээ болгож дурдвал "Хотала-г хаан болгов.

Хадаганыг тайш болгов" гэж "Алтан товч"-д бичсэн байхад "Нууц товчоо"-д Хадаганыг тайш болгосон тухай юу ч өгүүлсэнгүй. "Алтан

товч"-д Амбагай хаан татаарт
баригдсаны дараа хэнийг хаан
болгохыг хэлэлцэхэд Хүдэй сэцэн
олон үг шүлэглэн хэлсэн, Есүхэй
баатар нас барахад Тэмүжиний
гашуудсан тухай шүлэг бичсэн,
Бардан баатрын гэргийн тухай
тодорхой бичсэн, Чингисийи есөн
өрлөгтэй өнчин хүү сэцэлсэн зэрэг
"Нууц товчоо"-нд байдаггүй олон
зүйл бий. "Лу. Алтан товч"-ийг
хамгийн түрүү шинжлэн судалсан
хүний нэг нь нэрт монголч эрдэмтэн
Ц.Жамсрано байна. Мөн академич
агсан Б.Ринчен 1934 онд "Алтан
товч"-ийн шүлгүүдийг түүвэрлэн
"Монгол хэл бичгийг сайжруулах

бодлогын өгүүлэл" сэтгүүлийн 7 дугаарт хэвлүүлжээ. Түүнээс хойш зөвлөлт, герман, хятад, америк, япон зэрэг олон улсын нэрт монголч эрдэмтэд шохоорхон судалж өгүүлэл тайлбар нийтлэх болсноор "Алтан товч" нь үнэхээр дэлхий нийтийн шинж чанартай олон улсын судалгаа шинжилгээний материал болов. Монголын шинэ үсгээр 1957 онд Улаанбаатарт хэвлэсэн "Алтан товч"-ийг тухайн үед цөөн хувь нийтэлж гаргаснаас он жилийн улирах хугацаанд олдохуйяа бэрх ховордож, бас үг үсэг, нэр томьёоны мадагтай, жинхэнэ эхээс гэж орхисон зүйл нэлээд байгаа нь эх

түүхээ эргэн сонирхогчдын эрэлт хэрэгцээ, оюуны шаардлага эрс нэмэгдсэн орчин үед эрхбиш засаж залруулан сайжруулаад дахин олшруулан хэвлэх шаардлагатай болсон байна.

Ийм учраас бид хоёр дахь удаагийн шинэ үсгийн "Алтан товч"-ийг Жамьян гүний 1926 онд олж ирсэн, одоо Улсын нийтийн номын санд чандлан хадгалж байгаа жинхэнэ эх хулсан үзгийн гар бичмэлтэй ахин дахин нягтлан тулгаж их дээд сургуулийн багш оюутан, сонирхон судлах залуу үеийн сэхээтэн мэргэдийн ойлгоход хялбар дөхөм болгож, орчин үеийн утга зохиолын

найруулгыг баримтлан боловсруулж
бүтээлээ. Энэ удаагийн "Алтан товч"-
ийг хэвлэлд бэлтгэхдээ чухамхүү
эрдэм шинжилгээний бүтээл болгон
туурвих зорилго тавиагүй боловч уг
зохиолын анхны эхийн байдал
төрхийг эвдэхгүй, түүхийн үнэ
цэнийг бууруулахгүйг хичээж
сонирхон судлах олон түмнийг
монголын эртний соёлын нандин өв
болсон, түүх-уран зохиолын ховор
сурвалж бичгийн нэгтэй
танилцуулахыг чухалчлав.

Гурван зуу гаруй жилийн тэртээ
бичсэн тус зохиолын хэл үг
найруулга эртний монгол хэлний
өвөрмөц онцлогоор цогцлон бүтсүн

нь өнөөдрийн монгол хэлний бүтэц
найрлагаас эрс ялгаатай, ухаж
ойлгоход ихээхэн бэрхшээлтэй
байсан учраас бид энэ удаагийн
шинэ үсгийн "Алтан товч"-ийг
хэвлэлд бэлтгэхдээ юуны өмнө
"Монголын нууц товчоо" болон
А.Шастина, Чойжи нарын орос,
монгол хэвлэлтэй тулган нийлж
манай академич эрдэмтэн агсан
Ц.Дамдинсүрэн, академич
Ш.Нацагдорж, Ш.Бира, ШУА-ийн
сурвалжлагч гишүүн агсан Х.Пэрлээ
зэрэг монголын гарамгай
үрдэмтдийн шинжилгээний
материалтай танилцаж, тэдгээр
эрдэмтэн мэргидийн бичсэний дагуу

нэр томъёог цэгцлэхийг эрмэлзсэнээ
цухас дурдалтай. Ийнхүү дагавар
өгүүлэл бичихийн дашрамд дахин
шинэ үсгээр хэвлэхийг санаачилсан
Улсын хэвлэлийн газрын ажилтан Ц.
Шүгэр, Г.Амар, жинхэнэ эх-хулсан
үзгийн бичмэлтэй нягтлан тулгаж,
нэр томъёог засаж залруулсан
редактор, түүхийн ухааны эрдэмтэн
Ц.Ишдорж нарт гүн талархал
илэрхийлье. Тус "Алтан товч"-ийн
доторх зарим үгэнд тайлбар
болгосон зүйлээ бид дан хаалтад
бичлээ. Үзэх мэргэд болгоон
тольдож эндүү ташааг залруулан
хэрэглэх ажаам уу.

Ц. Шагдар

